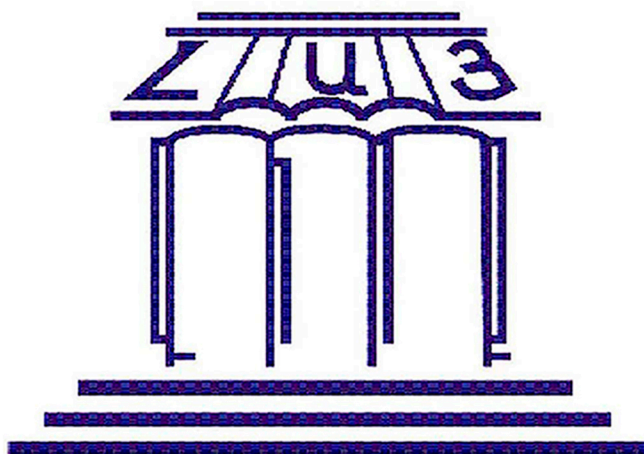

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց
Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Մտեղծագործական համայնքներ
նչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

3693

F. 4-11 1930 P.

491.99-8

L-61

2010

2002

89199

4-96

ԼՈՒՍԱԲԵՐ

Դ. ՏԱՐԻ

Կազմեցի

ՍՅ. ԼԻՍԻՏՆՈՆ, ՇՈՎ. Թ.ՈՒՄԱՆՆՈՆ *Լ. Սեդրուհի*

Պատկերազարդեց

Վ. ԱՆԻԿՆՈՆ

Ներդրող ախպ

Մեր ինֆլուորոյն և փոխադրած յօդուածներու, ինչպէս և մեր
նկարներու արտաստուիւթեան իրաւունքը վերապահուած է:

“ՀԱՅԿԱՇԷՆ”, գրատուն
LIBRAIRIE HAÏGACHÈN
AGOPIAN HAN N° 9
STAMBOUL
1930

V. H. OUZOUNIAN
LIBRAIRIE - ÉPÉRIER
Rue des Carreaux
METROPOLE

491.99-8

L-61

մ

ԼՈՒՍԱԲԵՐ

Դ. ՏԱՐԻ

Կազմեցից

ՍՏ. ԼԻՍԻՑՆԱՆ, ՅՈՎՀ. ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ

ձ. Ներքոսեան

V. H. OUZOUNIAN
LIBRAIRIE - PAPETERIE
Place des Capucins
BEYROUTH

Մեր ինֆանտըն եւ փոխադրած յօդուածներու, ինչպէս եւ մեր
նկարներու արտասուքեան իրաւունքը վերապահուած է

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՅԿԱՇԷՆ - ԳՐԱՏՈՒՆ

1930

Կ. ՊՈԼԻՍ

Յ. Մ. ՍԷՐԵԱՆ
ՏՊԱՐԱՆ, ԿԱԶՄԱՏՈՒՆ
ԹՂԹԱՎԱՃԱՌԱՏՈՒՆ
Nº 132

3311
47

1. ԳԻՒՂԻՆ ԺԱՄԸ

Տա՛ն-տո, տա՛ն-տո... Նազիկ՛, ելի՛ր,
արեւն արդէն մայր է կը մտնէ.
տե՛ս, խաթունն ալ գործն աւարտած՝
ելաւ փողոց, ժամ կ'ըջտապէ:
Ժամը տըլին՝ տա՛ն-տո, տա՛ն-տո...
Տէ՛ր, փառքդ շատ, տան-տո, տան-տո...

Շուտով նախիրն հանդէս կու գայ,¹
երթանք, որ շուտ նորէն ետ գանք,
կովը կթենք, թը՛ռ-թըռ կաթ տայ,
կովը կթենք, մեր ցաւն հոգանք:

Ա՛խ նազիկս, դուն չես զիտեր՝
փաղը նորէն աղան կու գայ.
անոր սիրտը միշտ անկշտում,
ամպի նման պիտի գողայ:

«Շուտով Գրիգոր, դրամը բե՛ր...

Նորէ՛ն չը կայ, կո՛վդ հանէ...»

Ա՛խ, Նազիկա, ան ի՞նչ բան էր,
միտքդ է հերու... Տէ՛ր, դուն փրկէ՞:

Հայրիկդ արդէն ա՛յ, գացեր է,
որ պարտք հարէ, երբ պիտի գայ,
տեսնենք մէկը մեղքե՞ր է...
ա՛խ, սեւ օրը Տէրը չը տայ:

Շուտով, Նազիկ, երթանք ժամը
աղօթք ընենք. ծայնդ Աստուած
շուտ կը լսէ, այս անգամը
մեզ չի թողներ անկով, անհաց...

Բարի մարդիկ կը գտնուին,
հայրդ դրամ տուն կը բերէ,
դրամը տանք չար աղային,
որ մեր հորթուկն ալ չխլէ:

Տա՛ն-տօ, տա՛ն-տօ... Նազիկ երթանք,
արեւն արդէն մայր կը միտի.

տեսնենք՝ վաղը որ արթնանա՛ր՝

ի՞նչ նոր արեւ ծագի պիտի:

Ժամը տըւին՝ տա՛ն-տօ, տա՛ն-տօ...

Տէ՛ր, փառքդ շատ, տա՛ն-տօ, տա՛ն-տօ...

Աս ի՞նչ դրամ է, որ աղան կը պահանջէ:

Ուրիշ ո՞վ գիւղացիէն դրամ կը պահանջէ. ինչո՞ւ:

«Բարի մարդիկ» դրամը նըւե՞ր են քալու հայրիկին:

2. ՇԱԲԱԹ ՄԸ ՄԱՌԻՆ ՎՐԱՅ

ա.

Երեւակայեցէ՛ք, ամբողջ շաբաթ մը բնակեր եմ ես թիկնի մը վրայ:
Այն ատենը, որքան կը յիշեմ, տասերեքէն տասնըորս տարեկան պէտք է
ըլլայի. Ահագին տղայ եւ ամբողջ շաբաթ մը ծառին վրայ...

Ձեմ յիշեր ինչ ծանր յանցանք մըն էի գործեր եւ գուշակելով որ երբ
հայրս գայ՝ անշուշտ խիստ պատժելու է ինձի, մտածեցի խուսափիմ: Մեր
բակը, ճիշտ փողոցի դուռն դէմը, կար կիսաշոր բարձր թիկնի մը, որ իր
բարձրութեան վրան բազկաթոռի պէս բան մըն էր կազմեր:

Բարձրացայ հոտ, հետս առի ներքնակ մը, բարձ մը, փռեցի ճիւղերուն
վրայ, յարմարեցուցի, ետքը ծածուկ մը իջնելով մէկիկ-մէկիկ վեր
հանեցի աման մը ջուր, հաց, պանիր ու տեղաւորուեցայ:

Հայրս կէսօրին տուն եկաւ, կը փնտռէր ինձի որ պատժէ: Բայց երբ
իրեն ցոյց տըւին ծառը ու վրան թառած ալանդակ թռչունը, ծիծաղը
բռնել չը կրցաւ:

— Լա՛ւ, ըսաւ, մնացի՛ր հոտ. տեսնենք վերջը ո՞վ կը զղջայ:

— Ու մնացի. Անշարժ գամուեր էի տեղ մը ժամերով. ալ երեւակա-
յեցէ՛ք՝ ի՞նչ տանջանք պիտի ըլլար, ա՛ն ալ այն տեսակ պատանիի մը հա-
մար, որ սովոր էր շարժուն կեանքի, կը սիրէր վազվզէ, թռչկոտի, մտնէ
ամէն տեղ, ելնէ փողոց, մազլցի տանիքներուն վրայ...

Այո՛, իրաւունք ունէր հայրս. չէր անցեր երկու ժամ, որ արդէն կը
զղջայի խենթութեանս վրայ. Սակայն յամառութիւն էի, չէի ուզեր որ կոտորե-
լիմ, իջնեմ, պատիժս կրեմ, կամ ներողութիւն խնդրեմ ու ազատուիմ:

Ուրեմն պէտք էր բանով մը զբաղէի: Բիչ մը ճիւղեր կտրտեցի, թա-
փեցի վար. տերեւները կը թքոտէի, կը փակցնէի բուռիս եւ կը պայթեցնէի
ետքը դիտեցի շրջակայքը, ծառին վրայ իջնող թռչունները, դարձայ աս-
դին, անդին, մտածեցի քնանամ... Բայց անտանելի էր. կողերս կը ցա-
ւէին, տեղս կ'ըսկսէր անհանգիստ դառնալ:

Ջանացի իջնեմ, բայց հայրս բաց պատուհանին առջեւը նստած,
դէմքը շիտակ իմ կողմս՝ կը կարդար: Օհ, տանջանք էր, որ երեւակայել
չէք կրնար:

— Կարդա՛մ. — ծագեցաւ յանկարծ մտքիս մէջ. — չէ՞ որ ահա՛ հայրիկը
կրնայ նստիլ տեղ մը այդքան երկար ու կարդալ անշարժ: Գուցէ ես
կարողանայի: Ա՛խ, եթէ ձեռքս հետաքրքիր զիւրք մը ըլլար:

Իրիկունը հայրս գործով տունէն դուս ելաւ թէ չէ՝ իսկոյն վար սահեցայ:

Ամէնէն առաջ քիչ մը վազվզեցի, եղբայրներս ու քոյրերս չարչրեցի, բարկացուցի, ետքը հաշէն ինչ որ մնացեր էր կերայ, մտայ անկողինս ու քնացայ:

Միւս առտուն հայրս թէեւ շուտ արթնցեր ու անշուշտ տեսեր էր ինծի անկողնիս մէջ, սակայն անխօս գացեր էր դուրս:

Արթննալուս պէս շտապեցի ելնիմ ծառս, քանի դեռ չէր վերադարձեր: Սակայն նախ քան բարձրանալս մտայ հօրս գրադարանը եւ ընտրեցի գիրք մը, մեծ գիրք մը: Առաջին երեսէն քանի մը տող կարդալով՝ տեսայ որ աշխարհաբար պատմութիւն մըն էր: Առի ու դուրս...

Մանր տառերով այդ գիրքը պարզ լեզուով գրուած շատ հետաքրքիր բան մըն էր: «Սօս ու Վարդիթեր» կարդացի տողին վրայ: Մեր յայտնի գրագէտ Պերճ Պօռեանի գրած մէկ վէպն էր: Գիւղական կեանքի մանրամասն նկարագրութիւն, պարզ մեր խօսած լեզուով, հետաքրքրական...

Յափշտակութեամբ սկսայ կարդալ. կարդացի երկար, շատ երեսներ. չը գիտէի քանի ժամ էր անցեր, երբ հայրս տուն եկաւ. ներս մտաւ թէ չէ՝ կեցաւ ու աչքերը նետեց վրաս: Ծոնեցայ. մեր ակնարկները իրարու հանդիպեցան:

— Ի՞նչ կ'ընես հոտ, — հարցուց զարմացած:

— Կը կարդամ, հայրիկ:

— Կը կարդաս. դասերդ կը սորվիս:

— Ո՛չ. ուրիշ գիրք է:

— Ո՞ւրտեղէն է:

— Քու գրադարանէդ:

— Ի՞նչ բան է:

«Սօս ու Վարդիթեր»:

— Ա՛յ. ի՞նքդ ընտրեցիր:

Այո՛:

— Եւ կը հասկնաս:

Բոլորը:

Քիչ մը լռեց, ժպտեցաւ ու գնաց ըսելով.

— Այդպէս գիրք կարդալ վարն ալ կրնայիր... բայց, ոչինչ, կարդա՛:

Շաբթուան մը ծառին վրայ ապրիլս այնքան օգուտ տրւաւ ինծի,

որքան չէր տըներ ամառուան ամբողջ արծակուրդը, երբ ես չարութենէ չարութիւն, խաղէ խաղ կ'ըսպաննէի ժամանակս, կը մնայի տգէտ եւ կը կարծէի թէ առանց ատոր ալ դպրոցը արդէն շատ կը ծանրաբեռնէ գլուխս: Եւ եթէ պէտք է ուսում ստանայի, զարգանայի՝ դպրոցն ալ հերիք էր:

Սխալ էի: Այն օրէն, երբ առաջին անգամ ինքնաբերաբար կարդալ սկսայ, երբ եօթը օր ծառին վրայ թառած՝ իրարու ետեւէ երեք-չորս գիրք կարդացի, այն օրէն բոլորովին այլ կերպ սկսայ նայիլ կարդալու վրայ:

Սկսայ մտածել, մտածել սորվեցայ եւ ինծի կը թըւէր. թէ անցուցած տարիներս շատ յիմար կեանք մըն էի վարեր: Ծառին վրայ շատ բան պարզուեցաւ ինծի համար, եւ երբ իջայ այլեւս ան տղան չէի, որ կը խաղար, կը վազէր աննպատակ, կը մտածէր միայն ուտելու, խմելու ու զրուարձանալու մասին եւ որ իր մէկը միւսէն անհամ անառակութիւններով զգուեցուցեր էր շրջապատողները եւ նոյնիսկ ինքզինքը:

Օր մըն ալ կէսօրին իջեր էի, խոհանոց մտեր. անօթի էի, մինչեւ հօրս վերադարձը կը կարծէի թէ բան մը կ'ուտեմ ու կը հասնիմ տեղս բարձրանալու, երբ յանկարծ փողոցին դուռը բացուեցաւ եւ ես խոհանոցէն, հայրս դռնէն դէմ-դէմի եկանք: Ես կանգ առի:

— Է՛, ալ չե՞ս փախչիր. — հարցուց հայրս ժպտելով:

— Ո՛չ. — պատասխանեցի ես կտրուկ:

— Իսկ պատժուելէ չե՞ս վախնար:

— Ո՛չ. դուն ինծի այլեւս չես պատժեր:

— Չե՛մ պատժեր. ինչո՞ւ:

— Որովհետեւ ես զղջացեր եմ ըրած յիմարութեանս վրայ եւ ներում կը խնդրեմ:

— Այդպէ՛ս...

— Ներէ՛, հայրիկ. ասկէ ետքը ալ ինծի չես տեսներ ո՛չ յիմար, ո՛չ փոքրոգի:

— Այդպէ՛ս... — կրկնեց ան ժպտուն. — իրա՞ւ է:

— Կը հաւատա՛մ: Գիրքը աւարտեցիր:

— Ո՛չ դեռ:

— Քեզի համար նոր գիրք մըն եմ բերեր. երբ ձեռքինդ վերջացնես՝ ան կարդա... Իսկ առայժմ գնա լըւացուէ՛ ու հաշէ՛:

Հայրս քալեց դէպի պարտէզ:

— Լսէ՛, — ծայն տըւաւ ինծի բակին մէջտեղէն. — երբ կարդալ ու-

զես՝ մտի՛ր զբաղարանս եւ դուռը ետեւէդ գոցէ՛, որ քեզի չխանգարեն...
Ահա՛ այսպէս էր, որ ծառ ելայ երեխայ եւ ծառէն իջայ պատանի:

Ուսում ստանալու ի՞նչ միջոցներ կան,
Ազատ ընթերցումը ի՞նչով կը տարբերի դաս սորվելէն:

3. Ա Յ Գ Ի Ի Ն Մ Է Ջ

Ճոխ այգիներու պատերու մօտէն
մեղմ կը խոխոզեն անհոգ առուներ,
անոնց մէջ իրենց դէմքը կը դիտեն
շարքով ծառերը՝ պտղով ծանրաբեռ:

Հո՛ս թաւիշ դեղձն է, հի՛մա կը փրթի
իւր դաշար ոստէն, փաթթամ ու շիկնած.
ճաքճաքած նուռէն արիւն կը կաթի՝
մինչ հարուստ ճիւղքը կը հօհուի կամաց:

Հո՛ս թուն ու փշատ, հո՛ն՝ տանձ մեղրահոտ,
հո՛ս սերկելիլն է խոնարհած երկիր,
անդին կը ժպտի խնձորն ամբշկոտ
մէկ թուշը ոսկի, միւսը կարմիր:

Այդ միջոցին ուրիշ ի՞նչ պտուղներ կ'ըլլան այգիին մէջ, որ հոս չեն
լիքուած:

4. Դ Ա Յ Ո Ւ Ա Ն Ո Ւ Պ Ե Տ Ի Ի Կ Ե Լ Ա Ն

ա.

Ինչպէ՛ս, դուք չէ՞ք լսած վրացի Դաթուայի մասին, ա՛ն, որ բերանը
բանայ թէ չէ տասը սուտը մէկէն կը թափի: Անոր սուտերուն պոչը կը

հասնի, էհէ՛յ, մինչեւ Պաղտատ: Անոր հատը աշխարհիս երեսին միայն Ի-
մերթիցի Պետրիկելան գուցէ թէ ըլլայ...

Ի՞նչ, ասոր մասի՞ն ալ բան չէք լսած. կը զարմանամ: Աղէ՛կ. քանի
սյդպէս է, տէ՞, լսեցէ՞ք՝ պատմեմ ձեզի, թէ ինչու Դաթուան չի անցնիր
րամի սարէն անդին, իսկ Պետրիկելան Սուրամի սարէն ասդին, ա՛ն,
յի Իմերէթը կը բաժնէ բուն Վրաստանէն:

Օր մը Դաթուան մեծ պարկ մը կ'առնէ, մէջը մամուռ կը լեցնէ, կը
Դիւմէ, երեսն ալ քիչ մը բուրդ կ'աւելցնէ, կը շալկէ, կ'երթայ Իմերէթ
ձախելու: Սուրամի սարը կը բարձրանայ թէ չէ՝ պարկը գետին կը նետէ.
ինքն ալ կը նստի քարի մը վրայ, որ քիչ մը հանգստանայ ու հայեացք մը
նետէ սիրուն Իմերէթի վրայ: Մէյ մըն ալ ի՞նչ տեսնէ. այն կողմէն վեր
կը բարձրանայ Պետրիկելան, նոյնպէս մեծ պարկ մը շալկը:

— Բարե՛ւ, աղբա՛ր — ծայն կու տայ Դաթուան:

— Աստու ու բարին. — կը պատասխանէ Պետրիկելան:

— Ե ուրկէ՞ ուր:

— Իմերէթէն կու գամ. ընկոյզ կը տանիմ Վրաստան ձախելու: Իսկ
դո՛ւն ուրկէ՞ կու գաս, բարեկա՛մ:

— Ես, աղբօրս ըսեմ, Վրաստանէն կու գամ, բուրդ կը տանիմ Իմե-
րէթ ձախելու: Եկուր քեզի բան մը ըսեմ, գուցէ հաւնիս: Զուր տեղը ա-
ւելի հեռուն երթալէն ի՞նչ օգուտ, սիրելի՛ս. մեր տրեխները պիտի մա-
շենք ի գուր, ուրիշ չէ՛նչ: Եկո՛ւր հոս մեր ապրանքը փոխենք քեզի հետ.

իմ բուրդս քեզի, քու ըն-
կոյզդ ինձի. դուն իմ
բուրդս տար Իմերէթ ու
ձախէ, ես ալ քու ընկոյզդ
կը տանիմ Վրաստան կը
ձախեմ: Վերջացաւ գնաց:

— Շա՛տ աղուոր կը
գուրցես, աղբարութիւնը
կա՛յ. Ի հարկէ աւելի աղէկ
է, որ շուտով մեր տունե-
րը վերադառնանք: գիւղէ
գիւղ թափառելէն ի՞նչ շահ ունինք: Ահա քեզի իմ ընկոյզս, դուն ալ քու
բուրդդ ուր ինձի:

Այդպէս ալ ըրին: Դաթուան շալկած ընկոյզին պարկը, արագ արագ
ետ կը դառնայ Սուրամի սարն ի վար ու կը մտածէ. «Ա՛յ, թէ խաբեցի
հա՛. Պա՛հ, ի՛նչ ալ ծանր պարկ է, ծօ՛»:

Պետրիկելան ալ շալկած բուրդին պարկը՝ Դաթուայէ՛ն աւելի արագ
յըջտապէ Սուրամի սարէն ու կը մտմտայ. «Թող երթայ ու ընկոյզով կըշ-
ւանայ. ա՛յ թէ միամիտ մարդ է եղբր, ծօ՛»:

Իրարու աչքէ հեռացան թէ չէ՝ Դաթուան վար դրաւ պարկը, բացաւ բերանը, ձեռքը լաւ մը մէջը խրեց, տակէն բուռ մը ընկոյզ ուզեց հանել, ու ի՞նչ հանէ աղէկ, բուռ մը փուռ կեղեւ։

— Փիէ՛... —

Դուռն մի ըսեր, միայն երեսն է եղեր չը կոտորած ընկոյզ, տակը բոլոր միայն կեղեւ։

Իսկ Պետրիկեւան ծառի մը ետեւը մտաւ, բակեց պարկին բերնի թելը, լաւ մը բացաւ, մէյ մըն ալ բուրդին տակէն կանաչ մամուռը չը տեսնէ։

— Վա՛, ա՛յ քեզի բան։

Այ ի՞նչ պիտի ընէին։ Դաթուան կեղեւները պարպեց, գրպանը լեցուց երեսի չը կոտորած ընկոյզը, պարկը զարկաւ ուսը ու գնաց։ Պետրիկեւան ալ մամուռը թափեց, բուրդը փաթեց պարկին մէջը, դրաւ թելին տակը ու գլուխը բերելով գնաց տուն։ Նորէն լաւ էր որ Դաթուան ճամբան զբաղմունք մը ունէր, գրպանէն մէկիկ-մէկիկ ընկոյզները կը հանէր կը նետէր բերանը, չըբ՛խկ, հաչըբ՛խկ, կը կոտորէր, բայց ի՞նչ օգուտ, որ բոլորն ալ որդնոտած էին ու փուռ։

Բ.

Անցաւ բաւական ժամանակ։ Սրբատեղիի մը ուխտին անոնք իրարու պատահեցան։ Դաթուան բարեւեց Պետրիկեւան որ ըսաւ.

— Հը՛, բուրդս լա՛ւ էր։

— Հապա ընկոյզս ինչո՞վ էր պակաս. — պատասխանեց Պետրիկեւան։

— Ես անանկ կը կարծէի, թէ միակն ես եմ աչքաբաց. բանէն երեւցաւ, որ դուն ալ ինձմէ պակաս շնորհքով չես եղեր։

— Ա՛յ տնաջէ՛ն, այդ շնորհքը որ բաժնեցին կը կարծէիր՝ միայն դո՛ւն էիր հոն։

— Թէ որ այդպէս է, եկուր աղբարանանք։

— Աչքիս վրայ։

— Գիտե՞ս ինչ, եկո՛ւր միասին տեղ մը ծառայ մտնենք Աստուած ի՞նչ կու տայ։

Շատ թափառեցան թէ քիչ, Տէրը գիտէ. վերջը եկան պառաւ կրնկան մոտը. լսեր էին, որ հոն երկու ծառայ է հարկաւոր։

Պառաւը սքանչելի կով մը ունէր, որ պէտք է խնամէին, արածեցնէին ու պահէին։ Երկուքը մէկ վարձուեցան։ Առաջին իսկ գիշերը վճռեցին փախչիլ, անշուշտ կովն ալ հետեւին. բայց բանն ան է, որ պառաւը ինքն իր ձեռքովը դուրսէն կղպեր էր գոմին դուռը անոնց վրայէն. տէ՛, եկուր ու փախիր։

Գիտե՞ս ինչ, Դաթուա՛. — ըսաւ Պետրիկեւան. — եկո՛ւր կովը մորթենք, միսը լեցնենք պարկը. ետքը մեզմէ մէկը թող ելնէ միւսին ուսը, երդինքէն բարձրանայ գոմին կտուրը ու պառանը վար կախէ։ Դեռ պարկը կը կապենք, կը հանենք կտուրը. ետքը պարանը կ'իջեցնենք ու վարը մնացողը կը բարձրանայ վեր։

Ատ շատ լաւ ըսիր. — հաւնեցաւ Դաթուան. — Ես աւելի ուժով եմ. միսն ալ կը քաշեմ, քեզի ալ դիւրութեամբ կը բարձրացնեմ։

Կովը մորթեցին, լեցուցին պարկը։ Պետրիկեւան ծոցաւ, Դաթուան կեցաւ անոր ուսերուն վրայ, երդիքէն ելաւ կտուրը ու հոնկէ պարանը կախեց վար։ Պետրիկեւան արագ հանեց պարկին մէջէն բանի մը խոշոր կտոր միս, ինքը մտաւ պարկին մէջը ու փափսաց։

— Միսը վե՛ր քաշէ, մի՛սը, ու պարկը նորէն իջեցո՛ւր։

Դաթուան քաշեց, հա՛ քաշեց, պարկը վեր քաշեց, իսկոյն ոլորեց պարկին վիզը, շալկեց ու ճամբայ ինկաւ։

Բաւական տեղ այսպէս տարաւ, սաստիկ յոգնեցաւ, ուզեց քիչ մը հանգստանայ. պարկը մէջքէն հտ ըրաւ ու գետին գլորեց։

— Կամաց, ծո՛, տնաբանդ, կողս ջարդեցիր. — պոռաց Պետրիկեւան ու գլուխը դուրս հանեց պարկին մէջէն։

— Ինքդ ես տնաբանդը, մէջքս կոտրեցիր, մարդ այդքան ալ ծանր կ'ըլլայ։

Պետրիկեւան պարկէն դուրս ելաւ արիննոտած երեսով ու հագուստներով։ Լուսնալու վրայ էր։ Դաթուան նայեցաւ անոր ու ծիծաղէն թուրցաւ. Պետրիկեւան ալ չը դիմացաւ, նոյնպէս սկսաւ խնդար։

Չը գիտեմ քանի ժամ այդպէս կը խնդային անոնք: Գիտեմ միայն, որ ան է ու ան, Դաթուան ու Պետրիկեւան բաժնուեցան իրարմէ: Հիմա հասկցա՞ք՝ թէ ինչու Դաթուան չի անցնիր Սուրամի սարէն անդին, իսկ Պետրիկեւան Սուրամի սարէն առդին:

Բայց ըսեմ՝ թէ անոնք բաժնուեցին առաջ ինչ ըրին:

Կաղնիի մեծ ճիւղ մը կտրեցին, հաստ շամիրուր մը շինեցին ու պարկին մէջ մնացած կովի միսը խորովեցին:

Բայց Դաթուան, երկինք. գետին, երդում կ'ընէ ու կը հաւտացնէ՝ թէ շամիրուրի վրայ միսը սկսեք է վեր-վեր ցատկել ու պարել, թէ ո՛չ ինքն է կերեր, ո՛չ Պետրիկեւան:

—Դացէ՛ք, հարցուցէք Պետրիկեւային, եթէ ինձի չէք հաւատար:

Եկո՛ւր մի հաւտար Դաթուային, եթէ վկան Պետրիկեւան է:

5. Ա Յ Գ Ե Ք Ա Ղ

Եւ այգեաւորը ժպտալով դէմքին ընտանիքին հետ մտաւ իր այգին, ու մուծնուլուսուն ծառ ու թուփի տակ եռալ սկսաւ ուրախ աշխատանք:

Որը-գոգնոցը լեցուն տանձ-խնձոր, կը տանի պարպէ ջուարն ու խուրջին, որն ալ խաղողը քաղած մեղրածոր կը դարսէ զգուշ մէջը կթոցին:

Տղայ մը ծառը ելած համարձակ ընկոյզ կը թօթուէ իր երկար ծողով, մինչ միւսները վարը՝ ծառին տակ կը ժողվեն արագ՝ ծափ ու ծիծաղով:

Մէկ կողմէն կ'երթայ սայլը դէպի տուն, բռներ է աշխարհ ակի հոռինչը. այլ եւ էշն ու ձին մինչեւ իրիկուն բեռցած կը կրեն այդ ամեն ինչը:

6. Ն Ա Բ Է Կ Ի Ն Ժ Ո Յ Գ Ը

ա.

Արաք Նաբէկը այնպիսի հազազիւտ ու գեղեցիկ նժոյգ մը ունէր, որ ամենքը կը նախանձէին: Ուրիշ ցեղէ արաք մը, անունը Դագէր, կը ցանկար ինչ որ ալ ըլլայ ձեռք բերէ այդ նժոյգը: Իգուր կ'առաջարկէր Նաբէկին նժոյգի փոխարէն անհամար ուղտեր եւ ուրիշ շատ բան: Նաբէկը ոչ մէկ կերպ չէր համաձայնէր:

Այն ատեն Դագէրը մտածեց խորամանկութիւն չառնեցնէ: Օր մը երեսը ներկեց խոտի հիւթով, ցնցոտիներ հազաւ, վիզն ու ոտքերը փաթթեց լաթերով, իբրեւ ցաւազար մուրացկան մը ու զնաց նստեցաւ մեծ համբուն վրայ, ուրկէ անցնէր պիտի Նաբէկը: Երբ Նաբէկը մօտեցաւ, Դագէրը «կսաւ աղաչանքը» թոյլ ու նրաւաւ ձայնով:

—Ես աղքատ ու խեղճ օտարական մըն եմ: Երեք օր է ինկած եմ հոս ու չեմ կրնար տեղէս շարժիլ, որ երթամ պատառ մը հաց հարեմ: Յաւէն հոգիս ելաւ: Օգնէ՛ ինձի... Աստուած վարձքդ չի մոռնար:

Նաբէկը նայեցաւ, մեղքեցաւ ու առաջարկեց ծալած աղքատին, որ ոտքի ելնէ, նստի իր ձիուն գաւակը ու միասին երթան տուն: Հոն կը խնամէին անիկա:

Բայց խաբեբան պատասխանեց:

—Ես եմ կրնար ոտքի ելնել. ուժ չունիմ:

Գթասիրտ Նաբէկը ձիէն վար թռաւ, մօտեցուց ձին Դագէրին ու մեծ դժուարութեամբ նստեցուց վրան: Երբ Դագէրը ինքզինքը թամբի վրան զգաց, յանկարծ խթեց նժոյգը ասպանդակներով եւ առաջ սլացաւ:

—Գիտցի՛ր, ես Դագէրն եմ. տարի նժոյգդ:

Նաբէկը ետեւէն կանչեց, խնդրեց վայրկեան մը կենայ ու իր ըսելիք երկու խօսքը լսէ:

Դագէրը համոզուած, որ ոչ-ոք իրեն հասնիլ չի կրնար, դարձուց ձիուն գլուխը ու կանգ առաւ բաւական հեռուն, եւ Նաբէկը ըսաւ.

— Դուն խլեցիր իմ նոյգոս. եթէ այդպէս էր Ալլային կամքը՝ բարով վայելաւ: Միայն բան մը կը խնդրեմ քեզմէ. խօսք տուր, որ ոչ-մէկուն չըսես, թէ ինչ հնարքով տիրացար ձիուն:

— Ինչո՞ւ. — հարցուց Դագէրը:

— Անոր համար, որ ուրիշ մըն ալ երբ կարիքի ժամանակ օգնութիւն խնդրէ՝ մարդիկ պիտի կասկածին ու չը հաւատան. իսկ ես չէի ուզեր պատճառ ըլլամ, որ մարդիկ այլեւս իրարու բարիք չընեն վախճալով խաբուելէ, ինչպէս որ ես խաբուեցայ:

Այս խօսքերէն ապշած՝ Դագէրը մտմտութիւն մէջ ինկաւ. ետքը իջաւ ձիէն ու ըսաւ.

— Ես մոլորեցայ. նախանձը կուրցուց ինծի. ներքէ՛:

Ըսաւ, գրկեց Նաբէկը ու փրադարձուց նոյգոսը: Եւ գնաց հետը մինչեւ անոր վրանները, մնաց մօտը երեք օր, երեք գիշեր, ու դարձան մտերիմ ընկերներ:

7. Գ Ի Ն Ի

Աստուած խնայեց խեղճ ու անճարին, հացով, գինիով առատ է տարին: Կը նստին ոսկի խաղողը հասուն, հնձանէն շիթ-շիթ կը հոսի քաղցուն, կ'իջնէ կարասը ուրախ քրքիչով եւ փրփրալով դեռահաս գինին կը հանգստանայ միայն թակիչով. բայց կրկին խաղով կը հասնի բերնին. հողի գրկին մէջ յուզումէն կ'եռայ, կ'երգէ խուլ երգը իր ստորերկրեայ: Վերջացաւ թէ չէ անկրակ եփը, կ'ըսկաի իսկոյն գեղջուկին քէֆը. կը զլէ ձայնը զուռնա-թմբուկի ու հարմնիքներու ծայրը կը քակուի:

Ձեր կողմը խաղաղը ինչպէ՞ս կը նստին: Խաղողէն ուրիշ Ի՞նչ կը պատրաստեն եւ ինչպէ՞ս:

8. Փ Ո Ք Ր Ի Կ Ն Ա Ի Ա Ս Ի Ն

ա.

Սիմօնը, կարճահասակ ու նիհար տղայ մը, նաւաստի էր մտեր Լմերիկա մեկնող նաւ մը:

Սինակ էր եկեր, ոչ-մէկը չկար ճամբու դնող. որը էր:

Հագցուցին նաւաստիի կապոյտ շապիկը, կաշի անդրաւարտիքը, կարմիր ժապաւէնով զխարկը եւ բրդէ գուլպաները:

Շատ սիրուն էր ան այդ հագուստներուն մէջ իր մեծ-մեծ, քիչ մը տրտում կապոյտ աչքերովը եւ գունատ դէմքովը:

Նաւը հեռացաւ ափէն, ցամաքը ալ չէր երեւար. առջիւր, ետեւը, աջէն ու ձախէն միայն ջուր էր ու ջուր: Անպահման, անծայր, ուժեղ, զայրացկոտ ու շարունակ օրօրուն:

Տասներկու տարեկան տղան առաջին անգամ էր. որ այդպիսի ծով կը տեսնէր. շփոթած էր ու անհանգիստ:

Գիշեր մը, երբ փոքրիկ նաւաստին անուշ քնած էր, սաստիկ ծայն մը արթնցուց բոլոր ծառայողները:

— Էհէ՛յ, էհէ՛յ, տախտակամած: Դէպի առագաստները, առագաստները:

Նաւաստիները իսկոյն վեր ցատկեցին իրենց տեղերէն, կարծես, կ'ուզէին կռիւ մտնեն փոթորիկին հետ, որ աւելի ու աւելի կը սաստկանար: Մինչեւ անգամ ամէնէն մատաղահասները պէտք էր պատրաստ ըլլային: Ամենուն կ'ըսպասէր ծանր, լարուած աշխատանք: Ուժերը լարել պէտք էր:

— Օղի տըւէք. — հրամայեց նաւապետին օգնականը:

Եւ բոլոր ծառայողները կարգով կը մօտենային, նախ հասակաւորները, ետքը աւելի երիտասարդները, իսկ վերջը նոյն իսկ փոքրեքը, կը պարպէին մէյ-մէկ գաւաթ, որ իսկոյն կը լեցուեր ետեւէն եկողին համար: Միայն Սիմօնն էր, որ չէր մօտենար: Ան ալ կանչեցին ու բաժնողը գաւաթը առաջարկեց:

— Ներեցէ՛ք պարո՞ն, ես չեմ խմեր. — արտասանեց ան գրեթէ մանկական ձայնով:

— Ա՛տ ինչ բան է, անխելք. — բացականչեց աւագ նաւաստին ու ինքը պարպեց անոր բաժինը:

Տախտակամածէն իջնելու ատեն նաւապետին օգնականը բռնեց անոր օձիքէն եւ ետեւէն հրելով՝ բերաւ նաւապետին առջիւր:

—Պարոն նաւապետ, ահա՞ այն յիմար տղան, որ օղի խմել չուզեց:
—Անունդ ի՞նչ է. — հարցուց նաւապետը:
—Սիմօն:

—Պէտք է սորվիս օղի խմել, եթէ կ'ուզես իսկական նաւաստի դառնալ:
—Ներեցէ՛ք, պարոն նաւապետ, թոյլ տրէ՛ք որ չը խմեմ:

Նաւապետը բարկացաւ. այդ պատառ մը տղան կը համարձակէր իր հրամանին հակառակիլ:

—Պատիժ տալ ասոր. — բաց խիստ:

Պահակի պաշտօնը կատարող նաւաստին չարախընդութեամբ ոլորեց պարանը. ուժեղ ձեռքով մէկ-երկու անգամ դարձուց օղին մէջ եւ իջեցուց Սիմօնի մէջքին:

Ամեն մէկ զարկին արցունքներ կը թափէին Սիմօնի մեծ-մեծ, կապոյտ աչքերէն:

—Հիմա կը խմե՞ս. — հեզնեց նաւապետը:

—Շնորհ ըրէ՛ք, պարոն. թոյլ տրէ՛ք որ չը խմեմ:

—Ա՛յ իշու գո՛ւլս, ես քեզի յամառութիւն ցոյց կուտամ. ելի՛ր շուտով մեծ կայմին վրայ եւ ա՛բողջ գիշերը հոն կը մնաս:

Խեղճ տղան աչքերը դարձուց դէպի բարձր կայմին ծայրը, բայց հնազանդեցաւ ու մագլցեցաւ պարանէ ելարանէն վեր:

Բ.

Սարսափելի գիշեր էր. նաւը որ կ'օրուէր՝ կայմին ծայրը ամենէն սաստիկ կը հռհռար ու կը խոնարհէր մինչեւ շուրջ. ալիքները ու հովը միացուցեր էին իրենց վայրագ հիգերը, որ փրցնեն սիւնին փակած այդ փոքրիկ էակը:

Առտուն կանուխ նաւապետը տախտակամածին վրայ զբօսելու ատեն՝ յիշեց փոքրիկ ըմբոստը:

—Հէ՛յ, դո՛ւն փոքրի՛կ. — կանչեց վարէն:

—Իջի՛ր վա՛ր. չե՞ս խեր,

Ո՛չ-մէկ պատասխան:

Նաւաստի մը արագ վեր մագլցեցաւ ելարանէն եւ գտաւ տղան կիսամեռ: Տղան վախնալով որ նաւը ձուլու ատեն ինքը ծովը կ'իջնայ, ամ-

բողջ ուժովը ու երկու ձեռքով գրկեր էր կայմը այնպէս ամուր, որ հագիւ հազ փայտէն փրցուցին անոր սառած ձեռքերը: Նաւաստին գրկած իջեցուց տղան տախտակամածը եւ ծառայողներէն քանի մը հոգի սկսան շփել անոր մարմինը, մինչեւ որ ուշքը վրան եկաւ:

Երբ նստիլ կարողացաւ, նաւապետը մեծ բաժակ մը օղի լեցուց:

—Դէ՛, հիմա խմէ՛ նայիմ:

—Ներեցէ՛ք, պարոն. թոյլ տրէ՛ք չը խմեմ:

—Ես հակառակութիւն չեմ սիրեր: Մինչեւ չը խմես՝ ուտելու բան չես ստանար:

—Մի՛ բարկանաք, պարոն նաւապետ, բայց ես չեմ կրնար, եթէ կ'ուզէ՛ք՝ ըսեմ ձեզի, թէ ինչու չեմ կրնար:

—Ըսէ՛, նայիմ՝ ի՞նչ պիտի ըսես:

—Ժամանակով մենք շատ բաղդաւոր էինք, աղէկ կ'ապրէինք, բայց հայրս սկսաւ խմել եւ այլեւս այնքան չէր շահեր, որ տունը պահել կարողանար: Ինկանք պարտքի տակ: Ծախեցին մեր տունը, մեր բոլոր ունեցած-չունեցածը: Այդ բոլորը այնպէս ազդեց իմ խեղճ մայրիկիս վրայ, որ հիւանդացաւ: Մեռնելէն առաջ էր, որ կանչեց ինձի ու ըսաւ. «Սիմօն, դուն գիտե՛ս՝ թէ արբեցողութիւն ինչ դարձուց քու հայրդ: Երգո՛ւմ ըրէ ինձի, որդի՛ս, որ երբէ՛ք, երբէ՛ք, օղի չպիտի դնես բերանդ»: Ո՛հ, պարոն նաւապետ, մի՞թէ կ'ուզէիք, որ մեռնող մօրս տրւած երդումս դժէ՛ի: Չե՛մ կրնար, պարոն նաւապետ, չեմ ուզեր:

Նաւապետին աչքերը արցունք երեւցաւ: Զգածուած՝ գրկեց փոքրիկը ու ըսաւ.

—Ո՛չ, ո՛չ, հրաշալի՛ տղայ, պահէ՛ երդումդ. եւ եթէ մէկը ստիպէ քեզի խմելու՝ եկուր ինձի: Իսկ քու զուր տեղը կրած պատիժիդ փոխարէն ահա՛, ա՛ռ այս հարիւր Քրանկնոցը եւ ինչ կ'ուզես ըրէ:

Ետքը դառնալով շուրջը կեցած հին նաւաստիներուն, ակռաներուն մէջէն արտասանեց:

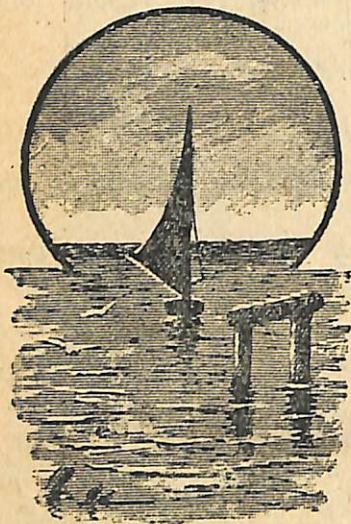
—Ձեր աչքի լոյսին պէս պահպանեցէ՛ք այս տղան, է՛յ, դո՛ւք, ծովի՛ հրէշներ. ասիկա մարդ կը դառնայ:

Նաւապետը ինչո՞ւ կը կարծէ՝ քի այդ տղան մարդ պիտի դառնայ: Արբեցողութիւնը ի՞նչ վնասներ կուտայ եւ որո՞ւն:

3311
47

9. ՆԱԻԱՎԱՐ

— Էյ նաւավար, ատ ի՞նչ կ'ընես,
նստիլ կ'ուզես դուն նաւակ-
սեւ ամպերը վեր կ'ելնեն, տե՛ս,
դէպի երկինք կապուտակ:

Հորիզոնն ալ մութ է պատած
որ հեռուն խուլ կ'որոտայ.
նայէ՛, ծովն ալ կամաց-կամաց
երեսին կնճիւ կու տայ:

«Է՛, ինծի հոգ մ'ըներ, աղա
ծովուն ափն եմ ես ծներ
ու մեծցեր եմ ծովուն վրայ,
ծովուն բերքովն եմ սներ»:

Մանուկ օրէս շատ եմ տեսեր
ե՛ւ փոթորիկ ե՛ւ աղէտ.
ծովն է ինծի օրօր ըսեր,
նոր չեմ ծանօթ ծովուն հետ:

Հայրս ծովուն գիրկը կորաւ
որսի ելած մութ գիշեր.
եղբայրներս ալ ծովը տարաւ,
ծկնորս էին անվահեր:

Կեանքը լաւ է, բայց ի՞նչ ըրած...
եւ, է՛, մահէն ի՞նչ փախչիմ,
ծովը կու տայ մեզ կեանք ու հաց,
ծովուն տակն ալ կը հանգչիմ»

Ուրիշ ի՞նչ արհեստաւորներ գիտես, որոնց կեանքը միշտ վտանգի մէջ է:
Այդ արհեստաւորները ի՞նչ պիտի պատասխանէին քեզի, եթէ նոյն եղա-
նակով անոնք զգուցանել ուզէիր:

10. ԽԵՆԹ ՄԱՐԷ

ա.

Կը վազէին երեսաները խենթ պառաւին ետեւէն, ծովուն ափն ի վար,
բարեր կը նետէին վրան ու կը կանչէին. «Հ՛ու, հո՛ւ, խենթ Մարէ»: Իսկ
ան կը հայհոյէր շարունակ, մէջէմէջ ալ հտ կը դառնար ու բռնեցրով
կ'սպանար:

Խենթն ցնորած պառաւ:

Երկու երիտասարդ ձկնորսներ ուռկան են փռեր աւազին վրայ: Կը
նայի անոնց խենթ պառաւը երկչոտ, աղերսող հայեացքով, կարծես պաշտ-
պանութիւն կը խնդրէ անոնցմէ այդ անսիրտ երեսաներուն ձեռքէն:

Երիտասարդներէն մէկը ծաղրանքով նայեցաւ ու ըսաւ.

— Ի՞նչ է, խենթ Մարէ, գործդ գէշ է, ինչպէս որ կը տեսնեմ: Ալ ի՞նչ
կը նայիս ասդին ու անդին: Հեծիր աւելին կոթը ու անցիր ծովուն դի-
մացի կողմը... Հո՛ւ, հո՛ւ, խենթ Մարէ:

Եւ պառաւը քրտինքի մէջ թաթխւած, հեւ ի հեւ նորէն վազեց առաջ:

Թշուա՛ռ միայնակ պառաւ: Ժամանակ մը բաղդաւոր էր ան, առա-
ջին հարսնացուն էր ամբողջ գիւղին մէջ. եւ մարդու էր գացեր շա՛տ յա-
ջող: Ունեցեր էր որդի մը, մէկ-հատիկ որդի մը: Կը գուրգուրար վրան,
կ'օրէր ու կ'երգէր, կը կերակրէր, կը սերէր ու երես կու տար իր աչքի լոյ-
սին, իր Պօղոսիկին: Տղան հազիւ էր քիչ մը մեծցեր, որ ծովուն ալիքները
կուլ տըւին, տարին հօրը: Երաշտ տարին երաշտի ետեւէն, սովը սովին
ետեւէն, տունը եղած-չեղածը բոլորը գնաց, ծիւնի պէս հալեցաւ: Չար
բաղդին աչքը ատով ալ չը կշտացաւ. ծովուն անդունդը խից անոր մէկ-
հատիկ գաւակն ալ:

Խենթեցաւ պառաւը վշտէն: Կու գար ամէն օր ծովուն ափը, կը
նստէր հեռուն ու կը կանչէր. «Պօղո՛ս, Պօղո՛ս...»:

բ.

Ահա՛, դարձեալ կը հալածեն անիկա երեսաները աւազուտ ափին
վրայ. Բայց հոն՝ ծովուն մօտիկ թռու կը հիւսէ յաղթանդամ Անտոնը:

— Կորէ՛ք հոստեղէն. — բարկացաւ յանկարծ պղտիկներուն:

— Ամօթ ըսած բանը չը գիտէ՛ք դուք: Կորէ՛ք, կ'ըսեմ ձեզի, թէ չէ
բոլորդ ալ մէկիկ-մէկիկ կը բռնեմ, ծովը կը նետեմ:

Երեխաները վախցած ցրտեցան ամեն մէկը մէկ կողմ:

Զարմացած կը նայի պառաւը իր խելագար աչքերով:

Անտօնը ելաւ նստարանին վրայէն եւ քաղցրութեամբ երկնցուց պառաւին կտոր մը նեւ հաց:

—Նստէ՛, մայրի՛կ. գիտեմ՝ անօթի ես: Ա՛ռ, կե՛ր, ուժերդ ժողով՛:

Պառաւը նստեցաւ, մէկ անգամէն հանգստացաւ եւ երջանիկ աչքերով կը նայէր երիտասարդին. կարծես խելքն ու գիտակցութիւնը ետ էին դարձեր:

Ան լսեւ էր նորէն «մայրիկ» խօսքը: Աչքերուն առջեւը պատկերացաւ իր սիրելի գաւակը, իր զեղեցիկ, իր աչքի-լոյս Պօղոսը: Ահա՛ Պօղոսն է, որ կը գրկէ, մնաս-բարով կ'ըսէ իր մայրիկին, պիտի երթայ լայնատարած ծովը եւ այնպէս քնքշանքով կ'ըսէ. «Մնաս-բարով, մայրի՛կ...»:

Եւ յափշտակուած իր յուշերէն, ժպտուն ու երջանիկ, ոտքի ելաւ պառաւը, մօտեցաւ Անտօնին, իր չորցած շրթունքներովը համբուրեց անոր հակատը եւ շփոթած թօթօվեց. «Երթաս բարով, Պօղո՛ս. Աստուած օրհնէ քեզ, գաւակս...»:

11. ԱՍՏՈՒՆՑԻ ԴԱՒԻԹՆ ՈՒ ԿՈՂՔԱԴԻՆ

ա.

Համբաւը հասաւ Մսրայ-Մելիքին.

—Հապա չե՞ս ըսեր՝ Դաւիթը կրկին

հօր վանքը շինեւ, իշխան է դարձեր,

դուն եօթը տարուան հարկը չես գանձեր:

Մելիք զայրացաւ.

—Շուտ գացէ՛ք, ըսաւ,

Բադին, Կոզբադին,

Սիւդին, Զարխադին,

Սասմայ քար ու հող տակն ու վեր ըրէ՛ք

իմ եօթը տարուան հարկն առէ՛ք բերէ՛ք:

Քառասուն կոյս աղջիկ բերէք արմաղան,

քառասուն կարն կնիկ, որ երկանք աղան,

քառասուն ալ երկար, որ ուղտեր բառնան,

իմ տան ու դռան աղախին դառնան:

Ու Կոզբադին առաւ զօրքեր,

—Գլխուս վրայ, ըսաւ, իմ տէ՛ր,

հիմա երթամ, քանդեմ Սասուն,

բերեմ կանայք քառասուն-քառասուն,

քառասուն բռնով դեղին ոսկի,

ջնջեմ տեղը Հայոց ազգի:

Ըսաւ. Մսրայ աղջիկ ու կին

պար բռնեցին ու երգեցին.

«Մեր Կոզբադին կ'երթայ Սասուն,

կանայք բերէ քառասուն-քառասուն,

քառասուն բռնով ոսկի բերէ

ու մեր հակտին շարան շարէ.

կարմիր կովեր բերէ կլթան՝

գարնան շինենք եղ ու չորթան:

հէ՛յ Կոզբադին, քա՛ջ Կոզբադին,

Սասմայ Դաւիթ զարկաւ գետին...»

Ու Կոզբադին փրած-ուռած,

—Լաւ է, քոյրե՛ր, լա՛ւ է, գոռաց.

մինչեւ գալս համբերեցէ՛ք,

այն ժամանակ պիտի պարէ՛ք...

բ.

Այսպէս երգով

զօրով-զօրքով

որ Կոզբադին մտաւ Սասուն,

Օհան լսեց, չորցաւ լեզուն:

Աղ ու հացով

լաց ու թացով

առջեւն ելաւ,

խնդիրք ըրաւ՝

—Ինչ որ կ'ուզես՝ ա՛ռ, տա՛ր, ամա՛ն,

վարդ աղջիկներ, կանայք Սասման,

դառըն ժողոված դեղին ոսկին,

միայն գթա՛ մեր խեղճ ազգին,

մի՛ կոտորեր, մի՛ տար մահուն...

վերը՝ Աստուած, իսկ վարը՝ դուն...

Ըսաւ, բերաւ շարան-շարան

վարդ աղջիկներ, կանայք Սասման,
 Ու Կողբադին կեցաւ, զատեց,
 Մարազն ըրաւ, դուռը գոցեց,
 քառսուն կոյս աղջիկ, սիրուն, արմազան,
 քառսուն կարճ կնիկ, որ երկանք աղան,
 քառսուն ալ երկար, որ ուղտեր բառնան,
 Մարայ-Մելիքին աղախին դառնան:
 Դէզ-դէզ կիտեց դեղին ոսկին,
 սեւ սուգ իջաւ Հայոց ազգին:

Գ.

Հօր աւեր վանքը, երբ շինեց նորէն՝
 վար իջաւ Դաւիթ Մարութայ սարէն,
 տեսաւ՝ Կողբադին մտեր իրենց տուն
 կը չափէ ոսկին՝ առջեւը լեցուն:
 Սիւղին, Չարխադին պարկերն են բռներ,
 Ձէնով-Օհանն ալ շինքը ծուր,
 ձեռքերը ծոցը կեցեր է հեռուն:
 Տեսաւ, աչքերը լեցուեցաւ արիւն.
 —Ե՛ս եմ չափելու, ելի՛ր, Կողբադի՛ն,
 հօրս ոսկին է, դուն քաշուէ՛ անդին:
 Կողբադին ըսաւ.—Է՛յ, Ձէնով-Օհան,
 կու տաս՝ տո՛ւր հարկը այս եօթը տարուան,
 եթէ ոչ՝ կ'երթամ, արե՛ւս վկայ,
 Մարայ-Մելիքին կը պատմեմ, կու գայ
 ձեր Սասմայ երկիր քար ու քանդ կ'ընէ,
 տեղը կը վարէ, բոստան կը ցանէ:
 —Կորէ՛ք, անզգամ դուք Մարայ շներ:
 Է՛յ, դեռ չէք ճանչնար դուք Սասմայ ծուր...
 դուք մեզի մեռա՞ծ, թէ շուք կը կարծէք,
 կ'ուզէք մեր երկիր հարկի տակ դնէք...
 Բարկացաւ Դաւիթ, չափը որ նետեց,
 զարկաւ Կողբադինի գլուխը՝ ջարդեց,
 չափի փշրանքը պատն անցաւ, գնաց
 ու մինչ օրս ալ դեռ կ'երթայ թռած:
 Իսկ անոնք ոսկին թափած հոն մոռցան,
 Հայոց աշխարհէն դուրս կորսուեցան:

Դ.

Ու ջարդուած. արիւնլըւայ
 փախան, ինկան հողը Մարայ
 Բադին, Կողբադին
 Սիւղին, Չարխադին:
 Մարայ կանայք դեռ հեռուէն
 տեսան թէ չէ կտուրներէն,
 ի՛նչ ծափ տըւին, ուրախացան:

—Բերին, բերին, եկան, եկան...
 Մեր Կողբադին զնաց Սասուն,
 կանայք բերաւ քառսուն-քառսուն,
 կարմիր կովեր բերաւ կթան՝
 զարնան շինենք եղ ու չորթան...

Բայց երբ մօտէն որ դիտեցին,
ծափ ու խնդում ընդհատեցին,
քրքջացին
ու կանչեցին .

— Է՛յ Կողբադին մեծաբերան,
ատ ո՛ւրտեղէն լերան-լերան,
լերան-լերան կու գաս փախած
հաստ գլուխդ կէսէն հղած :
Ատ դուն չըսի՞ր՝ երթամ Սասուն,
կանայք բերեմ քառսուն քառսուն,
Քառսուն բռնով ոսկի հանեմ,
Հայոց երկիր աւեր ընեմ:
Գացիր Սասուն, ինչ գայլ-գազան,
ետ կը դառնաս, ինչ շուն վազան...

Ու Կողբադին խիստ բարկացաւ .

— Սո՛ւս եղէք, դո՛ւք, լիրբե՛ր, ըսաւ .
ծեր մարդիկն էք տեսեր դուք դեռ
դուք չէք տեսեր Սասմայ ծռեր:
Սասմայ ծռեր լերան-լերան,
նեաեր ունին մէյ-մէկ գերան .
Սասմայ երկիր քար ու կապան,
դժուար սարեր, ծոր ու ծապան,
անոնց խոտեր ինչպէս կեռ թուր,
զօրք ջարդեցին երեք հարիւր...

Ըսաւ ու ալ չառաւ դադար,
շտապ-շտապ, գլխապատառ
վազեց մօտը թագաւորին:

— Ապրի՛ս, ապրի՛ս քաջ Կողբադին, —
խնդաց թագաւորն իր աթոռէն, —
արժէ՛ որ ես հիտէդ կախեմ
մեր արծիւի մեծ նշանը՝
պարգեւ քու մեծ յաղթութեանը:
Ո՛ւր են հապա առջեւս քե՛ր
Սասմայ ոսկին ու աղջիկներ:
Ըսաւ Մելիք ու Կողբադին
գլուխ տրւաւ մինչեւ գետին .
— Ապրած կենաս, մե՛ծ թագաւոր,

հազիւ փախայ ես ծիաւոր,
ո՛ւր բերէի Սասմայ ոսկին:
Խենդ մ'է՛ ծներ Հայոց ազգին,
ո՛չ ահ գիտէ, ոչ տէր ու մեծ,
այսպէս գլխուս տրւաւ ջարդեց .
«Չեմ տար, ըսաւ, հօրս ոսկին,
չեմ տար կանայքն իմ հայ ազգին,
Սասմայ երկիր ձեզ տեղ չը կայ .
քու թագաւորդ, ըսաւ, թող գայ,
թող գայ հետս կռիւ ընէ,
թէ որ քաջ է, ուժով առնէ»:

Լսեց. կատղեցաւ Մարայ թագաւոր,

— Կանչեցէք, ըսաւ, իմ զօրքը բոլոր,
հազար հազար մարդ նորելուկ մանուկ,
հազար հազար մարդ անպիս, անմօրուք,
հազար հազար մարդ պելիւր նոր ծլած,
հազար հազար մարդ նոր թախտէն ելած
հազար հազար մարդ թուխ մօրուքաւոր,
հազար հազար մարդ հերմակ, ալիւոր,
հազար հազար մարդ, որ փողեր փչեն,
հազար հազար մարդ, որ թմբուկ զարնեն...
Կանչեցէք, թող գան, հազնին զէնք զրահ,
ես կռւի կ'երթամ Դաւիթի վրայ,
Սասունն աւերեմ
հեղեղեմ բերեմ:

12. Ճ Ն Ճ Ղ Ո Ւ Կ Ը

Որսէն դառնալու ատեն կ'անցնէի պարտեզի մը մէջէն: Շունս կը
վազէր առջեւէս: Յանկարծ ան իր քայլերը պզտիկցուց ու սկսաւ կամաց
եւ զգուշ առաջ երթալ. կարծես որսի հոտ էր առեր:

Նայեցայ ու քիչ մը հեռուն ճամբուն վրայ տեսայ փոքրիկ ճնճղուկ
մը, որուն կտուցին շուրջը դեղին էր տակաւին, իսկ գլուխը աղուամազով
ծածկըւած: Ան ինկեր էր իր բոյնէն ու անշարժ պառկած էր, միայնակ ու
անօգնական, հազիւ բուսած թւերը գետին փռած:

Երբ շունս ծանրաքայլ կը մօտենար անոր, յանկարծ մօտաւայ ծա-
ռին վրայէն մեծ, սեւ կրծքով ճնճղուկ մը, քարի պէս վար խոյացաւ, ին-

— Ի հարկէ, ազատ անկախ թռչուն է, բանտի չի ընտելանար. —
պնդեց ուրիշ մը:

— Մեզի նման չէ՛. — աւելցուց մէկը:

— Բա՛ն ըսիր. անիկա թռչուն է, ի՛սկ մենք մարդ. — ուզեց արդա-
րանայ բովէն ընկերը:

Ճաշէն ետքը երբ աշխատանքի երթալու զանգը տըլին՝ բանտարկ-
եալներս արծիւը առինք միասին: Թռչունը գրկողը պինդ սեղմեր էր անոր
կտուցը, որովհետեւ սաստիկ կը դիմադրէր եւ կ'ուզէր գլուխը ազատէ:
Բարձր տեղ մը, ամէնքս ալ հետաքրքրութեամբ տեսնել կ'ուզէինք, թէ ուր
պիտի երթար արծիւը: Չարմանալի բան. բոլորս ալ գոհունակութիւն կ'ըզ-
գայինք, կարծես մենք էինք որ պիտի ազատուինք...

Սըւոր նայէ՛, է՛. անպիտանին բարութիւն կ'ընենք, դեռ կը խածնէ
ալ. — կ'ըսէր տանող բանտարկեալը:

Դէ՛, թող տուր, — կանչեց մէկը:

— Ազատութիւն տո՛ւր, իսկական ազատութիւն. — վրայ բերաւ մէկը:

— Ազատութիւն տո՛ւր, իսկական ազատութիւն. — վրայ բերաւ մէկ
ուրիշը:

Արծիւը բռնողը յանկարծ նետեց անիկա մեր բարձունքէն վար, դէ-
պի մեր ոտքերուն տակ տարածուած դաշտավայրը:

Աշնան վերջերն էր, օդը ցուրտ էր եւ մառախլապատ: Հովը կը սու-
լէր մերկ դաշտերուն վրայ եւ կը խշխշար դեղնած ու չորցած. փոշոտ ու
վայրի խոտերուն մէջ: Արծիւը սլացաւ շիտակ, թափ տալով հիւանդ թե-
ւը եւ կարծես կ'ըշտապէր, որ մեզմէ հեռանայ՝ ուր կ'ուզէ ըլլայ: Բան-
տարկեալները հետաքրքրութեամբ կը հետեւէին, թէ ինչպէս սեւին կու-
տար անոր գլուխը չորցած խոտերուն յատակին վրայ:

— Տեսէք, ըսաւ մէկը մտածկոտ. ինչպէ՛ս կը փախչի:

— Բնաւ ետ ալ չը նայիր. — աւելցուց միւսը:

— Չըլլայ թէ կը կարծէիր, որ ետ պիտի գայ ու շնորհակալութիւն
լայտնէ. — ծաղրեց ուրիշ մը:

— Հապա՛ ասոր կ'ըսեն ազատութիւն...

— Ազատութիւնը լաւ բան է... Ալ չերեւար:

— Ի՞նչ էք կեցեր. մարշ. — կանչեցին մեզի ուղեկցող պահապան զին-
ուորները եւ բոլորս ալ լուռ ճամբայ ինկանք նորէն դէպի մեր տաժա-
նակիր աշխատանքը:

Արծիւը ինչո՞վ բանտարկեալները այդպէս հետաքրքրեց եւ ու անոնց
յարգանք ազդեց:

Ի՞նչ բան է ամսանակիր աշխատանքը:

15. Ա Ր Ծ Ի Ի

«Աշխարհքի մարդկանց ծառայ չըլլաս դուն».
ըսաւ ինքն Աստուած կեանք տալով ինծի,
Ամբողջ աշխարհքը ես թողի մարդուն,
Ազատութիւնը ինծի պահեցի:

16. Ա Պ Ա Ր Ա Ն Ի Գ Ո Մ Է Շ Ը

ա

Չանգը տըլին: Աշակերտները անասելի աղմուկով վազեցին դէպի
դասարանները՝ ճշալով գրելով, իրար քաշքշելով: Մեծ խումբ մըն ալ
խռնուեցաւ ջրի տակառին շուրջը՝ ձեռք ձեռք խելով բաժակները:

Յանկարծ նկատեցի մեր դասարանցի Օհանեանի կլոր տափակ դէմ-
քը, լեցուցի ամբողջ բաժակ մը պաղ ջուր ու, շրճի, շիտակ անոր երե-
սին. մինչեւ անոր ուշքի գալը փախայ դասարան:

Իր վրէժխնդրութենէն չէր, որ կը փախչէի. ի՞նչ պիտի ընէր ողոր-
մելին, շնորհք ունէ՞ր որ...: Գլուխը կորսնցուցած, մոլորած մէկն էր.
միշտ վախվիւնելով, ամենքէն բաշտելով՝ կը պտտկէր շարունակ բակի
պատերուն տակը, աշխատելով ոչ-մէկուն աչքին չերեւայ:

Ես կ'ըշտապէի, որովհետեւ այդ դասին մեզի հետ զբաղէր պիտի
պատմութեան նոր ուսուցիչը: Յունուարի սկիզբն էր. նախկին ուսուցիչը
ծանր հիւանդացն էր եւ անոր տեղը հրաւիրեր էին նորը:

Երբ տեսուչը ներկայացուց ու հեռացաւ, նոր ուսուցիչը սկսաւ մէ-
կիկ-մէկիկ կարդալ բոլորիս անունը եւ մեզի հետ ծանօթանալ. Այսպէս
հասաւ մինչեւ ցուցակի վերջին անունը.

— Օհանեան Վաչէ:

— Օհանեան Վաչէ:

Օհանեանը ելաւ ոտքի ու խղճալի կերպով այս ու այն կողմը կը
նայէր:

— Ո՞ր տեղացի ես. — հարցուց ուսուցիչը:

Տղան լուռ էր:

— Ապարանի գոմէշ է. — շնչեց սեղանին ծայրէն մէկը:

— Դու՞մ ծառայ Յիսուսի-Քրիստոսի. — աւելցուց ուրիշ մը կամաց:

— Ապարանցի է, պարո՞ն. ոչ մէկ ուսուցիչ դասը չի պատրաստեր,

— ձի'շտ է, հի'շտ է:

— Հոն պահելուցս չոպաններուն, հո... հովիտներուն քովը: — Ինքզինքը սրբագրեց Օհանեանը: — Եւ կը մտածէր: «Ես... Ինտո՞ր մեծցնեմ... աս... երեսնան, եկո՛ւր. մարդ... դրկեմ Սմբատ Բա... Բա... Բագրատունիին, թող գայ, պզտիկին... տիրութիւն ընէ»:

Այո՛, այո՛, այդպէս կը մտածէր ծածմայրը. — Խրախուսեց ուսուցիչը: Օհանեանը անհուն շնորհակալութեամբ լեցուն հայեացքը ուղղեց անոր, խոր շունչ մը առաւ, կարծես ծանր բեռ մը ինկաւ ուսերէն եւ աւելի համարձակ շարունակեց իր պատմութիւնը:

Կը լսէի ու ինքս իմ ականջներուս չէի հաւատար: Միթէ իրա՞ւ «Դիւմ Ժառայ Յիսուսի-Քրիստոսի» էր պատմողը: Ան կը պատմէր մեր վրայ ո՛չ-մէկ ուշադրութիւն չը դարձնելով, դիմելով միշտ ուսուցչին, զանազան մանրամասնութիւններ աւելցնելով իրմէն, զարդարելով. ծաղկեցնելով ուսուցչին պատմածը: Նոյն իսկ իր գիւղական ոճերն ու բառերը համով դուրս կ'ելնէին իր շրթունքներէն եւ ոչ-մէկուն մտքէն չէր անցներ, որ խնդանք իր գործածած թուրքերէն բառերուն վրայ: Եւ այնպէս հետաքրքիր ձևով մը կը պատմէր, որ բոլորս սիրով ականջ էինք դրեր, կարծես նո՛ր բան մը կը լսէինք: Ուսուցիչն ալ ամենայն ուշադրութեամբ կը հետեւէր, գլխով իր գոհունակութիւնը յայտնելով, երբեմն օգնելով ու յիշեցնելով:

— Ապրի՛ս, շատ աղէկ է. — բացականչեց վերջապէս ան՝ ձեռքը տղու ուսին վրայ դնելով, եւ շտկեց անոր քրտնած հակտին թափած մազերը: — Հիմա դուն գնա՛, թող ուրիշ մը շարունակէ:

Երբ դասը վերջացաւ, Վաչէն դիմեց դէպի դուռը զգուշութեամբ. եւ շտապով, առանց մեզի նայելու, կարծես ներողութիւն խնդրելով, որ այսօր այսպէս պատահեցաւ: Յանկարծ փոքրիկ Սահակեանը, որ յայտնի էր իր հարպիկութեամբ, ցատկեց անոր ուսը ու բարձր պոռաց. — «Կեցցէ՛ Օհանեանը»:

Վաչէն դուրս վազեց դասարանէն Սահակեանը շալակը, ժպտուն ու բաղդաւոր:

Մեծ դադարն էր. այդ օրը առաջին անգամ Վաչէն գերի խաղաց մեզի հետ:

Գ.

Յաջորդ դասին ուսուցիչը պատմելու տեն կարծես միայն անոր հետն էր, որ կը խօսէր. ես ատիկա շատ պարզ կը զգայի. Վաչէն կը լսէր

հիացումով ու հրճուանքով: Եւ վերջը երբ միւս աշակերտները չէին կրնար պատասխաներ, ան կը բարձրացնէր մատը, նոյն իսկ երբեմն դասարանի առաջին աշակերտներու փոխարէն: Օր մըն ալ ես ստիպուած անկէ բան մը հարցուցի եւ խնդրեցի, որ պատմէ...

Եւ ահա՛ ամիս մը չանցած՝ արդէն սովորութիւն դարձաւ, Հայոց պատմութեան դասէն առաջ խումբ մը աշակերտներ կը շրջապատէին Օհանեանը. որ կրկնէ մեզի անգամ մը մեր դասը:

Օր մըն ալ, դադարի ատեն երբ դասարան մտայ, տեսնեմ Վաչէն առեր է իմ թուաբանութեանս գիրքը ու կաշխատի ուսուցչի նշանակած խնդիրը լուծելու: Գիրքս չառի ձեռքէն: Խոստովանեցաւ որ հայրը ստակ չէր դրկեր, որ գիրք գնելու միջոց չունի եւ որ ինքն ալ կ'ապրի հացթուխի մը խանութը:

Այդ օրէն բարեկամացանք իրարու: Միշտ գիրքերս կու տայի իրեն, որ դասերը պատրաստէ: Եւ երբ որեւէ առարկայի ուսուցիչը ներս կը մտնէր ու ցուցակը կը բանար, իսկոյն ոտքի կ'ելնէի ու կ'ըսէի տեղէս:

— Պարո՛ն, Օհանեանին հարցուցէ՛ք. ան դասը գիտէ:

Եւ հշմարիտ որ գիտէր. հրա՛շք էր:

Գարունը եկեր էր, անձրեւը կը մաղուէր ու կը մաղուէր: Ժողովներ էինք դասարանը, դուռը գոցե՛ր, շրջան էինք կազմեր ու կը պարէինք: Մէկը ամբիոնի տախտակին զարնելով կը թմբկահարէր, միւսները ծափ կուտային որ փոխն իփոխը մէկը կը քաշէին մէջ, որ պարէ. միայն Վաչէն էր, որ անկիւն մը առանձնացած՝ աշխարհագրութեան դասը կը սերտէր:

— Վաչէ՛ն, տղա՛ք, մէջ բերէք Վաչէն, կանչեց թմբկահարը:

Բոլորս վրան թափեցանք, սկսանք բաշքել, գիրքս ձեռքէն ինկաւ ու պատռեցաւ:

— Է՛յ, գոմէշ, Ապարանի՛ գոմէշ, նա՞զդ ինչ է, ելի՛ր պարէ, գոմշախաղդ ցո՛յց տուր, տեսնե՛նք. — պոռաց յանկարծ «կոտրած գդալ» Գրիգորը: Օհանեանը կատղեցաւ ու այնպիսի կից մը զարկաւ Գրիգորին որ, ան ետ-ետ գնաց, ուժով մը դպար դռանը, դուռը թափով բացուեցաւ, ապակիներէն մէկը փշրուեցաւ, Գրիգորն ալ ամբողջ հասակովը փռուեցաւ պաշտգամին վրայ:

Ձի՛տ է. այդ օրը Օհանեանը պատժուեցաւ, բայց այնուհետեւ այլ եւս մէջտեղէն վերցաւ «Ապարանի գոմէշ» մակդիրը. ալ ո՞վ կը համարձակէր...

Պատճառն ի՞նչ էր, որ Օհանեանը սկիզբը այնպէս խեղճ էր ու փռուած: Վերջը ինչո՞ւ փոխուեցաւ: Ուսուցչի վարմունքը պատահական էր:

17. ԱՇՈՒՆԸ ՍԱՐԵՐՈՒՆ ՎԵՐԱՅ.

Աշունը եկաւ ու մեր աշխարհին
ուրիշ կեանք բերաւ դաշտին ու սարին։
Զրւարթ լեռներէն տաւարը գիրցած
ձմեռուան համար արդէն կ'իջնէ ցած։
Խուզեր են գառան, ոչխարին բուրդը,
քոչեր է հօտը՝ թողնելով բուրդը։
Պարապ բուրդերը լուռ սեւին կու տան,
աղբիւր ու ծաղիկ կարծես կը սգան։
Արծիւն ալ տխուր նստեր է ժայռին,
որս կը փնտռէ անօթի փորին։
Եղնիկն է ուրախ, կը խաղայ նորէն,
սարեր ու ձորեր մնացին իրեն։

18. Բ Ո Ւ Ն

ա.

Բոքը այն շներու ազնիւ ցեղէն էր, որոնց հայրենիքը Նիւֆաունտ-
լէնտ կղզին է։ Այդ շներու գլուխը լայն է, պոչը թաւ, մագերը երկար.
մատներուն մէջը պատած է թաղանթով, այդ պատճառով ալ հրաշալի լող
կու տան։ Բոքը շատ կ'ուրախանար, երբ իր տէրը, որ երիտասարդ նա-
ւաստի մըն էր, կ'առաջարկէր՝ երթան միասին լողալու։ Ան կը թաւալէր
ջրին մէջ, կը հեռանար ափէն, նորէն կը վերադառնար, կը սուզուէր,
կ'անցնէր տիրոջ տակէն ու հագար ու մէկ կատակներ կ'ընէր։ Բոքը շատ կը
սիրէր իր տէրը, որ շիտակ բնաւորութեան տէր ու բարի մարդ մըն էր։
Քանի քանի նաւահանգիստներ այցելէր էին անոնք միասին ու վերա-
նոսի այս ու այն կողմերը, քանի քանի անգամ Բոքը պահապան էր կեցեր
իր տիրոջ քովը, երբ ան նաւահանգստի գինեւորներէն մէկուն մէջ հար-
բելէն ետքը, կու գար կ'իյնար փողոցին մէկ անկիւնը ու կը քնանար։ Ո՛չ-
որ համարձակել չէր կրնար քնացած նաւաստիին մօտենալու ու կողոպտե-
լու, քանի որ գլուխը թաթերուն վրայ դրած՝ պառկած անոր քովը կը
հսկէր հաւատարիմ շունը։ Իսկ երբ բանէ մը վշտացած՝ նաւաստին կը մըտ-
նէր իր խուցը ու կը նետուէր չոր նստարանին վրայ, Բոքը կու գար, կը

նստէր քովը այնպէս քնքուշ հայեացքով մը կը նայէր տիրոջ աչքերուն, որ
նաւաստին ակամայ կ'երկնցնէր ձեռքը ու կը շոյէր անոր գլուխը։ Եւ շու-
նը կը լիզէր այդ ձեռքը, մեղմ կը քսուէր, մինչեւ որ տէրը մոռնար իր
վիշտը, իր բարկութիւնը եւ խուցէն դուրս գար առաջուան պէս բարի ու
ժպտուն դէմքով։

բ.

Դիշեր մը, երբ նաւը կը մօտենար Անգլիայի ափերուն, սարսափելի
փոթորիկ բարձրացաւ ու նաւը խորտակեց։ Բոլոր նամբորդները ու ծա-
ռաները խեղդուեցան։ Բոքը իսկոյն ջուրն ինկաւ՝ հրաւիրելով տէրը, որ
իր օրինակին հետեւի։ Անոնք կը լողային դէպի ափը, որ հագիւ կը նըշ-
մարուէր։ Այդպէս մօտ երեք քիլոմետր լող տալով մարդն ու շունը հասան
քանի մը ժայռերու որոնք դուրս էին ցցուած ջուրին մէջէն, եւ ուժաս-
պառ ինկան։ Բայց այդ քարերը չէին կրնար իբրեւ հաստատուն ապաս-
տան ծառայել, որովհետեւ մօտ էր մակընթացութեան ժամանակը, ժայ-
ռերը ծածկուէին պիտի ու ալիքներ, նորէն ծովը պիտի քաշէին խեղճերը։
Նաւաստին փորձեց պոռալ, օգնութեան կանչէ՝ ափէն, սակայն բացի
ալեկոծ ծովէն, անոր կանչերուն պատասխան տրւող չեղաւ։ Բոքը պառ-
կեր էր ու փաղաքշանքով կը նայէր տիրոջ։ Տէրը գրպանէն հանեց բա-
նալի մը, դրաւ շան բերանը եւ ցոյց տալով ափը՝ ըսաւ. «Լող տո՛ւր»։
Բոքը նետուեցաւ ջուրը, հասաւ ափը եւ հաջելով սկսաւ օգնութեան կան-
չել։ Բայց ալիքները կը խեղդէին անոր ձայնը. այն ատեն աւելի առաջ
վազեց ու իր ոռնալովը արթնցուց մօտակայ ագարակը ապրող մարդիկը։
Քանի մը հոգի վազեցին դուրս. Բոքը մօտեցաւ, լիզեց անոնց ձեռքերը,
ողբալի ձայնով ոռնաց եւ իսկոյն վեր ցատկեց ու արագ վազեց դէպի ծո-
վափը։

Մարդիկ հետեւեցան անոր։ Մովափը կեցաւ Բոքը եւ բարձր ոռնաց,
կարծես կ'ուզեր իմացընէ տիրոջը, թէ՛ եկած էին օգնութեան։ Տիրոջ յու-
սահատ աղաղակը պատասխանեց հաւատարիմ ընկերոջ անհանգիստ ոռ-
նոցին։ Մարդիկ իսկոյն երկար պարան մը բերին եւ մինչդեռ կը դատէին
թէ ինչպէս օգնեն խեղդւողին, Բոքը խաժաւ պարանին ծայրը ու նետ-
ուեցաւ ծովը։ Մարդիկ ապշեցան շան հնարագիտութեանը վրայ, հետըզ-
հետէ քակեցին ու երկնցուցին պարանը, մինչեւ որ շունը հասաւ ժայռե-
րուն։ Ուրախացած նաւաստին բռնեց պարանը, կապեց իսկոյն իր մէջքը
եւ նշան ըրաւ, որ քաշեն։ Ան հագիւ հագ ինքզինքը ջրին երեսը կը պա-
հէր իր ուժասպառ թեւերովը, Բայց անոր քովէն չէր հեռանար Բոքը եւ

իր հաշտոցով սիրտ կու տար թուլցած ընկերոջը, որ շարունակէ լողալը: Վերջապէս քառորդ ժամ մը ալիքներուն դէմ կռուելէ ետքը՝ շունն ու տէրը հասան ափը: Շունը ուժաթափ ու անզգայ փռուեցաւ գետին: Մարդիկ վերցուցին երկուքն ալ ու տեղափոխեցին ագարակը, հոնկէ ալ Լոնտոն հիւանդանոցը: Բայց հոն տէրը երկար չապրեցաւ ու մեռաւ:

Գ.

Երբ Բորը հասկցաւ, որ որբացեր է, որ իր տէր ալ չը կայ, աղիւղորմ ոռնաց ու դուրս ելաւ հիւանդանոցի բակէն, ինքն ալ չը գիտէր, դէպի ուր...: Տխուր սրտով կը շրջէր ամբողջ օրը մեծ քաղաքին փողոցները՝ աշխատելով խոյս տայ բազմութենէն: Վշտէն քաղց ալ չէր զգար: Ան այդ գիշերը անցուց փողոցը սալայատակին վրայ:

Երկու օր ու երկու գիշեր Բորը կ'ապրէր այդպէս առանց ոչինչ ուտելու. անօթի կը պառկէր, անօթի կ'ենէր: Երրորդ օրը ալ չը դիմացաւ. այնքան թուլցեր էր, որ հագիւ կը քալէր: Կը քալէր ու կը փնտռէր մէկը որ իրեն ուտելու բան մը տար:

Կամացուկ մը մօտեցաւ տան մը դռանը, կեցաւ, կը նայէր ներս ու դուրս ընողներուն ու համբերութեամբ կ'ըսպասէր. բայց ոչ-մէկ ոչորմած ձեռք չը գտնուեցաւ, որ չոր հացի կտոր մը նետէր անոր կամ անպէտ ոսկոր մը: Բորը հեռացաւ, կեցաւ խանութի մը դէմը նոյն լուռ խնդիրը աչքերուն մէջ: Հոն հանդիպեցաւ աւելի մեծ անյաջողութեան. ուղղակի փռնուեցին:

Բորին օգնողը քաղաքապահ մը եղաւ, որ իր հերթին գիշերը կը հսկէր փողոցը. երբ տեսաւ անտէր ու անօթի շունը՝ տարաւ. կերակրեց ու պահեց մօտը, քանի որ տէրը մէջտեղ չէր ելներ: Եւ անկէ ետքը գիշերները իր պաշտօնավարութեան ատեն սովորաբար հետը կ'առնէր եւ շունը:

Այսպէս գիշեր մըն էր, որ յանկարծ խաւարին մէջէն լսուեցան ճիւղեր ու օգնութեան կանչ: Բորը ակրնթարթի մը մէջ վեր ցատկեց տեղէն ու առաջ սլացաւ: Քաղաքապահը հազիւ կը նշմարէր իր շունը մութին մէջ: Բայց ահա լսուեցաւ ուրիշ ճիւղ մը. այս անգամ պոռացողը ուրիշն էր: Քաղաքապահը երբ հասաւ, տեսաւ, որ Բորը իր սուր ակռաներովը խածեր էր մարդու մը ոտըրը, իսկ միւսը սարսափահար դեռ կը շարունակէր օգնութիւն կանչելը: Բանէն երեւցաւ որ չարագործ մը յարձակեր էր անցորդի մը վրայ կողոպտելու, երբ վրայ էր հասեր շունը:

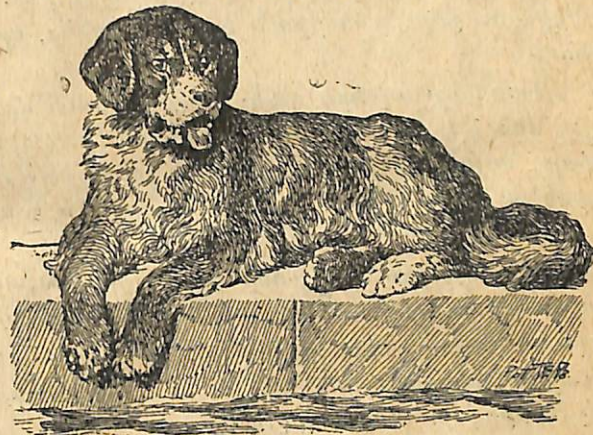
Քաղաքապահը ազատեց չարագործը Բորի ժանիքներէն ու տարաւ

թաղի պահականոցը, ուր իսկոյն արծանագրութիւն կազմեցին, իսկ յաջորդ օրը լրագիրներուն մէջ տպուեցաւ խելացի շան քաջ վարմունքը:

Ոստիկանապետի կարգադրութեամբ Բորը ընդունեցին ոստիկան շներու կարգը. Բորը սրտով փարեցաւ իր պաշտօնին: Քանի մը օր ետքը ան ջուրէն հանեց երեխայ մը, որ խեղդուելու վրայ էր: Ետքը ազատեց կին մը, որ կարիքի ձեռքէն փախած ինքզինքը նետեր էր գետը: Բորը սկսաւ երեւալ հրդեհներու ատեն, ուր նոյնպէս ցոյց տրւաւ քաջութիւն ու անձնագոհութիւն՝ փրկելով բոցերուն մէջէն փոքրիկ երեխաներ, դուրս քաշելով ախոռներէն ձիեր...

Եթէ ուզէինք թրեւ Ռոբի բոլոր անձնուէր գործերը, դեռ շատ բան պիտի պատմէինք: Անոր անունը հռչակուեցաւ. Յայտնի նկարիչ մը նկարեց անոր պատկերը, որը եւ տպուեցաւ թերթերու մէջ: Բորը ներկայացուցին Անգլիայի թագուհիին: Ճաշնակարգ ընտանիքներ պատիւ կը համարէին Բորը իրենց առունը ընդունիլը: Բորը ընտրեցին «Մարդասիրական Ընկերութեան» անդամ: Անիկա պարգեւ ստացաւ արծաթ մետալ մը մարդիկ փրկած ըլլալուն համար, ետքն ալ ոսկի մետալ մը:

Շունը սակայն շատ բան չէր հասկնար այդ պատուանշաններէն. բայց ատոր փոխարէն ամեն օր նոր ու նոր անձնագոհութիւններ կ'ընէր: Բորը առաջինն էր հոն ուր վրտանգ կար: Ոստիկանական բոլոր ծառայողները կը ճանչնային, կը սիրէին ու կը յարգէին այդ վահանձն կենդանին: Ամեն տեղ հովհարներ կը ծախէին Բորի պատկերը վրան. նոյնիսկ քաղցրաւենիներու տօւփերուն վրայ կը տալէին ագնիւ շան գլուխը:

19. Փ Ո Յ Ո Ր Ի Կ

Շուտ կը մտնեն ծովածոցը նաւ ու նաւակ, նաւաստի. շփոթ աղմուկ, իրարանցում, փոթորիկը կը մօտի:

Ամպերն ահա գոռ կ'որոտան,
շանթ կը նետեն վերերէն,
կը կուտակին ծովուն վրայ
լեռներ՝ պղտոր ջրերէն:
Ծովն ալեկոծ, երկինք՝ մթին,
կը սուլէ հովն ամեն դի.
Երկու տարերք իրար զրկած
սկսեր են մենամարտի:

20. Է Շ Ը Մ Ե Ր Մ Է Ջ

ա

Մեր մէջ մեծ ու փոքր համոզուած են, որ իշուն պէս յիմար արա-
րած չը կայ աշխարհիս երեսը: Իրա՛ւ, անցի՛ր անգամ մը իշուն դիմացը,
լաւ մը նա՛յէ անոր քիթ ու պոռնկին, դդումի պէս կախուած գլխուն,
լայն ահագին ականջներուն, խոշոր ու թմրած աչքերուն, տգեղ կերպա-
րանքին ու շարժումներուն եւ կը տեսնես, որ էշ անունը շատ կը վայլէ
իրեն:

Դարձո՛ւր աչքերդ նաեւ միւս էշերուն վրայ, սեւ ըլլան թէ մոխրա-
գոյն, մեծ թէ փոքր, գիւղը ըլլան թէ քաղաքը, միշտ նոյն թմրած, նոյն
յիմար, նոյն կեանքէ ծանծրացած էշերն են: Բայց ինչո՞ւ է այսպէս, գուցէ
հարցնէք ինծի, երեւի Աստուած այդպէս է ստեղծեր ատոնք:
Ամենեւի՛ն:

Մեր մէջ իշուկը, քանի որ մէջքը փալան չէ դրուած ու կողերուն
հիպոտ չէ դպած, շատ ուրախ ու կայտառ կենդանի է: Ան մարդոցմէ չի
քաշուիր, որուն ըսես կը մօտենայ, կը հոտմըտայ, ականջները կը սրէ,
վեր-վեր կը ցատկէ, աջ ու ձախ կը ցատկուտէ, կապկութիւններ կ'ընէ,
մէկ խօսքով շա՛տ զրաւիչ է:

Բայց իր տարին լմնացաւ թէ չէ, տեսար՝ խեղճի մէջքը ծանր փալան
մը դրին, փորքաշով պինդ կապկպեցին ու քանի՛-քանի քաշ ծանրութիւն
բեռացին վրան գիւղ կամ քաղաք տանելու: Խեղճ իշուկի ուժը չի պատեր
այդ բեռը կրելու, մէջքը կը կըքի, ոտքերը կը դողդղան, կարծես ճմլուի
պիտի բեռան տակը, մէյ մըն ալ յանկարծ տիրոջ հիպոտը այնպէս կը շը-
րմփայ գաւակին, որ զարմանքէն ու սարսափէն առաջ կը նետուի: Այ
կը համարձակի՞ մեր իշուկը կանգ առնելու, հիպոտը կը հասնի ետեւէն,
ինչքան որ կ'ուզէ թող կոտորուի մէջքը, ո՞վ է հարցնողը...

բ.

Կ'երթայ տքալով մեր իշուկը, քրտինքը ջուրի պէս կը վազէ վրայէն,
բերանը փրփուր է կոխեր. կը տեսնէ բթին տակը գլուխին վեր բարձ-
րացուցած փափուկ ու ծիւ-ծիւ խոտեր, բանջարներ, ախորժակը կը բաց-
ուի, գլուխը կը ծռէ դէպի բոյսը, բերանը լայն կը բանայ ու կը պատ-
րաստուի, հա՛փ, որ կըծէ, մէյ մըն ալ, թրք՛խկ, տիրոջ դագանակը կ'իջնէ
չոր գլխուն, աչքերէն կրակ կը ցատկէ ու պարապ ծնօտները կը զարնւին
իրարու:

Կը հանդիպի առու մը. կը զլլայ, կը քչքչայ ջուրը, մեր իշուկը տա-
քէն կը խաշի, լեզուն կը պապակի, կ'ուզէ վրայ ինչայ ջուրին, լաւ մը
խմէ, յագենայ, բայց դեռ մտքէն չէ հեռացեր տիրոջ դագանակին զօրու-
թիւնը, դեռ կը մրմռայ զարկած տեղը. այս անգամ կը ձգէ, կ'անցնի:
Կուգայ երկրորդ առուն, երրորդը, մէկը միւսէն աւելի յստակ, աւելի վճիռ
ծարաւը ա՛լ աւելի կը տանջէ, ճար չը կայ, որ մեռնի՝ պիտի խմէ այս
անգամ. եւ ահա՛ վիզը կ'երկընցնէ ու կամաց մը կը կախէ գլուխը ու
դեռ խեղճը հաստ շրթունքները ջրի երեսին չը դպցուցած, շրք՛մփ, դա-
գանակը կը հասնի դունջին...

Վերջապէս կը հասնի մեր իշուկը տուն, բոլորովին թուլցած, բոլո-
րովին յուսահատ. բեռը կ'իջեցնեն մէջքէն, քիչ մը դարման կամ չոր խոտ
կը թափեն առջեւը, որ ուտէ: Ազահութեամբ մէկ-երկու բերան կը հախուէ
կերէն ու կը քաշուի ետ սրդողած երեսայի նման. դարմանը կա՛մ խոնաւ
է կա՛մ փոշոտ, խոտը ժանգալներով, կածուկներով լեցուն, այնպէս որ
ուտելու ատեն կը տաշէ բերանը: Մէկ-երկու ժամէն ջուր կու տան անոր.
նոյն ազահութեամբ վրայ կը նետուի, կը լեցնէ դատարկ փորը. հիմա
ախորժակը աւելի կը բացուի, բայց միշտ նոյն կերն առջեւը, ուզէ՛
ուտէ պիտի...

Փորի հոգը վերջացաւ թէ չէ՝ հիմա ալ անհանգիստ կ'ընեն անիկա
մէկ կողմէն իշանանները, միւս կողմէն ականջներուն մէջ հաւաքուած լու-
երը, փորին ու ոտքերուն փակած տիղմերը ու ցեխի փշրտուքը, փալանին
հարած տեղերը. մէկ խօսքով անոր ամբողջ մարմինը կը քերուի. ի՛նչ ընէ.
լեզու չունի, որ իր վիճակը մարդոց հասկցնէ, ձեռքեր չունի՛, որ ինքը
քերէ, շատ-շատ կը յաջողի միայն ականներով առջեւի ոտքերն ու գա-
ւակը գրփելու, այլ եւ պոչը շարժելով ճանները փախցնելու. քայց փո՛քը,
մէջքը: Քանի մը անգամ կը գռայ, բայց չէ՛, տէ՛քը չի գար, չի մաքրեր.
ճարահատած կը չօքի, թրք՛մփ, կ'ինչայ կողին վրայ, կը բարձրացնէ ոտքերը

օղին մէջ ու թաւալ կու տայ: Վա՛յ իրեն, եթէ տէրը այդպիսի դրութեան մէջ վրայ հասնելու ըլլայ, դարձեալ անիծած դազանակը կ'իջնէ գլխուն... Բայց շատ հեղ ալ կը պատահի, որ մեր մոխրաթաւալը թաւալ տալէն ետքը բարձրանալու ատեն, ա՛յ քեզի բան, փախնը կը շրջի, կ'իյնայ փորին տակը. ամբողջ ժամերով խեղճը ստիպուած է այդպէս անշարժ մնալու ու անիծելու իր թաւալ տալուն ժամը:

Գ.

Կը բոլորի իշուկի չարչարանքի երեք տարին. հիմա այլեւս հետը կատակ ընել չըլլար: Ան թողեր է իր առաջուան ցատկուտելը, ուրախու-րախ զոգուալը, լաւ տրամադրութեան ժամանակ՝ շան, կատուին ու չար երախաներուն մէջ-մէկ կից զարնելը. հիմա ճիպոտէն ալ չի վախնար, ինչ-քան կ'ուզես իջեցուր, անոր համար բոլորը մէկ է. կեր ու խումի մէջն ալ նազ ու նազանք չը կայ. ինչ որ տան, ինչքան բեռցնեն, ուր որ տանին, ան անտրտունջ կը հպատակի. մէկ խօսքով՝ դարձեր է կատարեալ էջ:

Եւ ահա՛ մենք այդ էջն է, որ կը տեսնենք՝ գլուխը կախած, տքալով, ահագին ծանրութիւնը մէջքին, ոտքերը քսքսելով գիւղ կամ քաղաք կը մտնէ: Ան է, որ մենք կը տեսնենք մեր հրապարակներուն վրայ անձրեւի ցելի կամ ծիւնի մէջ, փայտի, փուշի, քարի, հողի, ածուխի կամ մրգեղէնի բեռան տակ, անօթի, ծարաւ, ուր վեց-եօթը ժամ շարունակ կը մնայ կեցած, ականջները կախ. մեծ ու պզտիկ արհամարանքով կը նային անոր, թօ՛ղ-թօ՛ղ կ'ըսեն ու կ'անցնին:

Միակ բանը, որ իշու կեանքին մէջ տարիներու ընթացքին կը փոխուի՝ ատիկա միայն ծեծի եղանակն է: Անոր կաշին դազանակի հարուածներուն տակ հետզհետէ այնպէս կը թմրի ու անզգայ կը դառնայ, որ ալ ծեծը վրան չի ներգործեր. հնարագէտ տէրը հիմա ծայրը սրած փայտ կը բանեցնէ, որ ամեն անգամ կը ծակէ խեղճի մորթը ու աչքերէն ջուր թափել կու տայ: Վա՛յ անոր, եթէ քիչ մը դանդաղ քալեց ու հազար վայ, եթէ պառաւ էջը ցելին մէջ մնաց կամ սառոյցի վրայէն երթալու ատեն սահեցաւ, ինկաւ ու տեղէն չը կրցաւ շարժիլ. այլեւս աչք, քիթ, բերան, գլուխ, ողջ տեղ չը մնար. բոլորը ջարդուփշուր կը դառնան: Ան կատարեալ ուրախութեամբ իր շունչը կը փչեր ինկած տեղը, եթէ մարդիկ պոչէն, ոտքէն, գլխէն բռնած՝ ծեծելով չը բարձրացնէին ու խթելով նորէն. առաջ չը քշէին:

Մեր մէջ ահա՛ այսպէս դեռ դառն կերպով կ'անցընէ էջը իր կեանքը եւ տասը-տասնըհինգ տարին դեռ չը հասած՝ օր մըն ալ բեռանը տակ կ'իյնայ,

ոտքերը քանի մը անգամ կը զարնէ գետին ու յաւիտեան կը գոցէ աչքերը: Թշուառ անասունը սատկելէն ետքն ալ չազատի տիրոջը ձեռքէն. արցանով կը հանեն սմբակներէն զամբն ու պայտը, կաշին կը մաշկեն տրեխի համար, իսկ դիակը՝ պարան մը կապելով՝ կը քաշքշեն ձորը... Ահա՛ հոտ է միայն, որ մեր էջը կ'ազատի իր փալանէն ու տիրոջը դազանակէն...

Ուրեմն ի՞նչն է եթէ այդպէս բմբւած ու սխմար դարձնողը: Միայն է՞նց է այդպէս:

21. ԿՈՌՈՆԿԻՆ ՄԱՇԸ

Գետակին վրայ, կռունկներու շարքին մէջ,
երբ վայրկեան մը կանգ առին,
ծեր կռունկը իր գլուխը խոնարհեց,
դրաւ կտուցը թեւին տակ ու սպասեց
իր վերջին սեւ վայրկեանին:

Երբ ընկերները ա՛լ մեկնիլ ուզեցին՝
Ան չը կրցաւ անոնց երթին միանալ,
հազիւ բացաւ աչքը ու դիտեց օղին մէջ
իր հարազատ երամը, որ կ'երթար
սարերն ի վար կռկուալով:

Փուճ է այլեւս երագելը՝
գարունները հեռաւոր, գաղջ հոսանքները օղին,
անցքը պաղուկ առուակներէն, երկար վզին
մխրճումները շամբերուն մէջ կանաչ,
փուճ է այլեւս երագելը:

Արդ՝ դալկահար գրկին մէջ
աշնանային ցուրտ իրիկուան,
ամայութեանը վրայ կը բանայ թեւերը յոգնած
ու կը կանչէ չրտողներուն ետեւէն
վերջին կռիւնչը մահու ու կռիւնչը կարօտի...

մե կ'իյնայ, լուռ: Խիսներուն վրայ գետափին
 իր գերեզմանը կը շինէ
 մխելով կտուցը հին քարի մը տակ,
 ու քաշ ձգած վիզն իր ճապուկ,
 ալիքներու երգին մէջ կը դողդղայ, ու կը մեռնի:

22. ԿՈՅՐԵՐՈՒ ՎԱՐԺԱՐԱՆԸ

ա.

Կոյր. կը հասկնամ այդ բառին ամբողջ իմաստը. Հապա մտածէ՛ք ի՞նչ մը: Ո՛չ երկինք տեսնես, ո՛չ արեւ, ո՛չ հայր, ո՛չ մայր եւ ո՛չ ուրիշ բան մը աշխարհիս երեսը. յաւիտեան խաւար, ինչպէս գերեզմանի մէջ: Փորձէ՛, գոցէ՛ աչքերդ եւ երեւակայէ՛, որ այդպէս պիտի մնաս ընդմիշտ: Զարհուրելի բան. քեզի պիտի թըւի, թէ այդ դժբախտութեանը դիմանալ չես կրնար. կամ խելքդ կը թռցնես, կա՛մ կը մեռնիս:

Եւ սակայն երբ առաջին անգամ ոտք կը դնես կոյրերուն վարժարանը դասամիջոցին, երբ կը լսես անոնց ջութակ ու սրինգ նուագելը, անոնց բարձր բարձր խօսքն ու ծիծաղը սանդուղներուն վրայ, միջանցներուն ու սենեակներուն մէջ ազատ-համարձակ պտտիլը, մտքէդ ալ չի կրնար անցնիլ, որ ատոնք թշուառ էակներ են:

Մէջերնին կան տասներկու-տասներկու տարեկան պատանիներ, ուրախ ու զօրեղ, կարծես բոլորովին հաշտուած իրենց վիճակին հետ. միայն դէմքերնուն արտայայտութիւնը լուրջ է ու հպարտ. իսկոյն կը տեսնես, որ շատ չարչարանք, շատ վիշտ կրած պիտի ըլլան մինչեւ իրենց դառն անբաղդութեան հետ հաշտուիլը: Կը պատահին եւ ուրիշ դէմքեր, գունատ, խոնարհ, հեզ, տխրամած, ջերմ արտասուքի հետքերը երեսին...:

Ո՛հ, լա՛ւ մտածէ. կան, որ զրկուել են աչքի լոյսէն քանի մը օրուան մէջ, ուրիշներ տանջուել են ամբողջ տարիներ, շատերը կուրցեր են սարսափելի վիրահատութեան պատճառով. վերջապէս կան եւ այնպիսիները, որ կոյր են ծներ... Ծներ են կոյր, անլոյս գիշերուան մէջ, մտեր են աշխարհ, ինչպէս գերեզման եւ չը գիտեն՝ ինչ ըսել է մարդու պատկեր:

Երբ մարդ կը յիշէ այդ յաւիտեան գոց աչքերը, այդ հայեացքը անշարժ բիքերը եւ ինքը կը նայի իր շրջապատողներուն, ուղղակի անհնարին կը թըւի, որ մենք բոլորս, որ աչք ունինք, բաղդաւոր երջանիկ չըլլանք: Եւ չը մոռնա՛ս, որ այդ բաղդէն զրկուածներուն թիւը շատ մեծ

է. օրինակ, միայն Իտալիա քսանըվեց հազար կոյր կայ. քսանըվեց հազար մարդ արեւի լոյս չի տեսներ... միայն Իտալիայի մէջ:

բ.

Բայց բարի բնութիւնը կու գայ օգնութեան: Կոյրերու միւս զգայաւորները անհամբաւատ աւելի կը զարգանան, քան մերիկները. եւ կը զարգանան ճիշդ այն պատճառով, որ կը փոխարինեն տեսողութիւնը եւ աւելի ստէպ կը գործածուին: Այսպէս՝ առտուն երբ կոյրը հասկնալ ուզէ՝ արեւ կա՛յ թէ չէ, ձեռքը կը պարզէ պատուհանէն դուրս արեւի ջերմութիւնը փորձելու: Կոյրը մարդու ձայնին ականջ դնելով գաղափար կը կազմէ անոր հասակի բարձրութեան մասին: Մենք մարդու մը հոգիի մասին գաղափար կազմելու համար, կը նայինք անոր աչքերուն. կոյրերը կը նային անոր ձայնին ու երկար ժամանակ կը յիշեն այդ ձայնը:

Կոյրերը շօշափելով կրնան զանազանիլ ներկուած կերպար չներկուածէն: Փողոցէն անցնելու ատեն հոտառութեամբ կը ճանչնան խաւութիւնները, մինչեւ անգամ այնպիսի խաւութիւններ, ուր մենք ո՛չ-մէկ մասնաւոր հոտ չենք առնել: Հոյր նետելու ատեն, անոր բզզոցին ականջ դնելով՝ կ'իմանան թէ ուր ինկաւ եւ կը վերցնեն առանց սխալելու: Կոն (քեկէլ) կը խաղան, պարան կը ցատկեն, քարերէ տուններ կը շինեն, մանուշակ կը քաղեն, կարծես կը տեսնեն, գոյնզգոյն յարդերէ կողով ու խսիր կը հիւսեն, ա՛յն աստիճան զարգացած է անոնց շօշափելիքը:

Շօշափելիքը անոնց տեսանելիքն է. անոնց ամենէն մեծ զրւարճութիւնն է շօշափելով իրի մը ձեւը իմանալը: Տեսնելու բան է, թէ ի՛նչ ուրախութեամբ կը յարձակին երկրաչափական ձեւերու վրայ, զանազան գործիքներու վրայ եւ ի՛նչ մեծ հաճոյքով կը դարձնեն ձեռքերնուն մէջ ու կը շօշափեն տեսնելու համար, թէ ինչպէ՛ս է շինուած: Իրենք կ'ըսեն «տեսնելու»:

ճ.

Կոյրերը կը սորվին նաեւ զրել-կարդալ: Անոնց համար յատուկ տըպուած զրքեր կան ուռուցիկ տառերով. անոնք այդ տառերուն վրայ մատերնին քսելով կ'որոշեն ու կ'արտասանեն բառերը: Կը կարդան սահուն. եւ շատ կը կարմրին, եթէ բան մը սխալ կարդան: Կը զրեն առանց մեղանի բարակ երկաթով, որ հաստ ու կոպիտ թղթին վրայ հետքեր կը թողու եւ հակառակ կողմը դուրս կու գան ուռուցիկ տառեր, որոնց վրայ մատերնին քսելով կը կարդան:

Այսպէս կը գրեն շարադրութիւններ, նամակներ, եւ թուաբանական խնդիրներ կը լուծեն: Հաշիւները մտքով կը կատարեն վերին աստիճանի արագ ու թեթեւ, որովհետեւ անոնց միտքը չի ցրուիր: Չափազանց կը սիրեն լսել ուրիշներու ընթերցումը: Եւ կ'արժէ ականջ դնել անոնց դատողութիւններուն կարգացած կտորի մը վրայ, մանաւանդ եթէ նիւթը պատմական է:

Շատ կը սիրեն իրենց ուսուցիչները, կը ճանչնան անոնց քաղելու եղանակէն, կը նկատեն անոնց հոգեկան տրամադրութիւնը, առժող են, թէ հիւանդ: Կը սիրեն, որ ուսուցիչը գովէ ու քաջալերէ, շոյէ, շօշափէ իրենց ձեռքը: Եւ իրենք ալ շնորհակալութիւն յայտնելու համար կը բռնեն ուսուցչին ձեռքը, կը սեղմեն ու կը կամտեն:

Դասամիջոցներուն միշտ միասին կը հաւաքուին. սաստիկ կապուած են իրարու: Օրինակ չը կայ, որ կոյրը սիրէ մէկը ու ետքը ատէ. բարեկամութիւնը անոնց սփոփանքն է: Անոնք վերին աստիճանի արդարամիտ են, պարզ ու ճիշտ կ'որոշեն չարն ու բարին: Եւ վսեմ գործի մը պատմութիւնը ո'չ-մէկը այնպէս չ'ոգեւորեն, որչափ այդ կոյր տղաքը:

Դ.

Ձեռք սիրահար են երաժշտութեան: Երաժշտութիւնը անոնց բերկրանքն է. կեանքն է: Մինչեւ անգամ փոքրիկ երեխաները պատրաստ են քանի մը ժամ անշարժ ոտքի վրայ մնալու, նըւագածութիւն լսելու համար: Նըւագելը դիւրին կը սորվին եւ կը նըւագեն եռանդով: Եթէ ուսուցիչը մէկուն ըսէ, թէ նըւագելու շնորհ չունի՝ սաստիկ կը տխրի, բայց եւ այնպէս կը շարունակէ սորվիլ մեծ ջանքով:

Մարդ պէտք է տեսնէ կոյրի նըւագելը, դաշնակ զարնելը: Գլուխը բարձր բռնած, ժպտը շրթունքին, երեսը վառ. խեղճը յուզումէն կը դուրս գալու հիացած ականջ կը դնէ իր հանած ծայններուն, որոնք կը փութին շրջապատող խաւարին մէջ: Մարդ պէտք է տեսնէ՝ հասկնալու թէ երաժշտութիւնը ինչ սքանչելի աստուածային սփոփանք է:

Կոյրը երջանիկ է, կը ցնծայ, կը բերկրի հրճուանքէն, երբ վարժապետը ըսէ անոր. «Դուն արուեստագէտ ես»: Երաժշտութեան մէջ առագաւոր է, որուն առջեւ կը խոնարհին, կը պատկառին, կը պաշտեն: Թիւրիմացութիւն մը պատահի թէ չէ՝ անոր խորհուրդին կը դիմեն. ընկերները սրդողին թէ չէ՝ ան է հաշտարար հանդիսացողը. անկիա հայր մը կը դառնայ այն փոքրիկներուն, որոնց երաժշտութեան դաս կու տայ. պառկելէն առաջ կ'երթան քովը գիշեր-բարի ըսելու:

Կոյրերու խօսակցութեան սիրելի նիւթը երաժշտութիւնն է: Գիշերներ, անկողնին մէջ պառկած՝ դասերէն ու օրուան աշխատանքէն բոլորովին յոգնած՝ անոնք դարձեալ մեղմ կը գրուցեն իրարու հետ երաժշտագէտներու, օփերաներու, նըւագարաններու ու նըւագախումբերու՝ օրկեսդրներու մասին: Անոնց համար ամենէն մեծ պատիժը երաժշտութեան դասէն զրկուիլն է: Այդ զրկանքը այն աստիճան ծանր է, որ այդ պատիժը բնաւ չեն ալ տար:

Կոյրին համար երաժշտութիւնը նոյն է, ինչ որ լոյսը մեզի համար:

Ե.

Լոյս...

Ծանր տեսարան է, երբ անոնք անշարժ նստած բաց պատուհանին առջեւ, իբրեւ թէ կը զըւարճանան, իբրեւ թէ կը նային ընդարձակ դաշտավայրին, կապուտակ լեռներուն, որոնց վրայ մենք կ'ըզմայլինք: Մարդու սիրտը կը հմլի, կարծես ինքդ ալ կուրնաս՝ մտաբերելով որ այդ մանուկները ոչինչ չեն տեսներ եւ երբէք ալ ոչինչ տեսներու չեն այն բոլոր անհուն գեղեցկութիւններէն:

Իձնէ կոյրը այնքան ալ թշուառ չէ. ան չի ճանչնար տիեզերքը, բընութիւնը, լոյսը. այդ բոլորի մասին բնաւ գաղափար չունի, իր երեւակայութեան մէջ պատկերներ չկան, չունի ողբալու բան: Բայց անոնք, որ նոր են կուրցեր, անոնք կը յիշեն դեռ ամեն բան եւ կը հասկնան իրենց կորուստը: Ո՞վ գիտէ, ինչ կ'ըզգան, երբ հետզհետէ թանկագին պատկերները կը նսեմանան իրենց հոգիին մէջ եւ երբ սիրելի դէմքերը, ըսես, կը մեռնին անոնց համար:

Տղաներէն մէկը օր մը բացականչեց.

—Ա՛խ, եթէ ակընթարթ մը աչքս բացուէր, գո՛նէ ակընթարթ մը մօրս երեսը տեսնէի... Ա՛լ չեմ յիշեր իր դէմքը:

Երբ ծնողները այցելութեան կու գան՝ կոյր մանուկները ձեռքով կը շօշափեն անոնց դէմքը, որ դիմագծերը լաւ պահեն իրենց միտքը:

Այցելուներէն շատերը արտասուքով կը հեռանան վարժարանէն. մինչեւ անգամ բիրտ մարդիկ այդ միջոցին կ'ըզգան որ արժանի չեն ամեն օր երկինքը, արեւը եւ ուրիշ մարդոց դէմքերը տեսնելու երջանկութեան... Այդ անբաղդները տեսնելով՝ կ'ըզգաս, որ սիրով կու տայիր քու տեսողութեանդ մէկ մասը, միայն թէ կարող ըլլայիր գոնէ ճառագայթ մը պարգեւել այդ պատանիներուն, որոնց համար ո՛չ արեւ կայ, ո՛չ ալ անձկալի մօր պատկերը...

23. ԱՆԱԽՈՐԺ ԼՈՒՐԸ

Աշնան սկիզբը հովիկ մը բարակ
եկաւ սարերէն, դաշտերը իջաւ,
Բան մը փափսաց խոտին ու ծաղկին
Ու արագ վազեց անտառը մտաւ:
Խոտ ու ծիլ չորցան այդ փսփսուքէն,
ցամքեցաւ հողը ու հաքճեցեցաւ,
դողաց անտառը անախորժ լուրէն
ու թաւ սաղմարթին գոյնը թափեցաւ:

24. ՁՄԵՌՈՒԱՆ ԴԷՄ

ա.

Աշունը կը մօտենար իր վախճանին:
Այդ առաջին աշունն էր, որուն հանդիպէինք պիտի մենք հօրս մահէն

ետքը, երբ պարտատէրերը ծախեր-ծախծխեր էին մեր բոլոր տունն ու տեղը եւ մենք տեղափոխուեր էինք մօրեղբօրս տունը:

Դաշտերը կ'ըստանային տխուր ու գունաթափ կերպարանք. կանաչ մարգագետինները օր օրի կը դեղնէին: Անխիղճ կը փչէր պաղ քամին ու կը թափէր մեր ծառերէն մնացած դեղին տերեւները:

Երկնքի խոժոռ ու մոխրագոյն դէմքին վրայ կը գլորուէին մթին ամպերու ահագին բեկորներ եւ կ'արգիլէին արեւի աղօտ ճառագայթները: Խիստ տխուր եղանակով կը լսուէր կռունկներուն խուլ կռինչը, որոնք բարձր եթերին մէջէն եռանկիւնի շարքերով կը դիմէին դէպի օտար աշխարհ: Ծիծեռնակները բնաւ չէին երեւար. անոնք արդէն շատոնց է գաղթեր էին:

Միայն մրջիւնները մեծ եռանդով կը կրէին դէպի իրենց ամբարները ընդեղէններու զանազան տեսակներ: Ամեն արարած կը պատրաստուէր ընդունելու ծմեռը՝ այդ անախորժ հիւրը:

Այդ օրերը սակաւ հոգ չը պատճառեցին մօրս: Զմեռը, աղքատներու թշնամին, մեզի պատժելու կու գար:

բ.

Մայրս իր հօրը տունը փոխադրուելէն քանի մը օր ետքը հրաժարեցաւ կերակուր ընդունիլ անոնց սեղանէն եւ կ'ապրէր անկախ աշխատանքով: Ան շուտով հաշտուեցաւ իր նոր վիճակին հետ՝ չուզելով ծանրութիւն պատճառել եղբայրներուն, որոնց համար շատ ալ հասելի չէր իրենց գերդաստանին վրայ ընդունած նոր բեռը: Մայրս աղքատութիւն շատ էր կրած, բայց երբէք իր տան չբաւորութիւնը օտարին յայտնած չէր, թէ ինչպէս կ'ապրի կամ ինչ միջոցներով կը պահէ իր երախաները: Ան շատ հըպարտ կ'իյնէր եւ բոլոր յոյսը դրած էր իր աշխատող ձեռքերուն ու Աստծու վրայ:

Մեր գիւղին մէջ գոյուած էր մօրս կարելու ու ձեւելու վարպետութիւնը. բայց շատ քիչ կը վարձատրէին անոր աշխատանքը: Գիշեր ցերեկ հանգիստ չունէր. ասեղն ու ճախարակը անդադար կը գործէին. բայց ինչ...

Աստուած շատ անգամ թոյլ կու տայ, որ դժբախտութիւնը տանջէ մարդս մինչեւ վերջին ծայր, կարծես արարածներու համբերութիւնը փորձելու համար: Մօրս համբերութիւնը երկաթի ամրութիւն ունէր. բայց երկաթն ալ կը փշրուի...

Ես երբէք չեմ կրնար մոռնար մօրս արտասուալի աչքերը, երբ առաջին անգամ ինծի եւ երկու քոյրերս հետը առնելով՝ տարաւ մեզի դաշտը, հնձուած արտերէն թափած հասկերը հաւաքելու: Աս մուրացկանութեան առաջին քայլն է, որուն կ'ենթարկուի պատուաւոր աղքատը:

Մենք ժամանակ մը արտեր ունէինք, հունձք ունէինք, եւ մեր հուն-
ծը հաւաքելէն ետքը խուրձերէն ինկած հասկերը կը ձգէինք Աստուծո՛ւ աղ-
բատներուն ու երկնքի թռչուններուն: Բոլորը կորսնցուցինք եւ հիմա ըս-
տիպուած էինք ուրիշի արտերէն հասկաքաղ ընելու...

Գ.

Արտերու կարճ խուզուած տափարակին վրայ մախաթներու նման վեր
ցցուած ցօղուններուն սուր ծայրերը կը ծակծկէին իմ ու քոյրերուս բոլոր-
ովին մերկ ոտքերը: Բայց մենք ցաւ չէինք զգար: Շատ ուրախ էինք եւ
մեծ եռանդով կ'աւանդէինք: Փոքրիկ քոյրերս իրենց մանրիկ ձեռքերով
կը ժողվէին ինկած հասկերը եւ իմ վրաս կը խնդային, որովհետեւ ես ծոյլ
էի: Անոնք փունջեր կը կապէին հասկերէն ու կը մըցէին, թէ ո՞վ շատ կը
ժողվէ: Խնձը երախաներ, կարծես կ'ըզգային թէ ձմեռը անօթի պիտի մը-
նան, եթէ հիմա պաշար չը պատրաստեն: Մայրս կը նայէր անոնց վրայ
ու կու լար...

Իրիկունը մեզմէ ամէն մէկը իր հաւաքածը կապեց շալակը ու դար-
ձանք տուն: Քոյրե՛րս իրենց բեռներով մասնաւոր հպարտութեամբ մը
հանդիպեցան մօրեղբօրս երախաներուն, իբրեւ անխոնջ մշակներ, որ ետ
կը դառնային դաշտէն:

Այսպէս ամէն օր առտուն կանուխ կ'երթայինք դաշտը հասկաքաղ
ընելու եւ իրիկունը կը վերադառնայինք: Մեր խրճիթին դռան առջեւը
կազմուեցաւ փոքրիկ դէզ մը մեր ժողված հասկերէն: Այնուհետեւ լկսանք
մեր կալը կամենելու: Մայրս ինքը կը ձեռքէր հասկերը հաստ փայտով մը,
որը այնքան ծանր էր, եւ ես դժուարութեամբ կը բարձրացնէի:

Երբ յարդը հովին տըլինք ու մաքուր ցորենը հաւաքեցինք թաղար-
ներու մէջ, մեր ձմեռուան հացի պաշարը արդէն պատրաստ էր:

Դ.

Դեռ կը մնար վառելիքը: Մեր խարխուլ բնակարանին համար պէտք
էր բաւական տաքութիւն, մանաւանդ որ ձմեռը մեր կողմերը սաստիկ
կ'ըլլայ: Մայրս այնքան զբաղած էր, որ ամենեւին ժամանակ չունէր վա-
ռելիքի մասին հոգալու. այդ պատճառով այս հոգը մնաց իմ ու քոյրերուս
վրայ:

Մայրս իր ձեռքով երեք փոքրիկ կթոց հիւսեց, մէկը ինծի համար,
երկուքը քոյրերուս: Տեսնելու բան էր, թէ ի՞նչ ուրախութեամբ այդ կթոց-

ները կ'առնէինք մեր ուսը եւ ամեն օր կ'երթայինք դաշտը: Կը ժողուէին,
բակորներ, ծառերու ճիւղերէն թափած տերեւներ, փուշ ու մացառ եւ
կը բերէինք տուն: Ձմեռը մեր խրճիթը տաքցնելու համար:

Ես այնուհետեւ միշտ յարգանքով կը նայէի այդ քակորի կոյտին, որ
ինքս էի ժողվեր. եւ կը բարկանայի՝ թէ ի՞նչու խնայողութեամբ չէին
գործածեր, թէ եւ մօրս խնայողութիւնը կը հասնէր ժլատութեան:

Ինչո՞ւ համար աշխատութիւնը լաւ բան է:

25. Ս Ո Ւ Ա Կ Ի Վ Ի Շ Տ Ը

Օր մը տեսաւ օտար թռչուն՝

սոխակ կու լար կուց-կուց արիւն,

— Ի՞նչո՞ւ, ըսաւ, սոխակ սիրուն,

ինչո՞ւ կու լաւ կուց-կուց արիւն.

ինչո՞ւ այսպէս դուն երերուն,

այդպէս տխուր չոր թփերուն:

Աշխարհ ամեն վառ քու սիրուն,

այդ ճրվղղուն քու երգերուն.

հապա ինչո՞ւ դուն օրն ի բուն,

այս լուս ու մութ անտառներուն,

այս շատ անուշ զով հովերուն

նստեր կու լաւ կուց-կուց արիւն:

— Ի՞նչ կը խօսիս, օտար թռչուն,

խենդ ու խելառ դուն ցնորուն.

ձմեռ նստաւ մեր սարերուն,

կտրեց ջրիկ աղբիւրներուն,

կտրեց հոտիկ ծաղկըներուն,

կտրեց ծայնիկն իմ ձագերուն,

ինչպէ՞ս չի լամ կուց-կուց արիւն:

Նորէն ըսաւ օտար թռչուն.

— Հերիք դուն լաւ, սոխակ սիրուն,

հերիք դուն լաւ կուց-կուց արիւն,

կու գայ նորէն քեզ նոր գարուն,

կ'ենէ արեւ այս վայրերուն,

կը հալի ձիւնն այս սարերուն,

կը բացուի ջուրն աղբիւրներուն,

առջեւն ինկած քու ձագերուն

բարեւ կու տաս ծաղկըներուն:

26. Ե Ր Կ Ա Յ Ո Ւ Ղ Ի Ն

ա.

Ո՛ւ, ո՛ւ, ո՛ւ... Չորերուն մէջ կը սուլէր երկաթուղին։
Նոր էր մտեր մեր ձորերը,
—Ա՛յ քու ձայնդ կտորի.— բացականչեց այն կողմէն որսկան Ուսեփը։
—Ա՛յ տղայ, ինչո՞ւ այդպէս կ'ըսես, ի՞նչ վնաս բան է երկաթուղին.—
մէջ մտան քանի մը գիւղացի։
—Վնաս չէ. հապա ի՞նչ է, եկաւ ծղորդաց ձորերուն մէջ. ա՛լ եղնիկ,
ա՛լ եղջերու չը մնաց, խրտնեցան, փախան ու կորան։
—Եղնիկ ու եղջերու չէ որ, հաւտա՛ւ ես ալ պիտի կորչիմ.— խօսք
առաւ հովիւ մը, որ դազանակին յենած կեցեր էր։— Կ'երթամ, կը կենամ
քարի գլխուն, կը նայիմ վարը ձորերուն, երբ կը տեսնեմ, որ այն քա-
րափները կը քանդեն՝ սրտիս ծայրը կը մղկտայ, ինչպէս երբ մարդու
երեսան թշնամիներու ձեռքին մէջ բրբրեն ու մարդ օգնել չը կարողա-
նայ...
Ու սկսաւ վէճը երկաթուղիի վրայ՝ թէ երկաթուղին օգո՞ւտ կը բերէ,
թէ վնաս։

բ.

Այդ վէճին ժամանակ երկաթուղիի գծին վրայ աշխատող օտարա-
կաններէն մէկը ձորէն դուրս եկաւ ու մօտեցաւ մեզի.
—Բարի իրիկուն ձեզի։— Աստծու բարին, վարպետ։
—Ինծի չափ մը ալիւր է պէտք. ձեզմէ ո՞վ ալիւր կը ծախէ.— դի-
մեց օտարականը ամենուն։
—Ո՛ւր տեղացի ես, վարպետ.— հարցուց ծերունի Օհաննէսը։
—Թրքական հողէն եմ։
—Խնամի՛ Օհաննէս, մէկ հարցո՛ւր տե՛ս ո՛ր քաղքէն է.— խնդրեց
գիւղացի մը։
—Քու քաղքիդ անունը ի՞նչ է, բարեկամ,— կրկին հարցուց ծե-
րունի Օհաննէսը։— Սըվազ։
—Սըվազ.— երկնցնելով ու խորհրդաւոր կերպով կրկնեց ծերունի
Օհաննէսը։ Հոսկէ հոն քանի՞ ամսըան համբայ է.— շարունակեց իր
հարցումործը ծերունի Օհաննէսը։— Երեք ամսըան։
—Պա՛ հօ՛...— զարմացան ամենքը միաբերան։

—Հրամեցէ՛ք, դարի՛պ աղբար, նստէ՛. հաց բերեն, անուշ ըրէ՛։
—Ձէ՛, շնորհակալ եմ. գործ ունիմ. ձեզմէ ո՞վ ալիւր կը ծախէ, չափ
մը ալիւր տայ՝ երթամ։
—Աղջի՛, չափ մը ալիւր բերէք,— տունէն ներս ձայն տուաւ ծերունի
Օհաննէսը։ Բերնէ՛ բերան լեցուցէ՛ք։
Հարսներէն մէկը չափ մը ալիւր բերաւ դուրս, ուզեց լեցնէ մար-
դու տոպրակը, բայց ան թող չը տըլաւ։
—Ի՛նչ արժէ՛.— Լեցո՛ւր, դեռ լեցո՛ւր տոպրակդ։
—Ձէ՛, առաջ մէյ մը գինն իմանանք։
—Դեռ լեցո՛ւր, ետքը կ'իմանաս. թէ որ սուղ եղաւ՝ պարպելը դըժ-
ուար չէ։
Վարպետը բացաւ տոպրակը, հարսը ալիւրը լեցուց։
—Դէ՛, հիմա ի՞նչ տամ.— հարցուց ծոցէն քսակը հանելով։
—Ոչի՛նչ, վարպետ, ոչինչ պէտք չէ. քեզի նըւէր. մեր աշխարհը
դարիպէն հացի ստակ չեն առներ, ըսաւ ծերունի Օհաննէսը ու շարունա-
կեց իր չիբուխը ծխել։
Վարպետը քիչ մը շփոթեցաւ՝ չեմ ու չում ըրաւ, ալիւրը առաւ ու
գնաց։

գ.

Անոր երթալէն ետքը կարճատեւ լռութիւն մը տիրեց. ապա խօսե-
ցաւ գիւղացի մը։
—Անցած օր ալ մէկը եկեր էր՝ թէ մածուն կ'ուզեմ։ Հարսները մա-
ծուն դրին առջեւը՝ կերաւ. կերաւ, վերջացաւ, հիմա ելեր է՝ թէ ի՞նչ
արժէ... Կ'ըսեմ՝ ի՞նչը։ Թէ՛ մածունը։ Ըսի՛ ա՛յ մարդ, քաշուէ՛ գլխէս,
այդպէս բաներ մի՛ խօսիր, թէ չէ ոչխարի եղած կաթն ալ կը ցամքի։
—Ա՛յ տղայ, հապա ի՞նչպէս ընենք։ Հապա լա՛ւ է՝ ով որ գայ, ծրի
ուտէ ու տանի։ Աս վրայ քանին է, որ կու գան... Անցած օրը մէկուն ալ
ես եմ չափ մը ալիւր տըւեր։ Ասոր ծայրը ո՞ւր կ'երթայ.— մէջ ինկաւ
ծերունի Օհաննէսի փոքր եղբայրը։
—Որ գայ՝ նորէն տո՛ւր.— ըսաւ ծերունի Օհաննէսը հանդարտ ու
գլուխը վեր քաշելով։
—Օհախդ շէն կենայ.— վաչացին քանի մը ծերեր։
—Դէ՛, աչքս լոյս,— բողբոջ փոքր եղբայրը։— Սվազէն սկսած ով
որ գայ՝ չափէ՛, տո՛ւր. կարծես ես անոնց համար եմ աշխատեր։ Ով կու-
գայ, բարով, հազար բարով. բա՛ն կ'ուզէ, դրամը թող բերէ ու տանի...
Ու նորէն սկսան վիճել։

Ու, ո՛ւ, ո՛ւ ձորերուն մէջ կը սուլէր երկաթուղին:
Ան նոր էր մտեր մեր ձորերը:

Մեծ եղբայրը ինչո՞ւ դրամ առնել չէր ուզեր. իսկ փոքրը ինչու ձրի
սալ չէր ուզեր: Վերջը-վերջը որո՞ւ ըսածը պիտի ըլլայ. ինչո՞ւ.
Յորենի ու մածունի այս վեհի մեջ երկաթուղի՞ն ինչ գործ ունի:

27. ԹԱԹՈՒԼԻՆ ԳԱԼԱՃՈՇԸ

— Հոգիդ սիրես, կնքահար,
անո՛ւշ ըրէ, հրամմէ՛, կե՛ր:
— Խիստ շատ կերայ, սանահար,
մինչեւ սրտեղս է հասեր:
— Հոգ չէ, պնակ մ'ալ հրամմէ՛.
ասիկ չուտելու բան չէ:
— Բայց, սանահար, գիտցածս,
երեք եղաւ կերածս:
— Թող, մա՛րդ, համբերն ի՛նչ բան է,
բանն ախորժիդ վրան է:
Կե՛ր կերածիդ չափ անո՛ւշ,
ասոր կ'ըսեն գալահօշ.
եղն երեսին կը ծփայ,
տե՛ս սաթի պէս կը ցոլայ:
Կե՛ր, կնքահար, մի՛ քաշուիր,
ասանկ բան միշտ չի ճարուիր.
սա սո՛խն ալ կեր, սա մի՛սն ալ,
սա կտո՛րն ալ, մէ՛կ դգալ.
ծեռքն է օրհնած եփողին,
Օրհնած ըլլայ տանտիկին:

Այս կերպով մեր Թաթուլը Խեչօ աղբօր հարկինք կ'ընէր.
աչք բանալու ատեն չէր տար. երկու խօսքին մէկն էր՝ կե՛ր:
Խեչօն շատոնց արիւն-քրտինք էր մտեր,
բայց ի՛նչ ընէր, պէտք էր՝ պնակ մ'ալ ուտէր.
բոլոր ուժը մէկ ըրաւ
ետքի պնակն ալ կերաւ:
— Ապրի՛ս, կանչեց Թաթուլը, ա՛չքդ սիրեմ,
ես բարեկամը անա՛ստանկը կը սիրեմ.

կոտորտուելով ով նազ կ'ընէ,
իմ է՛ն ատած մարդս ան է:
Պնակ մըն ալ, կնքահար:
Խե՛ղճ Խեչօ աղբա՛ր.
Աս որ լսեց ի՛նչ ընելը չգիտցաւ,
գդակն ու գօտին առնել-փախչելը մէկ ըրաւ,
շունչը շիտակ տուն առաւ,
իսկ Թաթուլին տունը ալ ոտք չը դրաւ:

28. Խ Ո Ր Թ Ե Ղ Բ Ա Յ Ր Ս

ա.

Պզտիկ էի, հազիւ տասներեք տարեկան. բայց լաւ կը յիշեմ, որ այն
իրիկունը հայրս զայրացած տուն վերադարձաւ այգիէն: Քաշելով իր ետե-
ւէն փոքրիկ հորթի պարանէն եւ կանաչ թարմ խոտի կոյտ մը թեւին տա-
կը՝ ան մտաւ բակը խորհրդաւոր լուծեամբ. Խոտը դրաւ վար, մօտեցաւ
սրահի թումբին ու նստեցաւ, փայտն ու գլխարկը դնելով քովը: Մայրս
կովկիթը կը լուար՝ սպասելով կովերուն, որ կթէ: Ես աչքս չէի հեռացներ
հօրմէս. անհանգիստ էր ան եւ քանի՛ մը անգամ ճակատը շփեց ու դար-
ծաւ մեծ քրոջս:

— Աղջի՛, Թորոսը այս առտու կովերը ո՞ր կողմէն դաշտ տարաւ. այ-
գիթ՝ կողմէն, թէ՛ նախրի ճամբով:

— Չը գիտեմ, հայրի՛կ, առտուն երբ քաղհանի կ'երթայինք՝ ան մեզ-
մէ առաջ քշեց. գիւղէն դուրս ելաւ, չը հասանք անոր:

— Այգիի կողմէն, ի հարկէ՛. ան միշտ այդ կողմէն կը տանի. — բա-
ցականչեցի՝ ես ա՛յնպէս, առանց մտածելու, թէ իմ ըսածս կրնայ բանի
մը ծառայել:

— Ա՛ն է. ուրիշ ո՞վ պիտի ըլլայ. նզովի՛ց արմատ, մի՛շտ ան. — մըռ-
մըռաց հայրս ու լուց:

Թորոսը իմ խորթ եղբայրս էր. հօրս առաջին ամուսնութենէն մնա-
ցած միակ տղան: Ես ու քրոջերս մեր ամենաթարմ հասակէն տեսեր էինք
անիկա միշտ լուակեաց, մռայլ, մտածկոտ ու յամառ: Ինքը չէր սիրած
մեզի, մենք ալ ինքը չէինք սիրած: Ան հիմա արդէն տասներեք-տաս-
ներեք տարեկան էր, բայց դարձեալ թախծոտ ու լուակեաց, դարձեալ
անմասն ընտանեկան կեանքին, դարձեալ առանց սիրու եւ մենաւոր: Ին-
չո՞ւ չէինք սիրեր, չը գիտեմ. մեզի երբէք գէշ բան մը չէր ըրած. գուցէ

րուն, անոր մաշած հագուստի թիկունքին, եւ այդ բոլորը, ինծի կը թըւէր նոր, կարծես առաջին անգամ կը տեսնէի. եւ այդ ամբողջ արտաքինը կը վկայէր շիտակութիւն, կամք, աշխատանք ու տանջանք: Եւ ահագին տրիստութիւն մը սեւ ժայռի նման նստեցաւ սրտիս, շրթունքներս դողդղացին, կ'ուզէի ճշամ, լամ, զլխուս զարնեմ... բայց նորէն խածի շրթունքս, երբ տեսայ որ՝ որ Թորոսը կը պատրաստուէր դուրս ելնելու:

Փոթորիկը ատով ալ վերջանար պիտի. միշտ այդպէ՛ս էր:

Ահա՛ ելաւ եւ առանց նոյնիսկ իր սովորական հացը վերցնելու տաշտէն, շարժեցաւ դէպի դուռը, պիտի անցնէր հօրս առջեւէն, որ լուռ կը հետեւէր անոր շարժումներուն: Հօրս հայեացքին մէջ կայծակ կը փայլատակէր. ան գունատ էր, շունչը թթաճակերէն դուրս կուգար փնչելով, իսկ ձեռնափայտը կը դողար ձեռքին մէջ: Հայրս երբեք այդպէս սարսափելի, այդպէս անողորմ տեսք չէր ունեցեր:

Ու ես տեսայ... որ յանկարծ վեր րարծրացաւ հօրս ձեռքի զարհուրելի փայտը, բարձրացաւ հօրս գլխէն վեր, հօգնեցաւ օդին մէջ...

—Հայրի՛կ. հայրի՛կ, մի... մի... — բառերը խեղդունեցան կոկորդիս մէջ. նետունեցայ հօրս ու Թորոսի մէջտեղը, բայց անօգուտ. ես շատ էի փոքր ու անզօր. ձեռնափայտը ահագին թափով իջաւ եղբօրս թիկունքին, բարձրացաւ, նորէն իջաւ նոյնպէս թափով, նոյնպէս անողորմ:

Թորոսը չը շարժեցաւ, կեցած մնաց իր տեղը. դարձեալ լուռ, առանց բողոքի նայեցաւ հօրս, ապա աջ ձեռքով շօշափեց թիկունքի ցաւած տեղը եւ երկու կաթիլ արցունք կախուեցան անոր մռայլ, մթագնած աչքերէն, իջան, իջան եւ այտերուն վրայ քարացան, մնացին:

Օ՛, այդ երկու կաթիլ արցունքը: Անոնք իջան իմ սրտիս վրայ: Եւ բեռը, ահագին բեռը ճնշեր էր կուրծքս, երբ ես պոռացի.

—Ես եմ, հայրի՛կ. ես եմ կոտորեր, ես եմ գողցեի՛ր, Թորոսը մեղք չունի, միշտ ես եմ: Ներէ՛, ներէ՛, Թորոս աղբար, իմ խեղճ աղբար...

Բոլորը քարացան. կարծես երկինքը յանկարծ փռւել եկաւ, մայրս շրտարած կովկիթը ձեռքէն ձգեց, որ ինկաւ, կոտորեցաւ ու կաթը հոսեց բակը. քոյրս հորթը թող տըւաւ, որը նորէն վագեց դէպի մայրը. հայրս գլուխը բարձրացուց, նայեցաւ ինծի յառած, ապշած աչքերով ու ետ-ետ գնաց, կարծես թունաւոր օձ ըլլայի. ապա բռնեց հակառակ ու կեցաւ: Քիչ ետքը լուռ մօտեցաւ Թորոսին ու ձեռքը դրաւ անոր թիկունքին:

—Ձեռքս կոտորէր, որդի, — րսաւ հեկեկալով:

Ետքը դարձաւ նորէն ինծի, նայեցաւ ու արցունքը թափեցաւ աչքերէն հեղեղի պէս:

Այն գիշերը հայրս երկար ժամանակ չը քնացաւ. անքուն էի եւ ես, անկողնիս մէջ կ'այրուէի ու նորէն, երկար-երկար լացի...

Ինչո՞ւ Թորոսը այդպէս լուսկեաց էր ու առանձնացած:
Ինչ նմանութիւն կայ «Ապարանի գովեռ»ին եւ Թորոսի միջեւ:

29. ՍԱՍՈՒՆՅԻ ԴԱԻԹԻՆ ԿՈՒԻՇ ՄՍՐԱՅ ՍԵԼԻՔԻՆ ՇԵՏ

ա.

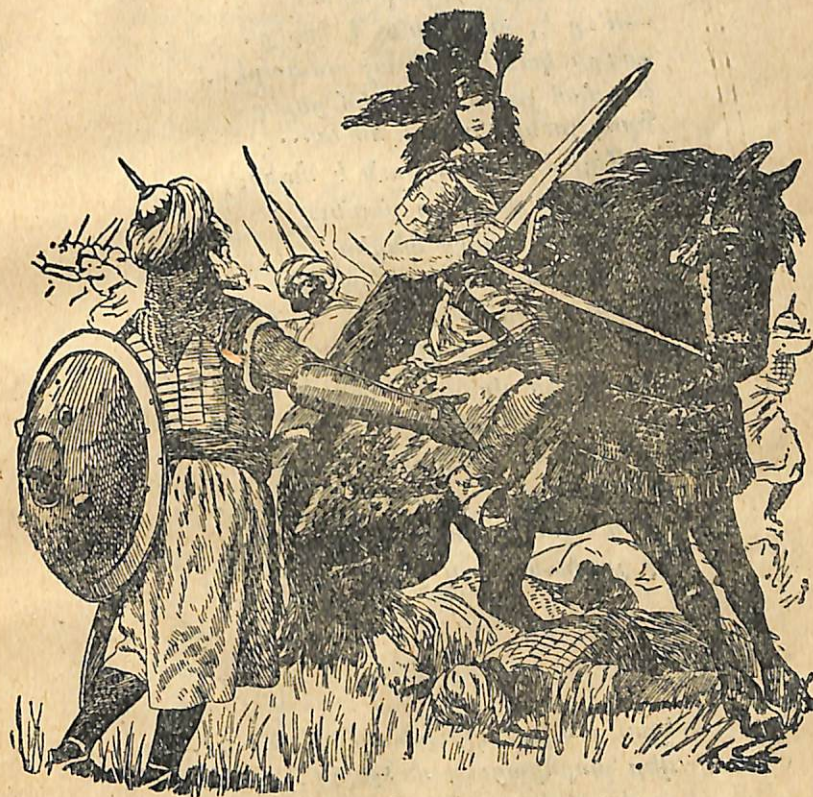
Անթիւ, անհամար զօրքը հաւաքեց,
եկաւ Սասմայ դաշտ, բանակը սարքեց
ու ծանր նստաւ Մսրայ թագաւոր:
Այսքան ահագին բազմութիւնն այն օր
Բաթմանայ ջրին վրայ չորեցաւ.
ով եկաւ՝ խմեց ու գետը չորցաւ.
Սասմայ քաղաքը մնացին ծարաւ,
Ձէնով Օհանի զարմանքը տարաւ:
Քուրքը ուսն առաւ, սարը բարձրացաւ,
սարը բարձրացաւ, տեսաւ, ի՛նչ տեսաւ.
ճերմակ վրանէն լեռ ճերմակեր,
ըսես՝ գիշերը ձմեռը եկեր
սպիտակ ձիւնով պատեր էր Սասուն:
Լեղին ջուր դարձաւ, կապ ինկաւ լեզուն,
հարա՛յ կանչելով՝ փախաւ տուն ինկաւ.
—Վա՛յ փախէ՛ք, եկա՛ւ... հա՛յ, հարա՛յ, եկաւ...
—Ի՛նչը, հօրեղբա՛յր, ի՛նչը, ի՛նչն եկաւ:
—Ցաւն ու կրակը, Դաւթի պինչն եկաւ,
Մսրայ թագաւոր եկեր է, եկեր
մեր դաշտին վրայ բանակ է զարկեր,
թիւ կայ աստղերուն՝ թիւ չըկայ զօրքին,
վա՛յ մեր արեւուն, վա՛յ մեր աշխարհքին:
Եկո՛ւր ոսկի տանք, աղջիկներ տանինք,
չորքինք առջեւը, խնդրենք պաղատինք
գուցէ թէ գթայ
ու սրի չը տայ...

—Դուն հոգդ մըններ, հօրեղբա՛յր, կեցի՛ր.
քաշուէ՛ սննեակդ, հանգիստ քնացի՛ր.
Ես հիմա կ'ենեմ Սասմայ դաշտ կ'երթամ,
Մսրայ Մելիքին պատասխան կու տամ:

Հասաւ Դաւիթ զէնքն ու զրահ,
կապեց զօտին, թուր-կայծակին,
խաչն ալ իր յաղթ բազկին վրայ,
ելաւ հեծաւ առիւծ հօր ձին:
Հօր ձին հեծաւ ու մտրակեց,
սարի գլխէն այսպէս կանչեց.
— Էյ, թէ քուն էք՝ արթո՛ւն կեցէք,
ով արթուն էք ելէք կեցէք
ով կեցնր էք՝ զէ՛նք կապեցէ՛ք,
զէնք էք կապեր՝ ձի՛ թամբեցէք,
ձի էք թամբեր՝ ելէ՛ք հեծէ՛ք,
ետքը չըսէք՝ մենք քնացած
Դաւիթ գող-գող եկաւ, գնաց...
Այսպէս կանչեց, ասպանդակեց,
թուր-կայծակին փայլատակեց,
վագեց, զօրքին մէջտեղն ինկաւ,
կարծես ամպէն կայծակ զարկաւ:
Ջարդեց, փշրեց մինչեւ կէսօր
ու արիւնը եղաւ հեղեղ,
բշեց տարաւ հազարաւոր
մարդ ու դիակ, ամբողջ մէկտեղ:

Կար զօրքին մէջ մէկ ալեւոր՝
աշխարհք տեսած ու շատ բանգէտ.
— Տղաք, ըսաւ, ճամբայ տըլէ՛ք,
երթամ խօսիմ Դաւիթի հետ:
Գնաց կեցաւ Դաւիթի դիմաց,
այսպէս ըսաւ այն ծերունին.
— Դաւար մնայ կուռք, ո՛վ քաջ,
սուրդ կտրուկ միշտ քու ձեռքին:
Մէյ մը ծերիս դուն ունկընդրէ՛,
տե՛ս, քու խելքդ ի՞նչ կը կտրէ:
Ի՞նչ են ըրեր քեզ այս մարդիկ,
ասոնք ինչո՞ւ կը կոտորես.
ասոնք բոլոր մօր մը որդիք.
ասոնք բոլոր տան մը նրագ,
զաւակ ու կին թողեր են հոն,

աչքը ճամբուն, խեղճ ու կրակ:
Թագաւորը բռնի, թրով
հաւաքեր է հոս է բերեր.
խեղճ մարդիկ ենք պակաս օրով,
քեզի մնաս ի՞նչ ենք ըրեր:
Թագաւորն է քու թշնամիդ.
կռիւ ունիս, իրեն՝ զնա,

ի՞նչ ես քաշեր թուր-կայծակիդ
այս անճարակ մարդոց վրայ:
— Աղէ՛կ կ'ըսես դուն, ծերունի,
ըսաւ Դաւիթն ալեւորին.
բայց թագաւորն ո՞ւր է հիմա,
որ սեւ կապեմ անոր օրին:
— Քուն է մտեր մեծ վրանը,

այ, որ մէջէն ծուխ վերջէն
խսկ այն ծուխն ալ ծուխ չէ, որ կայ,
իր բերանի գոլորշին է:

Դաւիթ դէպի մեծ վրանը
ասպանդակով խթեց ձիուն,
քշեց զնաց ու դռանը
գոռաց կեցած Արաքներուն.
—Ո՛ւր է, ըսաւ, ի՞նչ է կորեր,
դո՛ւրս կանչեցէք զայ ասպարէզ.
Թէ մահ չունի՝ մահ եմ բերեր,
Գրող չունի՝ Գրողն եմ ես...

—Մեղիքն, ըսին, բուն է մտեր,
ան եօթն օրով կը քնանայ,
երեք օրն արդէն անցեր,
չորս օր ալ կայ, որ լրանայ:
—Ի՞նչ, բերեր է աղքատ ու խեղճ
այս մարդիկն ծովն արիւնի,
ինքը եկեր վրանին մէջ
եօթը օրով մտեր բունի՞:
Ես բուն ու մուն չեմ հասկընար.
արթնցուցէ՛ք, շուտ մէջտեղ գայ,
իրեն այնպէս ես բուն մը տամ.
որ յաւիտեան ալ չարթննայ:

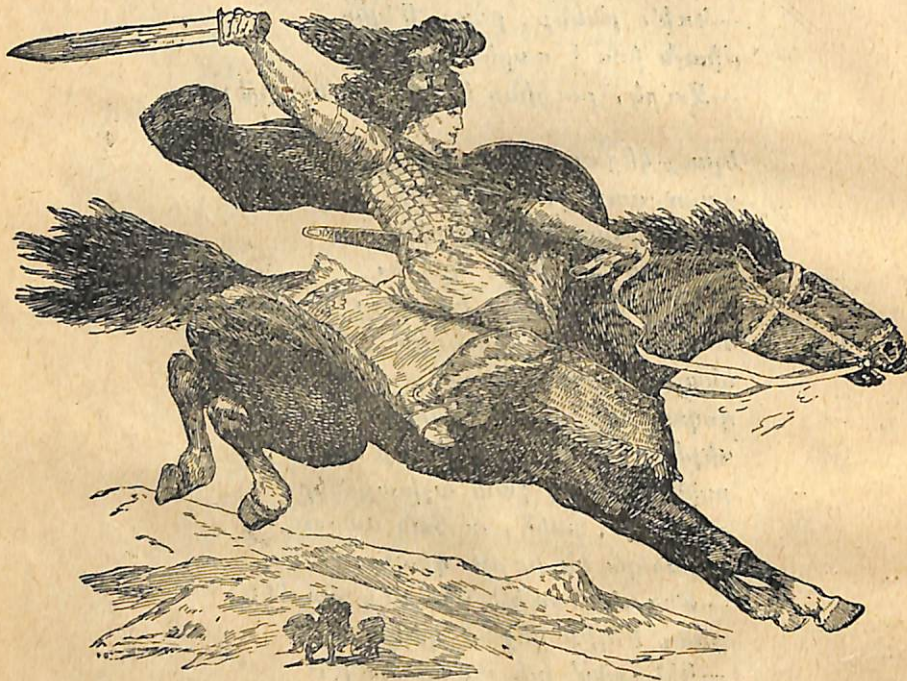
Գ.

Ելաւ Մեղիք: Գլուխն ահեղ
վեր բարձրացուց մունչելով,
ուզեց փչէ, որ թռցնէ
Դաւիթ հսկան մէկ փչելով:
Տեսաւ տեղէն չը շարժեցաւ,
զարմանքն ու ահ պատեց հոգին,
աչքերն արնոտ, սպառնալի
յառեց խոշոր Դաւիթի աչքին:
Նայելուն պէս զգաց մէջէն
տասը գոմշի ուժ պակսեցաւ.
վրայ նստաւ պառկած տեղէն

քիչ ժպտեցաւ ու խօսեցաւ.
—Բարո՛վ, Դաւիթ, յոգնած ես դեռ:
սեղան նստինք, խօսինք կարգին,
ետքը դարձեալ կռիւ կ'ընենք,
եթէ կռիւ ուզես կրկին:
—Չէ՛, չեմ նստիր ես քու հացիդ,
դո՛ւն տմարդի, վախկոտ ու նենգ,
շո՛ւտ զէնքդ առ ու հեծի՛ր ձիդ,
եկուր մէջտեղ, կռիւ ընենք:
—Կռի՛ւ ընենք, ըսաւ Մեղիք,
միայն իմա է զարկն առաջին:
—Չա՛րկ, բուկինդ է, կանչեց Դաւիթ:

Ելաւ, կեցաւ Մարայ Մեղիք,
առաւ գուրջը, հեծաւ իր ձին,
քշեց, զնաց Տիարպէքիւր
ու հոնտեղէն եկաւ կրկին:
Երեք հազար լիտր էր քաշը
հսկայական իր մկունդին,
եկաւ, զարկաւ, պատեց փոշին,
դողաց հիմքը երկրագնդին:
«Երկի՛ր փլաւ, թէ՛ ժածք եղաւ»,
ըսին մարդիկ շատ աշխարհներ:
«Չէ՛, չէ՛, ըսին, արեան ծարաւ
հսկաներն են իրար դիպեր»:
—Մեռա՛ւ Դաւիթ այս մէկ զարկէն,
ըսաւ Մեղիք կեցած զօրքին:
—Կենդանի՛ եմ. ամպի տակէն
գոռաց Դաւիթ Մարայ Մեղիքին:
—Հա՛յ-հա՛յ, մօտիկ տեղէ եկայ.
Նայէ՛, հիմա ուրկէ՛ կու գամ:
Ու բարձրացաւ, կեցաւ հսկան,
իր ձին հեծաւ երկրորդ անգամ.
Երկրորդ անգամ քշեց հալէպ
ու թո՛ղ տըլաւ ձին Հալէպէն,
բութ բարձրացաւ, տեղ ու տարափ,
արար-աշխարհ դողաց թափէն:
Եկաւ զարկաւ, զարկին ձայնէն

մօտիկ եղող մարդիկ խուլցան։
 — Գնաց Դաւիթ Սասմայ տունէն,
 գուժեց գոռոզ Մսրայ արքան։
 — Կենդանի՛ եմ, կանչեց Դաւիթ,
 եկո՛ւր հեղ մ'ալ, կարգս հասաւ։
 — Հա՛յ-հա՛յ, մօտիկ տեղէ եկայ.
 կանչեց Մելիք, ելաւ, կեցաւ։
 Երրորդ անգամ հեծաւ իր ձին,

գնաց մինչեւ հողը Մսրայ,
 ու հոնտեղէն՝ գուրջը ձեռքին՝
 քշեց, եկաւ Դաւիթի վրայ։
 եկաւ, զարկաւ բոլոր ուժով,
 ծանր զարկով հսկայական.
 փոշին ելաւ Սասմայ դաշտէն,
 բռնեց երեսն արեգական։
 Երեք գիշեր ու երեք օր
 փոշին կեցաւ, ամպի նման,

երեք գիշեր ու երեք օր
 բոթը տըւին Դաւիթի մահուան։
 Երբ որ անցաւ երեք օրը,
 այն ամպի պէս փոշին մէջ
 կեցաւ Դաւիթ, ինչպէս սարը,
 Դրգուռ սարը մշուշին մէջ—
 — Մելի՛ք, ըսաւ, իմս է հերթը։
 Ու Մելիքը սարսափեցաւ,
 մահուան դողը ինկաւ սիրտը,
 գոռոզ հոգին պահւելտեցաւ։
 Գնաց խորունկ հոր մը փորեց,
 իջաւ, մտաւ, վիհն այդ խաւար,
 վրան քաշեց քառսուն կաշի
 ու քառսուն ալ ջաղացի քար։
 Մոնչելով ելաւ տեղէն
 այն Առիւծի առիւծ որդին,
 հեծաւ իր ձին ու փոթորկեց,
 խաղաց, շողաց թուր-կայծակին։
 Առաջ վազեց մազերն արծակ
 պառաւ մայրը Մսրայ Մելքի։
 — Դաւիթ, մագս ա՛ռ ոտքիդ տակ,
 այդ մէկ զարկը քաշես՝ ինծի։
 Երկրորդ անգամ թուրը քաշեց,
 այս անգամ ալ եկաւ քոյրը։
 — Դաւիթ, եթէ կուգես, կանչեց,
 իմ սրտիս զա՛րկ երկրորդ թուրը...
 Վերջին զարկի ժամը հասաւ,
 ելաւ Դաւիթ երրորդ անգամ։
 — Այս մէկ զարկն ու Աստուած ըսաւ
 ալ մարդ չը գայ, պէտք որ տամ։
 Ըսաւ, ելաւ ու փոթորկեց.
 թռաւ, ցուաց Դաւիթի հուր ձին,
 ձին փոթորկեց, փայլատակեց,
 շողաց, իջաւ թուր-կայծակին։
 Անցաւ քառսուն գոմշի կաշին
 անցաւ քառսուն քարերէն ցած,
 կտրեց մէջքը ժանտ հրէշին
 եօթ կանգուն ալ խորը գնաց։

—Կենդանի եմ. նորէն եկուի,
զոռաց Մելիք հորին տակէն.
Դաւիթ լսեց, շատ զարմացաւ
իր այդ զարկէն. թուր-կայծակէն.
Մելիք, մէյ մը դուն թափ տուր քեզ,
ըսաւ Դաւիթ. Ու Մելիքը,
երբ թափ տըւաւ ինքըզինքը,
մէջէն եղաւ ճիշտ երկու կէս.
Աս որ տեսան Մարայ բանակ,
քար կտրեցան վախէն իրենք.
Իսկ Դաւիթը, թէ՛ Մի՛ վախնաք,
դուք դեռ ինծի ականջ ըրէք.
Աշխատաւոր մարդ էք. ըսաւ,
զուրկ ու խաւար, սոված ու մերկ,
հազար ու մէկ կրակ ու ցաւ,
հոգեր ունիք հազար ու մէկ.
Ի՞նչ էք առեր նետ ու աղեղ,
եկեր թափեր արեան դաշտեր.
Զէ՞ որ մենք ալ ունինք տուն տեղ,
մենք ալ ունինք մանուկ ու ծեր...
Ձանձրացե՞ր էք խաղաղ ու հաշտ
հողագործի օր ու կեանքէն,
թէ՞ զզուեր էք ձեր հանդ ու դաշտ,
ձեր հունձ ու փունջ, վար ու ցանքէն...
Ելէ՛ք, դարձէ՛ք եկած ճամբով
ձեր հայրենի հողը Մարայ.
Բայց թէ մ'յ մ'ալ զէնք ու զօրքով
թէ եկեր էք դուք մեր վրայ,
ըլլան հորը քառսուն տակ խոր,
ըլլան տակը ջաղացքարին,
ձեր դէմ կեննեն, ինչպէս այսօր,
Սասմայ Դաւիթ, թուր-կայծակին:

30. ՀԱՅԵՐԷՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ՈՒՍՈՒՑԻՁԸ

ա.

Խաղաղ լուսնակ գիշեր էր. Արա-
րատեան լայնատարած դաշտը լոճ
պապանծեր էր խոր նիրհի մէջ. Նոյն
իսկ արքայանիստ Վաղարշապատի
պահապան զինուորները դադրեր էին
իրարու ձայն տալէ եւ լուռ արծա-
նացեր էին առաջնաւոր պարիսպնե-
րուն ու բարձրագագաթ բուրգերուն
վրայ:

Քունի մէջ էր պալատը, քունի
մէջ էր եւ կաթողիկոսարանը. Միայն
կաթողիկոսարանի խուցերէն մէկուն
մէջ, արմուկները քարէ սեղանին յե-
նած, գլուխը երկու ձեռքով ամուր
բռնած, արթուն էր կաթողիկոսի մտերիմ Մեսրոպ վարդապետը: Ճակատը
կ'այրէր, հայեացքը անթարթ բեւեռած էր պատի մէկ կէտին, շրթունք-
ները պինդ սեղմած, երկար մօրութեւ հասեր էր առջեւ դրած մագաղա-
թին. որուն վրայ զրնր էին գծուած: Ան կարծես չէ՛ր շնչեր, միայն եր-
բեմն կուրծքը ծանր-ծանր վեր կը բարձրանար եւ զսպրւած հառաչանքի
պէս բան մը դուրս կը թռչէր իր լքուած հոգիին խորերէն:

Երկո՛ւ տարի. երկու տարի աշակերտներուն դաս տալէն ետքը, ան-
ընդհատ տքնելէն ետքը. վերջապէս համոզուեր էր, որ զուր էին բոլոր
ջանքերը. Դանիէլ Ասորիէն բերել տըւած տառերովը իր մայրենի լեզուի
բառերը չէին զրուեր, ասորերէն ու յունարէն զրքերը հայերէնի չէին
թարգմանուեր: Իսկ ինքը ի՞նչ ոգեւորութեամբ էր ձեռնամուխ եղեր այդ
մեծ գործին: Այն ժամանակ երագեր էր, թէ Սուրբ Գիրքը կը թարգ-
մանուի հայերէնի եւ Մեծ Վարդապետի քարոզած սէրն ու գութը ազատ
ու խոր կը թափանցէ ժողովուրդի սիրտը: Զո՛ւր երագներ:

Ահա՛ հոն, կաթողիկոսարանի լայն սրահներուն մէջ կը ննջեն այն
յուսախաբ պատանիները, որոնք վաղը պիտի գան, կ'այնին իր դռան առ-
ջեւ ու ըսեն.

—Վարդապետ, ինչո՞ւ արթնցուցիր մեր հոգին. ինչո՞ւ յոյս տըւիր
հայերէն գիր ու հայերէն Սուրբ Գիրք ունենալու:

Ինչ պիտի պատասխանէր: Կը հեծէր իր սիրտը կակիծէն:

Լուսնեակի պայծառ շողքը նեղ լուսամուտէն ինկեր էր անոր գլխուն, արծաթօծելով անժամանակ ճերմկած մազերը: Ակամայ դէմքը դարձուց դէպի լուսամուտը, ետքը ելաւ ցածիկ աթոռէն ու դանդաղ քայլերով, ստուերի նման, մօտեցաւ լուսամուտին: Ու նայեցաւ դուրս:

Դէմքը կը բարձրանար Մասիսը իր վեհ գեղեցկութեամբ, խորխտ փայլով՝ ազատ գագաթը համարձակ վեր ուղղած: Ան կարծես իր հետը վեր կը քաշէր նաեւ խցի վհատած մենաւորը, վե՛ր, դէպի վե՛ր, դէպի անսահման երկինքը...

Երկար կը նայէր Մեսրոպը այդ հպարտ լեռան: Ապա ծունկի եկաւ լուսամուտին առջեւ: Լուռ կ'աղօթէր: Երբ ոտքի ելաւ՝ արդէն վեհեր էր. վաղն իսկ ճամբայ կ'իյնայ ինքը անծամբ դէպի Միջագետք, հոնկէ ալ եթէ պէտք եղաւ՝ դէպի յունական քաղաքները. բայց հայերէն տառերը պիտի գտնէ անպատճառ:

Բ.

Անցաւ քանի մը տարի: Սահակ կաթողիկոսը կ'ըշտապէր Վռամշապուհի պալատը. Մեսրոպէն սուրհանդակ էր եկեր եւ լուր բերեր, թէ ան գտեր է գրերը եւ շտապ կու գայ Վաղարշապատ:

Եկեղեցիներու կոշակները ստէպ-ստէպ կը զարնէին, հրապարակներուն ու փողոցներուն մէջ բերնէ բերան կ'անցնէր ուրախալի լուրը: Թագաւոր, կաթողիկոս, իշխաններ ու հոգեւորականներ բոլորը իրար էին անցեր, կ'երթային Մեսրոպին ընդառաջ: Ժողովուրդն ալ կը վազէր քաղաքէն դուրս դէպի Ռահ գետը տանող ճամբան. հոնկէ պիտի գար անվհատ մարդը:

Այդ բազմութեան մէջ սակայն ամենէն աւելի կը յուզուէին Մեսրոպի նախկին աշակերտները. անոնք կը վազէին յոյսով ու վախով, հազիւ իրարու հետ հատ-հատ բառեր կը փոխանակէին, մտախոհ, անհանգիստ ու կասկածը սրտերուն մէջ: Երանի՜ թէ աս ալ ինքնախաբուծիւն չըլլար՝ կը կարդացուէր անոնց բոլորի յուզուած դէմքերուն վրայ:

Ձայները հետդհնուէ կը մօտենային. ուսուցիչը արդէն քաղաքի զբախաւոր դարպասն էր մտեր եւ կը դիմէր դէպի կաթողիկոսարան:

Ինչպէ՛ս փոխուեր էր ու ծերացեր: Մօրուքը բոլորովին ճերմկեր էր, ճակտի խորշոմները խորցեր, բայց աչքերը կը փայլէին անսովոր բոցով. ամբողջ կերպարանը աւելի բարձրահասակ էր դարձեր, իսկ շարժումները վստահ ու եռանդուն: Ինչ գեղեցիկ էր:

Հետը տարած աշակերտները կը հետեւէին անոր:

Եւ ամբողջ բազմութիւնը դիմեց կաթողիկոսարանի դահլիճը, ուր

Մեսրոպը Թագաւորին ու կաթողիկոսին առջեւ մանրամասն կը պատմէր ու կը նկարագրէր իր երկար Թափառումները, իր կրած տառապանքները, իր գործ դրած ջանքերը եւ թէ ինչպէս հայերէն ու օտար հնչիւններու երկար բաղդատութեամբ, յամառ ու լարուած աշխատանքով վերջապէս որոշեր էր ու դասաւորեր հայերէնի հնչիւնները եւ ամեն մէկուն համապատասխան տառ գտեր կամ չունեցողներուն համար տառեր հնարեր:

Դ.

Շարաթ անցաւ:

Մեսրոպը առտու-իրիկուն կը ժողվէր նախկին աշակերտները եւ նոր գրերը կը սորվեցնէր: Շատերը արդէն գիտէին պարսկերէն ու ասորերէն, քանի մը հոգի ալ յունարէն. այնպէս որ հայերէն նոր գրերը գիւրին կ'ըմբռնէին:

Եւ ահա՛ օր մը վերջապէս անոնք Թարգմանեցին ու իրենց մագաղաթներուն վրայ գրեցին Աւետարանի ամբողջ երես մը, հայերէն լեզուով ու հայերէն տառերով...

Հրաշքը կատարուած էր: Պատանիները զարմացած էին ու հիացած:

Անսահման երջանիկ էր եւ ինքը Մեսրոպ:

Այդ գիշերը յուզումէն ան բնաւ չը կըցաւ քնաւալ: Եւ արդէն ոգեւորուած կը ծրագրէր, թէ ինչպէս ձեռնարկեն Ս. Գրքի կանոնաւոր Թարգմանութեանը:

Լուսաբացին մօտ էր, երբ յանկարծ լսեց

իր խուցին դռան առջեւ շշուկ մը: Գնաց, բացաւ դուռը. իր դէմքը քարէ աստիճաններուն վրայ կեցած էր աշակերտներէն մէկը:

—Կորի'ւն. դո՞ւն ես. ի՞նչ կ'ուզես այս ժամուն:

Պատանին պատասխանելու փոխարէն ծունկի եկաւ ու պաղ քարերուն վրայ տարածուած կը համբուրէր ուսուցչին քղանցքը ու կը շնչէր:

—Ո՛վ սուրբ մարդ, անսահման, յաւիտեան է քու գործդ...

Եւ ուսուցիչը զգածուած, աչքերը արցունքով լեցուն, անհուն հրեռանքով ու հպարտ տարածեց իր ձեռքերը աշակերտի խոնարհած գլխուն վրայ ջերմ օրհնութեամբ:

Առտրւան առաջին շողերը կը խաղային անոր ոգեւորուած, գունատ դէմքին վրայ:

Կը լուսնար...

Ինչո՞ւ անմահ է Մեսրոպի գործը:

Ի՞նչ աւելցաւ հայերէն գրեռու գիւտով:

31. Ա Ն Գ Ր Ա Գ Է Տ

Երբէք մէկուն չեմ նախանձիր

եւ աշխարհիս երեսին,

միայն, գրագէ՛տ դուք պարոններ,

կը նախանձիմ ձեր բաղդին:

Ա՛խ, գթացէ՛ք խեղճ գեղջուկիս

ինծի գրել ուսուցէ՛ք,

տըւէք թերթ մը սպիտակ թուղթ,

փետուր-գրիչ՝մը տըւէ՛ք

որ յայտնեմ ձեզ՝ ի՛նչ ցնորքներ,

ի՛նչ մտքեր կան գլխուս մէջ,

ամբողջ աշխարհ մը ձեզ ցոյց տամ,

իմ աննման գրքիս մէջ:

Հիմա անհետ կը չքանան

այդ մտքերն ու երազներ.

եւ անգրագէտ, եւ անուս եմ...

սորվեցուցէ՛ք, պարոններ՝

Ազնիւ գործ է. թէ մարդ գրել

իր խօսքերը կարենայ,

բոլորն ինչ որ կը մտածէ,

բոլորն ինչ որ սրտէն գայ.

ինչ դիզուեր է հոգիին մէջ

պատմէ գրչով ամենուն,

ճշմարտութիւն միշտ քարոզէ,

բարի գործի մեծութիւն:

Ա՛խ դուն, սա՛գ իմ, հերմակ-թելիկ,

քեզ տուեր եմ կերակուր,

սիրեր եմ քեզ, փոխարէնը

թեւէդ փետուր մը ինծի տո՛ւր.

սա՛գ, տո՛ւր ինծի, տո՛ւր, կը խնդրե՛մ,

վեր թռչելու զոյգ թեւեր.

եւ անգրագէտ, եւ անուս եմ...

սորվեցուցէ՛ք, պարոններ՝

Սագեն ուզած քելովը ան ո՞ւր կ'ուզէ բռնի:

Մարդիկ մի՞տես են քղբի վրայ գրեւ եւ միտես մեր հիմակուան գրիչովը. հապա՞

32. Զ Մ Ե Ռ

Զիւնը եկեր, դիզուեր էր, սար ու ձոր բռներ:

Պարզկայ գիշերը այնպէս էր գետինը սառեցուցեր, որ ամեն մէկ ոտքը կոխելու ատեն հազար տեղէ կը տրաքէր, կը ճոճուար, կը ճքճքար ու մարդու մարմինը կը սարսռեցնէր:

Ամեն մէկ հաստ ճիւղէ, ամեն մէկ տան գլխէ հազար տեսակ սառոյցի ծոյլ, հազար տեսակ ձիւնի փերթ էր կախուեր ու իրարու վրայ պաղեր մնացեր: Կարծես սար ու ձոր կա՛մ նոր էր ծաղկեր, կա՛մ նոր ծերացեր՝ մահուան դուռն ինկեր, շունչն է մնացեր, որ տայ ու աշխարհքիս մնաս Բարով ըսէ:

Թռչուն, գազան, անասուն, սողուն, որը փայտացեր հոս ու հոն վար էր ինկեր, որն ալ շատոնց՝ ամիս առաջ՝ բունը մտեր, ձայնը կտրեր, պաշարը կը վայելէր ու գարնան գալուն կը սպասէր:

Գետերու, առուներու երեսը սառոյցը թիզ-թիզ հաստցեր իրարու վրայ էր դիզուեր, այնպէս էր սեղմեր ջրի, աղբիւրի բերանը, որ մօտիկ կեցողը միայն անոնց խուլ ձայնը կը լսէր, որ սառոյցին տակէն տրտում տխուր կը զլզլար ու նորէն ձայնը կը կտրէր, կը պապանձէր, կը սառէր:

Արեւը այդ առտուն, երբ գլուխը քունին տեղէն ու աղօթարանէն բարձրացուց ու աչքը աշխարհի վրայ նետեց, շողքը սարերու գագաթին, դաշտերու գլխուն այնպէ՛ս կը կայծկտար, կը պսպղար, կը փայլէր ու սառույցի, ձիւնի հետ կը խաղար, կը ծիծաղէր, կանաչ ու կարմրին կուտար, որ կարծես աղամանդ, յակինթ, գմրուխտ ու հազար տեսակ անգին քարեր ըլլային դաշտերու, սարերու գլխուն, երեսին ու կրծքին փռուած:

Լեռներուն սառն բուքը, ծորերուն դառնաշունչ քամին այնպէ՛ս էր հրապարակ բացեր, կը գոռար, կը փչէր, հոսան կ'ընէր, ձիւնի թեփը իրարու գլխուն կուտար, որ ճամբորդի քիթն ու պոռնկը կը փակցնէր, կը ճաքճեցնէր, կը պատուէր երեսը, հազար անգամ կը զարնէր գլխուն ու դէմքին, կը լեցնէր աչք ու բերան, ու շատերը կա՛մ ծորերը կը նետէր, կը խեղդէր, կա՛մ կը թաղէր ձիւնին մէջ, շունչը կը կտրէր, կա՛մ ոտք ու գլուխ փայտացուցած ճամբէն դուրս կը հանէր, սար ու դաշտ կը ձգէր, կը խեղդէր ու քարէ քար կուտար:

Ի՞նչ տեսակ տեղի ձմեռ է այս Եկատարու արեւը:
Ձեռ կողմերու ձմեռը ի՞նչով կը տարբերի ասկէ:

33. Գ Ա Յ Լ Ե Ը

ա.

Ծիրան անուշով եզ մը ունէի՛նք: Ձմեռ մը այս եզը կորաւ: Եղբայրս զրկեց ինծի փնտռելու. ես ալ այսպէս տասնըվեց-տասնըեօթը տարեկան տղայ եմ: Գացի գիւղի չորս կողմը պտըտկեցի՝ չը գտայ: Գոմահանդ մը ունէիք՝ այնքան ալ գիւղէն հեռու չէր: Ըսի՝ եզը սովոր է, կարելի է այն կողմը գացած ըլլայ: Գացի գոմահանդը, մտայ՝ ա՛յս գոմը նայեցայ, ա՛յն գոմը նայեցայ, վերջը տեսնեմ՝ իրա՛ւ որ գոմերէն մէկուն մէջն է: Դուրս ըրի եզը, ես ալ դուրս գամ տեսնեմ արդէն մութը ինչա՛յն վրայ է: Սիրտս ահ ինկաւ: Տեսայ՝ որ լոյսով գիւղ հասնիլ չեմ կրնար: Մտածեցի՝ երթա՛մ-չերթամ:

Չորս դիւս ամայի ձիւնապատ դաշտ, շէն չը կայ, ձայն չը կայ: ձեռքս ալ ճեպոտ մը ու դանակ մը: Ի՞նչ պիտի ընէի: Աստծու անուշը տուի, եզը առջեւս ըրի ու քշեցի: Քիչ մը տեղ որ անցեր էի, յանկարծ իրիկուան

այն կծու քամիին հետ տխուր ձայն մը ինկաւ ականջս: Կեցայ ու ականջ դրի: Տեսնեմ՝ գայլի ոռնոց է, ո՛ւ-ո՛ւ...

Ո՛ւ. այս ոռնոցին միացաւ ամբողջ խումբը ու սարսափով լեցուեցաւ դաշտը: Նայեցայ, որ աջ կողմս, հեռուն մութին մէջ զոյգ-զոյգ վառուած ճրագներ կը շարժին... Ալ ի՞նչ. իսկոյն հասկցայ, որ գայլերու աչքերն են: Եզը դարձուցի դէպի գոմերը ու կը քշեմ, ի՛նչ կը քշեմ, ու կը վազեմ, ի՛նչ կը վազեմ: Ետ նայիմ, որ արդէն կու գան: Եզը թողի ու փախայ, ինկայ գոմը: Ինկայ գոմը ու բարձրացայ սիւներու գլուխը, առաստաղի գերաններուն մէջ մնացած դատարկ տեղերէն մէկը...

Դեռ չէի տեղափոխուել այդ կողմին վրայ՝ մէյ մըն ալ տեսնեմ եզանս գոռոցը բարձրացաւ: Չարմա՛նք բան էր, թէ այդքան տարածութիւն ինչ-պէս մէկ-երկու վայրկեանի մէջ կտրեցին, հասան: Եզանս գոռոցը բարձրացաւ ու իսկոյն ալ կտրեցաւ, ինկաւ խոխոցը: Խոխոցն ալ կտրեցաւ միայն գայլերու խժվժոցը կը լսուէր ու կը լսուէր, թէ ինչպէս կը լափէին... —Վա՛յ Ծիրան...— դուրս թռաւ սրտէս:

Բայց ի՛նչ ծիրանի ժամանակն էր: Ես իմ գլուխս պէտք է լայի: Մըտածեցի թէ՛ լաւ է, եզան հետը կ'ըլլան մինչեւ լուսնայ, կամ կը կշտանան ու կ'երթան... Դուն մի՛ ըսեր սոված գայլերու ամբողջ վոնմակ մըն է եզեր. ես յիսուն ըսեմ, դուն հարիւր իմացիր, իսկոյն հախուեր են եզը ու մէյ մըն ալ տեսնեմ՝ մութ գոմը լեցուցին այն զոյգ զոյգ վառուող ճրագները, երախնին բաց... Գտան ինծի:

Եկեր են, լեցուեր ու վարէն ազահ-ազահ կը նային ինծի: Ես ալ չորցեր մնացեր եմ վերը գերանին փակած: Նայեցան, նայեցան, ձգեցին, գացին: Շունչս ետ եկաւ: Ըսի՝ «Փառքդ շատ, Աստուած, ա՛ս է, ազատեցայ»:

բ.

Դեռ Աստծու փառքը բերանս էր՝ մէյ մըն ալ ի՛նչ լսեմ, իմ ուղղութեամբ վերէն կառուրը կը քանդեն, ճանկերով հողը ետ կու տան. արդէն կը լսեմ ճանկերը առաստաղի փայտերուն՝ կոճերուն կը դալին... պաղ քրտնիկ եկաւ վրաս: Շտապեցի, տեղս փոխեցի, անցայ միւս կողմին վրայ կծկրեցայ:

Բացին հողը, կոճը վերցուցին, տեսան տակը չեմ. նորէն եկան ներս. նայեցան, որ միւս կողմի վրան եմ. նորէն դուրս գացին: Հիմա ա՛յս կոնդին վրայ սկսան քանդել կտուրը:

Դարձեալ տեղս փոխեցի: Այսպէսով՝ անոնք քանդելով, ես տեղս փոխելով՝ հասանք վերջին կողմին: Ալ ո՛ւր երթայի: Եկան, նայեցան կատաղած ու ետ գացին: Ու կը քանդեն, ինչպէս կը քանդեն...

Դրպանս սուր դանակ մը ունէի, հանեցի, բացի ու ձեռքս պահած, մտքիս մէջ աղօթք կ'ընեմ:

—Տէր Աստուած, դո՛ւն ինծի ազատ ընես այս նեղ տեղէն...

Իսկ ճիշտ ականջիս վրան կը քանդեն. ու քանդելով հասան կոճերուն. մէկը կոճերուն ճեղքէն թաթը կոխեց ներս, որ կոճը փրցնէ: Թաթը բռնեցի ու այն սուր դանակովս, ղըրթ, կտրեցի: Թաթը բաշեց ոռնալով, կոնծկոնծելով ետ գնաց ու կտուրին վրայ իրար անցան: Լսած էի՝ որ զայլերէն մէկը եթէ վիրաւորեցաւ, միւսները վրայ կը թափին ու կ'ուտեն: Ըսի՝ «Ուրեմն ուտելու վրայ են»: Հիմա կ'ըսպասեմ, որ ուտեն, վերջացնեն ու ետ գան: Դանակը ձեռքս պատրաստ կ'սպասեմ՝ ականջս ծայնի:

Կարծես երազի մէջ, յանկարծ բարակ ծայն մը կը լսեմ գիշերուան այդ ժամին. —Աւօ՛, հէ՛յ...

Ինծի կը կանչէին... Տէ՛ր Աստուած, մի՛թէ ինծի կը կանչէին, մի՛թէ եղբայրս էր, մի՛թէ մերիններն էին:

Եւ գոմէն ծայն կու տամ, կը պօռամ:

—Առաքել, հէ՛յ... հո՛ս եմ, գո՛մն եմ. գայլերը ինծի ուտեն պիտի... օգնեցէ՛ք, հէ՛յ...

Անոնք նորէն ծայն կու տան. իմ ծայնս չէին լսեր, թէ եւ շարունակ կը կանչէի:

Մէյ մըն ալ տեսնեմ՝ հրացանները տրաքեցան, ետեւէն լսուեցաւ հեռացող քայլերու կաղկանծը ու մօտեցաւ մարդոց աղմուկը: Պարզ ճանչցայ եղբորս ու մեր գիւղացի տղաներու ամէն մէկուն ծայնը:

—Աւօ՛, հէ՛յ...

—Հո՛ս եմ, հո՛ս եմ, կենդանի եմ...

Ներս թափեցան գոմը:

—Փա՛ռք քեզի, Աստուած, փա՛ռք քեզի. — զարմացած կը բացականչէին ամենքը:

Վար իջայ վերջին կոնդին վրայէն, եղբորս գիրկն ինկայ ու սկսայ հեկեկալ:

—Մի՛ լար, ալ մի՛ լար. զնա՛ Աստծուն փառք տուր, որ այսօր նոր մօրէ ծնար, — կանչեցին այս ու այն կողմէն ու ինծի հանեցին դուրս, հո՛ն ուր թափած էր մեր Ծիրանի ոսկորները:

Դեռ լոյսը չէր բացուած:

Հեռուէն ալ կը լսուէր գայլերու ոռնոցը:

Այս պատմութեան ի՞նչ եզրակացութիւններ կրնաս հանել գայլերու մասին. եւ ի՞նչ հիման վրայ:

Ուրիշ ի՞նչ պատմութիւններ ես լսած գայլերու մասին: Անոնք ինչո՞վ են ցման այս պատմութեան:

34. ՊԱՐՁԸԿԱՅ ԳԻՇԵՐ

Պարզրկայ գիշեր...

Աստղերն երկնքէն լուռ կը պսպղան,
լուսնի շողերը դիպեր են սարի
ծիւնոտ կողերուն, ու կայծկտան
կողերը ցօլուն:

Քամին ցրտաշունչ

թեւերը փռեր, կը փչէ անսանձ,
երկիրը սառած, ճա՛ք-ճաք, կը ճաքի,
ծիւնի հատերով անվերջ կը ձեծէ
կուրծքը քարափի:

Ու անծայր ճամբայ.

առաջ կը քալեմ. բայց ո՛ր՝ չը գիտեմ.
սառույց ու ձմեռ
առաջ կը քալեմ անյոյս, անընկեր,
քամի ու գիշեր:

35. ՄՆՈՒՆԴԻ ՏՕՆԸ ՀԱՃՆԻ ՄԷՋ

ա.

Մանկական յուշեր ու անուշակ տպաւորութիւններ կան, որ չեն մոռցուիր ո՛չ ժամանակի եւ ո՛չ ալ տարիքի փոփոխումով. մեր ճերմակ մազերն իսկ չեն կրնար այլափոխեր անոնց իսկութիւնն ու անբծութիւնը. մեր սրտերու է՛ն թաքուն ալբերուն մէջ պահուած ու զրոշմուած են անոնք որոնց վերջիշումը երբեմն կարծես ապրիլ կուտայ քեզի մանկութեանդ այն կեանքը անմեղունակ:

1884 թըլին մեր վարժարանը Սիսէն փոխադրուած էր Հաճնի Սուրբ Յակոբայ վանքը. իբրեւ ամառանոց: Վանքը կը գտնուի քաղքին հանդիպակաց լեռան լանջին վրայ, պարտէզներով ու այգիներով եզերուած, մինչ լեռան արեւմտեան կատարին վրայ խումը մը մայրի ծառեր հորիզոնը կը շրջագծեն:

Հոս եկած էինք մայիս ամսին, աշնան կրկին Սիս վերադառնալու, բայց կաթողիկոսը մինչև Ծնունդ յետաձգել տուաւ մեր դարձը:

Ճրագալոյցին իրիկունը քաղաքէն ուխտաւորներ էին եկած վանքը, եւ մեզի իբրեւ դասարան ու ննջասենեակ յատկացուած խուցերն ալ առին մեր ձեռքէն:

Չեմ յիշեր թէ ինչպէս անցուցինք այդ գիշերը. եւ արդէն ո՞վ կրնար քնանալ ուխտաւորներու հոգեգրւարթ եռուզեռումին մէջ. ատոնցմէ ոմանց սիրտը հաւատքով եւ ոմանց ալ գլուխը զինիով տաքցած՝ կ'երգէին Յիսուս մանուկի ծննդեան աւետիսը. մինչեւ կէս գիշեր քաղաքի փողոցներուն մէջ ալ կը լսուէր «Աւետիս» ճըւացող լացներուն միօրինակ յանկեճգը, հակառակ բքոտ ձիւնին ու կճան ցուրտին:

Բ.

Հաստաբուն բարտի ծառէն կախուած վանքին զանդակը յանկարծ հնչեց, որուն առաջին բոմբիւնին հետեւեցան Հաճընի երեք եկեղեցիներու երկաթէ ու տախտակէ կոշնակները. ո՞հ, ի՞նչ ոգեւորութիւն հաւատով լցուած ջերմիկ սրտերու եւ հոգիներու. լեռներ կ'արծազանգեն խորհրդաւոր ծայնով մը, շեշտելով նոյն գիշերուան խորհուրդին մեծութիւնն անհառելի: Պատարագիւր վանքին պատկառելի ծերունագարդ վանահայրն էր. Քաղբին է՛ն անուշ ծայն ունեցող ծայնաւորները վագեր եկեր էին հոն. եկեղեցին լիքն էր ուխտաւորներով, ուր հարսերն ու աղջնակներն ալ իրենց մանկիկներուն հետ կ'երեւային գաւթին մէջ իրարու վրայ թըխմրած՝ ցուցադրելով միանգամայն իրենց տեղական գունագեղ տարազներուն այլազանութիւնը:

Պատարագը արդէն սկսած՝ թափորի շարքը կը կազմւըէր, երբ յանկարծ ուշագրաւ տեսարան մը կը պարզուի. պատարագիչ սրբազանին առջեւէն կը շարունակէ զոյգ-զոյգ տասերկու հովիւներ շապիկ հագած ու իրենց հովւական սրինգները ձեռքերնին՝ հրեշտակային եղանակով մը կ'ըսկսին երգել «Խորհուրդ մեծ եւ սքանչելի» տաղը. դուրսը վանքին բակին մէջ բերուած ոչխարներն ալ իրենց անուշ մայիւնը կը խառնեն սրինգներու սրտաշոյգ ու հոգեզմայլ ծայնին:

Իր գեղջկական պարզութեան մէջ՝ վսեմ ու հիանալի էր այս տեսարանը եպիսկոպոսը կուլար իր հոգեւոր ուրախութեան յուզումէն. իսկ ինծի այնպէս կը թըւէր, թէ ճիշտ Յիսուս մանուկի ծնած քարայրին մօտիկն էի, ուր հովիւներու հետ՝ երկնային անտես հոգիները Յիսուսի ծնունդը կ'երգէին:

Ու ամեն տարի, երբ Ծնունդը կը տօնուի, աչքիս ու մտքիս առջեւը

կուգան կը պատկերանան Հաճընի Սուրբ Յակոբայ վանքը, ծերունի վանահայրը ու հոգիիս խորն ալ դեռ կարծես կ'արծազանգելի «Խորհուրդ մեծ» երգող գեղջուկ հովիւներու սրինգներուն մելանուշ ծայնը իրենց ոչխարներուն անուշակ մայիւնին հետ:

Ձեր կողմերը ի՞նչ սովորութիւններ կան ճրագալոյցին իրիկունը:
Եւ ի՞նչ սովորութիւններ կան Ծնունդի առտուն:

36. ԿԱՐԱՊ, ՁՈՒԿ ՈՒ ԽԵՉԱՓԱՌ

Օր մը կարապը, ծուկն ու խեչափառ,
չեմ գիտեր ուրկէ ալ գտան իրար,
բեռնաբարձ սայլ մը տանիլ կ'ուզէին.
երեքը մէկէ լըծեցան սայլին
երեքն ալ արիւն-քրտինք կը մտնեն,
սակայն չը՝ շարժիր սայլը իր տեղէն.
«Ձարմանք, կ'ըսէին անոնք՝ մէկ-մէկու,
չենք գիտեր ինչո՞ւ
այս սայլը առաջ տանիլ չենք կրնար,
ո՛չ բեռը ծանր է, ո՛չ ճամբան դժուար»:
Հապա չե՞ս ըսեր՝
կարապը վեր կը քաշէր,
խեչափառը ետ-ետ,
իսկ ծուկը դէպի գետ:

Ի՞նչ է այս առակին միտքը:

37. Գ Ի Ր Գ Ո Ր Ը

ա.

Գիւղացի Համբօի տունը կռիւ էր ինկեր:

Համբօն կ'ուզէր իր տասերկու տարեկան Գրիգորը տանի քաղաք գործի մը տայ, որ մարդ դառնայ, դրամ վաստկի: Գինը համաձայն չէր:

— Չեմ ուզեր, իմ մատղաշ երեխաս այն կրակ աշխարհքը մի՛ ձգեր. չե՛մ ուզեր. — կուլար կինը:

Բայց Համբօն չը լսեց:

Խաղաղ, գեղեցիկ առտու մըն էր. տխուր առտու մը: Տնեցիք ու հարեւանները իջան մինչեւ գիւղին ծայրը, Գրիգորի թուշերը պագին ու ճամբայ դրին:

Գոյրը՝ Չանին կուլար, իսկ փոքրիկ Գալուստը մօրը գրկէն ծայն կուտար. «Գրիգոր, ատ ո՞ւր կ'երթաս, է՞ Գրիգոր»:

Գրիգորը շուտ-շուտ ետ կը նայէր: Կը տեսնէր՝ դեռ գիւղին ծայրը կեցած են անոնք ու մայրը գոգնոցով աչքերը կը սրբէ: Եւ դարձեալ հօրը քովէն

կը վազէր, կամ առաջ կ'իյնար: Մէյ մըն ալ ետ նայեցաւ. գիւղը ծածկըներ էր բլուրին ետեւը:

Այնուհետեւ Գրիգորը սկսաւ ետ իյնալ:

— Եկո՛ւր հա, Գրիգոր, եկո՛ւր հա. հասա՛նք. —

որդին կանչելով կ'երթար Համբօն, խուրջին մը շալակը՝ մէջը բանի մը հաց ու պանիր ու մէկ-երկու կապոց ծըխախտոտ:

Իրիկնապահուն, երբ կ'անցնէին լեռները, անգամ մըն ալ երեւցաւ գիւղը հեռուն մշուշին մէջ...

— Մյ, հայրիկ. մեր տունը ան է, հա՛. — ցոյց տրւաւ Գրիգորը՝ մատը պարզելով դէպի գիւղը, թէեւ ո՛չ-մէկ տուն չէր երեւար. ու անցան:

Գրիգորը հիւրընդան գիւղ մը: Տանտէրը Համբօն հին ծանօթն էր:

Բ.

Միւս օրը քաղաք մտան. իջան շուկան:

— Բարեկա՛մ, այդ երեխան բերեր ես ծառայ տալո՛ւ. — խանութի ներսէն հարցուց վաճառական մը:

— Հրամա՛նք ես. — ըսաւ Համբօն ու Գրիգորը այն կողմը հրեց:

— Բե՛ր, ինձի՛ տուր, ես կը բռնեմ, առաջարկեց վաճառականը:

Անոր կ'ըսէին պեզազ Արտեմ:

— Հինգ տարի դեռ դրամ չեմ տար. — ըսաւ պեզազը պայման կապելով: — Թէ շիտակը կ'ուզես, դեռ դուն պէտք է տաս, որ քու որդիդ բան սորվի: Բնա՛ւ բան չը գիտէ, է՛...

— Ո՞ւրկէ գիտնայ, աղա՛. — պատասխանեց Համբօն. — որ գիտնար՝ ալ ո՞ւր կը բերէի: Ես ալ բերեր եմ որ բան սորվի:

— Կը սորվի, ամեն բան կը սորվի:

— Իմ հոգս ալ ատ է, աղա՛, որ մարդ դառնայ, լեզու սորվի, գրել-կարդալ սորվի, նիստ ու կաց սորվի, մարդ ճանչնայ, որ աշխարհիս վրայ ինձի նման խեղճ ու զուրկ չը մնայ:

Պեզազ Արտեմը Համբօն միամտացուց ու դուրս ելաւ բարձր բարձր հրամայելով. «Հա՛ց բերէք, սո՛ւրճ բերէք ասոնց համար»:

Գ.

Ու հայրն ու որդի նստած էին պեզազ Արտեմի խոհանոցը:

— Դէ՛, հիմա դուն գիտես, Գրիգոր. տեսնեմ՝ ի՛նչ տեսակ տղայ ես դառնալու... Այնպէս պէտք է ընես, որ ես ինչ գիտնամ... ո՞վ Տէր Աստուած... — մոնչեց Համբօն ու չիբուխը լեցուց:

— Ժամանակ, անժամանակ այս ու այն կողմ չիյնաս, ձեռքդ ինկած դրամը առողին-կրողին չընես, հազար ու մէկ պակաս ունինք: Բեզի ալ աղէկ պահպանէ, գրիգորները չը մըսիս... Հացի կտորտանքը կուտան, չորը կուտան, կերակուրի թերմացքը կուտան, շատ անգամ ալ իրենք կ'ուտեն՝ բեզի չեն տար. բան չը կայ, կարգն ատ է. օրեր է՝ կ'անցնին...

Կը շարունակէր հայրը իր խրատը, բայց Գրիգորը հօրը թիկն էր տըւեր ու քնացեր էր արդէն:

Այդ երկու օրը ան այնքան բան էր տեսեր, այնքան այս ու այն կողմ նայեր, որ բոլորովին յոգներ էր:

Պտուղներով լեցուն խանութները, դէզերու նման շարուած գոյնզնոյն չիթերը, տեսակ-տեսակ խաղալիքները, ուսումնարան գացող դարձող երեխաներու խումբը, իրարու ետեւէ սլացող կառքերը, ուղտերու շարքերը, կանաչեղէն բեռցած աւանակները, խոշոր պնակները գլխուն փողոցներուն մէջ բան ծախողները... այս բոլորի գոռոցը, աղմուկն ու աղաղակը իրարու խառնուած կը դժվժային անոր գլխուն մէջ: Եւ ան յոգներ էր, հօրը թիկն էր տըւեր ու քնացեր:

Դ.

Խանութը Գրիգորին ապրանք կուտա՛ին, որ տանի յաճախորդներուն հետ. չիթ կը ծալէր, խանութը կը սրբէր, իսկ պարապ ժամանակը յաճախորդ կը կանչէր:

Ահա՛ Գրիգորը տունէն հաց կը տանի խանութը. Կերակուրի ամանը ձեռքը, մաշած ու գունաթափ մեծ-մեծ ոտնամանները քաշքշելով կ'անցնի կամուրջէն: Կը նայի վար: Զուրը բարձր պատերուն գարնելով կ'ուռէր,

կ'որըրէր, կը պտտուկէր ու ճնշըւելով կը խեղդուէր ու խուլ կը թշշար կա-
մուրջին տակ:

Ափին մօտիկ կը պտտէր կանաչ նաւակ մը: Երկու հոգի կային մէջը.
մէկը ուռկան կը նետէր, միւսը նաւը կը կառավարէր:

— Այ, հիմա՛ կը հանէ, — ըսաւ Գիրգորը ու կեցած կը նայէր ձկնե-
րուն: Ուռկանը պարապ դուրս եկաւ:

— Այս մէկը ի՛մ բաղդիս. — ըսաւ Գիրգորը, երբ մարդը ուռկանը նո-
րէն կը նետէր: Գիրգորի բաղդը պարապ դուրս եկաւ:

— Այս մէկն ալ Զանանի բաղդին:

Ան ալ պարապ դուրս եկաւ:

— Այս մէկն ալ Գալուստի բաղդին:

Գալուստն ալ անբաղդ էր:

— Այս մէկն ալ...

Բայց այդ միջոցին մօտակայ խանին դռան առջեւը աղմուկ բարձրացաւ:
Մարդ մը կապիկ կը խաղցնէր:

Ժողովուրդը հաւաքուեր էր գլխուն ու դեռ չորս կողմէն կը վազէին:
Գիրգորն ալ վազեց: Աշխատեցաւ խռնուած ժողովուրդին մէջը մտնելու
ու առաջ անցնելու, չի կրցաւ: Վիզը երկնցուց, ոտքի մատներուն վրայ
բարձրացաւ ու կը ճգնէր անպատճառ տեսնէ, թէ ի՞նչ կը կատարուի
մէջտեղը:

— Ի՞նչ ներս կը խծկիս, ծօ՛ լակոտ. — ըսաւ մէկը ու զարկաւ Գիր-
գորի գլխուն:

Գիրգորը յանկարծ սթափեցաւ ու վազեց դէպի խանութ:

Ե.

Իրիկունը Գիրգոր կծկուեր էր խոհանոցին մէջ: Դեռ արցունքը չէր
ցամբեր երեսէն, դեռ այտերը կ'այրէին Պեզազ Արտեմի ապտակներէն, երբ
սուլելով ներս մտաւ Մինասը, Պեզազի աշկերտը: Տեսնելուն պէս Գիր-
գորը՝ կանգ առաւ իսկոյն ու հուպիտ դէմքին լրջութիւն տալով հարցուց
սպառնալի:

— Ծօ՛, արջի՛ բոթոթ՛ կլո՞ւպը ուշացար, թէ՞ նահանգապետին մօտ
ստիպողական գործ ունէիր...

Գրգորը լուռ էր:

— Չե՞ս լսեր, քեզի՛ եմ. ո՞ւր էիր այսօր. ինծի անօթի սպաննեցիր,
է՛: Որ մեռնէի՛, ետքը...

Այսպէ՛ս խօսելով կամաց-կամաց մօտեցաւ, քիչ մը կեցաւ ու յան-
կարծ զարկաւ Գրգորի գլխուն: Գրգորը երկու ձեռքով պաշտպանեց զը-

լուխը ու սեղմըւեցաւ պատին: Մինասը կը պատրաստուէր ուրիշ ձեւի
հարուած մըն ալ հասցնելու, բայց դուրսէն լսուեցաւ Պեզազ Արտեմի ծայ-
նը: Տուն կու գար:

— Դէ՛, հիմա նայէ՛ քեզի ինչ կ'ընէ, — սպառնաց Մինասը:

«Հիմա ինծի կ'ըսպաննեն» անցաւ Գրգորի մտքէն ու խեղճի հոգին
հալեցաւ:

Պեզազ Արտեմը արդէն բաւական ծեծեր էր խանութը, հիմա հրա-
մայեց միայն՝ հաց չը տան, որ հասկնայ թէ ինչ բան է անօթութիւնը:

Գրգորը կծկեցաւ վերմակին մէջ. գլուխը կոխեց տակը ու նայնը
քաշեց:

Մինասը հաց կ'ուտէր: Գրգորը վերմակին տակէն երբեմն զգոյշ ա-
նոր կը նայէր ծածուկ ու նորէն աչքերը կը ծածկէր: Այդ օրը փշրանք չէր
դրած բերանը, ծեծուեր էր ու լացեր, հիմա ալ անօթի պառկեր էր. ու
քունը չէր տաներ:

— Հը՛, ինչպէ՞ս է, անօթի փորանց քունդ չի տանիր, հա՞. այդպէ՛ս. —
նկատեց չարածճի Մինասը ու կտոր մը հաց ու պանիր տըւաւ Գրգորին:

— Դէ՛, ա՛ռ տեղիդ մէջը ծածուկ կե՛ր, աղան չիմանայ:

Գրգորը յափշտակեց հացն ու պանիրը, գլուխը կոխեց վերմակին
տակը, ծածուկ կ'ուտէր ու կը մտածէր: Կը մտածէր իրենց տան վրայ,
այն օրերուն վրայ, երբ ազատ կը խաղար հանդերուն մէջ ու լիասիրտ
հաց կ'ուտէր. կը մտածէր այն իրիկուններուն վրայ, երբ հայրն ու մայրը
կը կուէին իր քաղաք երթալուն համար... Եւ մայրը կու լար, չէր ուզեր...

— Մի՛խ, մայրի՛կ, ի՛նչ լաւ զգացեր է սիրտդ. — կը հառաչէր Գրգորը
տեղին մէջ ու կ'ուտէր հացն ու պանիրը՝ ականջը սուր, որ յանկարծ ա-
ղան չը գայ...

Իսկ առտուն կեցած էր խանութին դուռը ու կը կանչէր:

— Հո՛ս հրամմեցէք, այս կո՛ղմ հրամմեցէք...

Գ.

Չմեռը եկաւ: Սառն աղմուկով ձիւնախառն բութը կը թռչէր քաղքին
վրայէն: Փողոցներուն մէջ կը սուրար, կը սուլէր, հոսան կուտար: Վըզ-
գալով կը մտնէր անկիւնները, աղքատ ու մերկ կը փնտռէր, պանդուխտ
ու անտէր երախայ կ'որոնէր:

Ահա՛ գտաւ Գրգորը: Բարակ շապիկ մը վրան, կեցած խանութին
դուռը՝ ծայի կու տար:

— Հո՛ս հրամմեցէք, այս կո՛ղմ հրամմեցէք, հո՛ս...

— Հո՞սս. — չարախնդ սուրբ ցուրտը, աներեւոյթ թրի մը նման
զարկաւ, անցաւ ոսկորները ու Գրգորը դողաց:

Առանց ատոր ալ ան շատ էր մաշած, այդչափն ալ հերիք էր: Ու անկողին ինկաւ:

Հիւանդ պառկած էր Գիրգորը խոհանոցին մէջ: Պեզազ Արտեմի պառաւ մայրը օրը քանի մը անգամ ներս կը մտնէր ինքնիրենը խօսելով:

— Ի՞նչ կ'ուզես, որդի:

— Զո՛ւր...

Պառաւը ջուր կու տար: Հիւանդը դողդոջուն ձեռքերով կը բռնէր, ազահ կը խմէր ու կրկին կ'ուզէր:

— Ասիկա սիրտս չի հովցնիր, նանի՛... ես մեր աղբիւրի սառն ջրէն կ'ուզեմ, նանի՛կ... ես մեր տունը կ'ուզեմ... ես իմ մայրս կ'ուզեմ...

Պեզազ Արտեմը ցաւի մէջ էր ինկեր: Ասդին ինկաւ, անդին ինկաւ, անոնց գիւղէն մէկը գտաւ, ապսպրեց, որ Համբոն գայ, իսկ Գիրգորը տառաւ քաղաքային հիւանդանոցը:

Հոն շատ հիւանդներ կային շարքերով պառկած: Տխուր կը տքային ու իրարու կը նայէին անգոր հայեացքով:

Գիրգորն ալ պառկեցուցին անոնց շարքը: Հոս եկաւ ու գտաւ հայրը:

— Աս ի՞նչ ես եղեր, որդի՛. — մղկտալով վրայ ինկաւ Համբոն:

Գրիգորը ջերմի մէջ չիմացաւ հօրը գալը:

Գիրգոր, որդի՛, եկեր եմ: Գիրգոր, նայէ՛, ես քու հայրդ եմ...

Հիւանդը ոչինչ չը հասկցաւ: Ան կը զառանցէր ու զառանցանքին

մէջ կըկանչէր, «Մկի՛չ, Զանի՛, հայրիկ, մայրիկ...»:

— Հո՛ս եմ, զաւա՛կս մայրիկն է ղրկէր, որ առնիմ քեզի մեր տունը. չե՛ս գար: Մկի՛չն ու Զանի՛ն կեցած կտուրը քեզի ճամբայ կը պահեն, ի՞նչ կ'ըսես. դէ՛. խօսէ՛, է՛, Գիրգոր...:

Հո՛ս հրամանեցէք, այս կո՛ղմ հրամանեցէք. — բացականչեց յանկարծ հիւանդը. զանազան անկապ, կցկտուր խօսքեր ըսաւ ու կը ծէծաղէր տաքութեան մէջ:

է.

Մէկ-երկու օր ետքը Համբոն կ'երթար դէպի իրենց գիւղը:

Ան թաղեր էր Գիրգորը ու կ'երթար: Թեւին տակ կը տանէր անոր

հագուստը, որ մայրը վրան լայ: Հագուստի գրպաններուն մէջ բուռ մը փայլուն կոճակներ, նախշուն թղթեր, չթի կտորներ ու բանի մը գընդասեղ գտան: Երեւի քրոջը Զանիին համար էր հաւաքեր ու պահեր:

Կ'երթար Համբոն ու կը մտածէր: Շատ ժամանակ չէր անցեր, որ այդ միեւնոյն ճամբով քաղաք եկաւ իր Գիրգորին հետ: Ահա՛ հոստեղ էր, որ ան ըսաւ. «Հայրի՛կ, ոտքերս կը ցաւին»: Ահա՛ եւ այն ծառը, որուն տակը նստեցան հանգստանալու: Ահա՛ հոն էր, որ ըսաւ. «Հայրի՛կ: Ժարաւ եմ»: Ահա՛ հոն ալ աղբիւրը, ուր ջուր խմեցին... Ամենը, ամենը կան, միայն ա՛ն է, որ չը կայ...

Միւս օրը, երբ Համբոն կ'անցնէր լեռները՝ հեռուն երեւցաւ իրենց գիւղը: Գիւղէն դուրս կեցած կ'ըսպասէին մայրը, Զանին, Մկի՛չը, Մօսին, իսկ փոքրիկ Գալուստը մօրը գրկէն կը կանչէր:

— Եկո՛ւր, եկո՛ւր, հէ՛յ, Գիրգոր...

Ո՛րն է այս պատմութեան մէջ Գիրգորի մահուան հիմնական պատճառը: Ո՛րն է այս պատմութեան մէջ ամենէն սրտառուչ կտորը:

38. Կ ո խ

Զմեռ գիշեր մը գիւղը հարսնիք կար կը հրճուէր անգուսպ ամբոխը գիւղի. հօտերնուն բովէն իջեր էին վար հովիւ տղաքը պարի ու կոխի:

Ու պարէն ետքը լայն հրապարակ Բացին մէջտեղը արծակ գլխարան, Զուռնան ալ փչեց կոխի եղանակ ու մեծ ու պզտիկ ալ իրար անցան:

«Քաշէ՛, հա քաշէ՛». շատ շատ պոռչըտեցին, Սարոն ու Մօսին մէջտեղ քաշեցին:

Ու ամբողջ գիւղը պարսպի նման կեցաւ՝ բաժնրւած երկու բանակի. մէն-մի բանակը ընտրեց իր տղան, անցաւ թիկունքը իր փեհիւնանի:

Ի՛նչ գոռում-գոչում երկու բանակէն.

— Մի՛ վախնաք, տղա՛ք. ինչո՞ւ էք կեցեր...

Իսկ նորեկ հարսի ծածկին ետեւէն կայներ կը նային հարս ու աղջիկներ:

Ու կը բորբոքին տղաքը սաստիկ,
 փէշերը հաւաք կը խրեն գօտին,
 գետին կը քսեն ձեռքերնին հաստիկ,
 կը հասնին իրար թափով մոլեգին.
 ու իրար բռնած Սարօն ու Մօսին
 կը քաշեն թափով, կը հրեն իրար,
 կը փռուն գետին, կ'ենեն միասին,
 բայց եւ ո՛չ-մէկը յաղթել չի կրնար:
 Մինչեւ որ Մօսին, ինչպէս էր եղաւ,
 ինքզինքը թոյլ ձգեց մէկ վայրկեան,
 ուժ ըրաւ Սարօն, ծնկովը զարկաւ,
 գետնեց ընկերը, չորեցաւ վրան:
 Ամբոխը խուժեց հարաշ-հրացով,
 վեր թռցուց գոյգը. վերջացաւ կոխը
 եւ ուրախութեան աղմուկ-գոռոցով
 փեսային ոտքը բերին յաղթողը:
 Յնծութեան ծայնէն, ծափերուն զարկէն
 կարծես կը շարժին օճորքն ու պատեր.
 Իսկ նորեկ հարսի ծածկին ետեւէն
 կայներ կը նային հարս ու աղջիկներ:

39. Բ Ա Ր Ե Կ Ե Ն Դ Ա Ն

ա.

Ասկէ քառասուն-յիսուն տարի առաջ Բարեկենդանի շաբաթը Աշ-
 տարակի փողոցներէն անցնիլ չէր ըլլար: Ամեն տեղ ուրախութիւն, ամեն
 տեղ սէր ու խնոց, ամեն բարձր կտուր սեղան փռելը սովորական բան
 էր: Ա՛լ երիտասարդ ու մօրուսաւոր չէիր կրնար որոշեր, բոլորը միասին
 երիտասարդացեր էին՝ կայտառացեր, պապիս պէս պատուելի իշխաններ
 կալերը լախտի կը խաղային ու հաստ կտաւէ գօտիէն ոլորած լախտը այն-
 պէ՛ս կը ֆռռացնէին ու իրարու մէջքի կը փակցնէին: Տէրտէրն ալ վե-
 րարկուն ծալած մէկ կողմ դրած՝ կապային փէշերը կոկիկ մը հաւաքած,
 գօտին խրած՝ այնպէ՛ս կը ցատկուտէր խաղազծին բոլորտիքը, որ ըսես
 թէ կեանքին մէջ միշտ ըմբիշ է եղեր: Միայն թէ, երբ լախտը մէջքա-
 խառն ուսազլխուն կը հասնէր, կ'ըզգար որ այսպէս բան կեանքին մէջ
 չէր տեսած:

— Դէ՛, օրհնա՛ծ, քիչ մը կարգս խնայեցէ՛ք, կամաց զարկէ՛ք, է՛.—
 կ'ըսէր մեր տէր-հայրը ու նորէն կը ցատկուտէր գծին չորս կողմը՝ աշխա-
 տելով լախտը խլէ բռնողին ձեռքէն:

— Դէ՛, հերիք ջարդըւեցանք ձեռ ուտելով, լաւ ալիւր աղցան եղանք.
 քիչ մըն ալ վէգ խաղանք. ով տարւի՛ մէկի տեղ երկու կարաս գինի բերէ:

Եւ կ'ըսկսէին այնուհետեւ մեր մազով-մօրուքով իշխանները վէգը
 ձեռքերնուն մէջ դարձնել ու գծին մէջ շարած ընկոյզներուն աչքի:

— Հա՛յ, երնէկ էր այն օրը, որ մենք երիտասարդ էինք. միաքս կու-
 գայ՝ ես էի ամենէն լաւ խաղցողը.— կը պարծնար ամեն մէկը:

բ.

Մէյ մըն ալ տեսար՝ երկար, թաղիքէ կոտորաւոր գդակը գլուխն ան-
 ցուցած, ոչխարի զգգաւ մորթը մէջքը կապած, բուրդը դէպի դուրս ու
 երեսը ալիւրոտ տղայ մը, ահագին աթարոցը ձեռքին սիւն տալով՝ եկաւ
 խոր գլուխ տրւաւ մեր իշխաններուն:

— Հը՞, ի՞նչ մարդ ես, ո՞վ ես, ո՞ր աշխարհքի հովն է քեզի թոցուցեր
 մեր գիւղն է նետեր.— հարցուց ձերունի մը, իբրեւ թէ ոչինչ չը՝ գիտէր:

— Իմ տէրս, քաջերուն քաջը, Փարբի գիւղի խանը իր մեծամեծնե-
 րով, իր ծառաներով, հինգ հարիւր մարդով կուգայ ձեր սեղանը շէն ընե-
 լու: Անոր հրամանն է որ ամբողջ գեղով իշխաններով դուրս ելնէք իր դէմը:

— Մեր գլխուն, մեր աչքին վրայ տեղ ունի ձեր խանը. մենք շատոնց
 անոր համար տեղ ենք պատրաստեր տանուտէրի կտուրը: Ա՛յ ժողովուրդ,
 ալ ի՞նչ կ'ուշանաք. երթանք, հիմա կու գայ մեր խանը:

Բազմութիւնը կ'երթայ խանը դիմաւորելու. տէրտէրն ու իշխաններն
 ալ կ'երթան տանուտէրի կտուրը. դափ ու զուռնան ալ իրենց պէչին փա-
 կած՝ ուր որ կ'երթային՝ հետերնին կը տանէին: Կ'երթան կտուրը, կը
 նստին քէֆի, որ երբ խանը գայ՝ անոնք սեղանի վրայ գտնէ:

Ուռած-փքուած բազմեր էր Փարբեցի Եղիգարը իշուն վրայ, պոչը
 ձեռքը բռնած, երեսը դէպի ետ, երկար ճպոտ մը միւս ձեռքը, իբրեւ չի-
 բուխ դունչին դէմ ըրած: Գլուխը դրեր է զգգաւ պարսկական երկար
 գդակ մը, վրան փաթթեր է հին բուրջեր, երեսը քսեր է օճորքի մօր, վի-
 զը անցուցեր, է զանազան ոսկորի կտորներէ շարան մը. հագեր է պա-
 տառոտուն, ծըւէնները հագար տեղէ կախուած պարսկական թիկնոց մը.
 կուրծքը բաց է, նոյնպէս մրով սեւցուցած, կողքէն ալ կախուած փայտէ
 երկար սուր մը:

Երկու երիտասարդ, նմանապէս այլանդակ հագուստներով կը քաշէին
 իշուն սանձը. ուրիշ երկուքն ալ ետեւէն մէյ-մէկ մեծ գաւազանի ծայրերը

սրած՝ կը խթեն էջը: Դափ ու գունդն ան առջեւէն նըլագելով կը քաշէ այդ հանդէսը դէպի տանուտէրին կտուրը, իսկ խուռն բազմութիւնը շարունակ «եա՛լա» կը պօռայ:

Գ.

Եւ ահա՛ խանը իշուն վրայ նստած մտաւ տանուտէրին բակը:

— Զո՛ւ, չո՛ւ, չո՛ւ, չո՛ւ. քալէ՛, ա՛յ սատկած էջ, ի՛նչ նազ կ'ընես, այս պատիւը խանինն է, բուկինդ չէ՛. — կ'ըստիպեն որ վեր բարձրանայ տանուտէրի սանդուղներէն:

Բայց ճար կա՞յ, կրնա՞յ խեղճ էջը:

— Դէ՛, նազի՛ր-վէզի՛ր, առաջ եկէք. — կը հրամայէ ընդհանուր կառավարիչը. — ալ ի՛նչ կ'ըստասէք. բարձրացուցէ՛ք խանի մոխրաթաւը:

Ծիծաղը դուն հո՛ս տես. ամեն կողմէ կը վերցնեն անլեզու անասունը վրան բազմած խանին հետ միասին իրենց ուսը եւ կ'ելնեն սանդուղներէն վեր: «Եա՛լա» կը գոռայ բազմութիւնը, իսկ վերէն ալիւր շաղ կու տան խանի ու իշու գլխուն: Փոշին կը բռնէ ամբողջ բակը, բոլորը կ'ալիւրոտին. որու երեսին ու գլխուն ալ որ քիչ կը թափի, ինքը իր ընկերներուն մէջքէն կ'առնէ, կը քսէ իր երեսը: Իսկ մեր խանին վիճակը ալ մի հարցնէք. երեւակայեցէ՛ք մուրի ու արիւնի մէջ թաթխուած կուլտ մը միս:

— Գլո՛ւխ, գլո՛ւխ տըւէք, իշխաններ, մեր ողորմած խանին. — կը կարգադրէ ընդհանուր կառավարիչը:

Ոտքի կ'ելնեն բոլորը սեղանէն եւ իրենց տեղերը կեցած խոր գլուխ կ'իջեցնեն: Վա՛յ անոր, ով քիչ մը ուշ գլուխը ծռէ. աչքով կ'ընէ խանը իր կառավարիչին ու բարակ ճիպոտը կ'իջնէ այդ յանդուգնի մէջքին:

— Ֆալխա՛. — կը հրամայէ խանը. — տանուտէրը մէջտեղ քաշեցէ՛ք:

Տասը-քսան այլանդակ հագուած երիտասարդներ կը մօտենան տանուտէրին, կը պառկեցնեն ու ոտքերը ֆալխային մէջ կ'որոնեն:

— Հարցո՛ւր տըւոր, — կը հրամայէ խանը իր վէզիքին. — քանի՞ գլխանի է ատիկա, որ մեր հրամանը չը կատարեց, մեզի շան տեղ չը դրաւ, մեր առջեւ չեկաւ:

— Թողութիւն կ'ընես, խանն ապրած մնայ. — կը խնդրէ տանուտէրը պառկած տեղէն. — ես բու մեծութեանդ համար պատրաստութիւն կը տեսնէի հոս իմ իշխաններու հետ. կը տեսնե՞ս հրամանոցդ համար սեղանը բացուած է, վարդի օշարակը գաւաթին մէջ լեցուն, որսը ծողին ծայրը կախած, որ հրամայես թէ չէ՛ խորովենք, անուշ ընես. քու ընծադ ալ նայէ՛, ոտքերը կապած գառը հոս պատրաստ, երբ որ ուզես փիլաւին վրայ դրած առջեւդ բերենք:

— Ապրի՛ս, տանուտէ՛ր, կեցցե՛ս. արձակեցէ՛ք. — կը հրամայէ խանը:

Կ'առնէ իսկոյն մեր տանուտէրը գաւաթ մը լեցուն քացախը եւ խոնարհութեամբ կը մատուցանէ խանին: Շատ լաւ գիտէ բարձրապատիւ խանը, որ օշարակ ըսուածը, ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ թունդ քացախ, բայց դէմքին վրայ ոչինչ ցոյց չը տալով՝ կ'առնէ ձեռքը գաւաթը եւ կը մօտեցնէ բերնին:

— Օխա՛յ, ի՛նչ լաւ պատրաստուած է, սիրտս հովցաւ, շատ ծարաւ էի:

— Այ տղաք, որսը մօ՛տ բերէք. — կը հրամայէ տանուտէրը:

Կը վերցնեն երիտասարդները ձողին ծայրը կապուած սատկած ագռաւը ու առաջ կը բերեն:

— Թիկնապա՛հ, կը հրամայէ՛ խանը, — վերցո՛ւր այդ կաքաւը. երբ մեր երկիրը երթանք՝ կը տապկես, առջեւ կը դնես:

Մօտ կը բերեն ոտքերը կապուած, փայտէ ափսէի մը մէջ դրուած սեւ կատուն ու կը հրամայեն խանին:

— Այ, անպիտաններ, ձեր գառը կատո՞ւ դարձաւ. շո՛ւտ կապեցէ՛ք բոլոր իշխանները, ծեծի տակ փտտեցնեմ՝ մինչեւ խեղքեն զուխին գայ՝ նորէն ատ կատուն ոչխար չինեն. — կը հրամայէ խանը:

Բայց անոր այս հրամանն ալ չի կատարուիր, որովհետեւ իսկոյն միւս կողմէն առաջ կը բերեն մեծ ու պարարտ որձ ոչխար մը եւ գիւղի կողմէն կ'ընծայեն խանին:

— Շատ շնորհակալ եմ Աշտարակ գիւղի մեծ ու պղտիկէն. անոնց ցոյց տըւած պատիւը իմ աչքիս, իմ գլխուս վրայ: Բայց հոս կայ խեղանից խեղան մը, անոր համար ինծի լուր է հասեր է որ շատ գէշ մարդ է, որ օրական անոր տունը հինգադրատ կշտանալու տեղ՝ տասը կը կշտանայ. ես պատժեմ պիտի անիկա: Մըր է այդ մարդը, տանուտէր:

Կը բերեն այնուհետեւ խեղանի ընծան՝ մէկ լիտր թունդ օղի:

— Այս օղին դրկեր է, խանն ապրած մնայ, բու մեծութեանդ համար խեղանը, որ անուշ ընես. ինքն ալ ահա՛:

— Գլո՛ւխ տուր, երեք հեղ գլուխ տուր խանին, — ծայն կուտայ թիկնապահը. եւ խեղճ խեղանը կը կատարէ հրամանը:

— Զօքէ՛. — կը հրամայէ խանը արհամարական հայեացքով, գլուխը բարձր բռնած, աչքերը դէպի երկինք դարձուցած, երկար փայտէ չիբուխը բերնին:

Վեզիրը կը քաշէ խեղանի թուէն, կը չօքեցնէ իշուն առջեւ: Բաւական միջոց մը լռելէն ետքը՝ խանը կը բարեհաճի խօսիլ:

— Ես միտք ունէի, խեղան աղա, քեզի շատ խիստ պատժեմ, բայց բու ընծադ աչքերս կապեց. եկի՛ր, եկո՛ւր ձեռքս պագ ու ազատ ես:

Ծերունի խեղանը ատ ալ կը կատարէ: Այնուհետեւ խանը քանի մը

իշխաններ, որոնցմէ մէյ-մէկ պարգեւ փրցնելու յոյսը ունէր, Փալախայի դնել կու տայ, մինչեւ անգամ քանի մը հիպոտ ալ զարնել կու տայ, ի հարկէ՝ շատ կամաց, ու կ'ըստանայ մէկէն գինի, մէկէն բրինձ, միւսէն իւղ, յաջորդէն ձու, հաւ եւլն, եւ ատով ալ կը ներէ անոնց, բայց միշտ ձեռքը համբուրելէն ետքը:

— Մնա՛ք-բարով, — կ'ըսէ խանը վերջապէս եւ կ'ուզէ ետ դառնալ իր հանդիսականներուն հետ, բայց ի՞նչ, կարելի՞ բան է:

Մինչեւ հիմա ըրածնին կատակ էր. հիմա կ'ըսկսի բուն հիւրասիրութիւնը: Խանին հետը եկող շուրջ Փարբեցիները պիտի վայելեն Աշտարակացիներու սեղանէն, պիտի խմեն՝ երկու գիւղին միաբանութիւն ու յարատեւութիւն ցանկալով, ապա նորէն նոյն կերպով «եա՛յլա» կանչելով էշը վեր բարձրացուցած նամբայ պիտի իյնան դէպի ուրիշ մերձակայ գիւղ մը:

Իսկ ձեռք կողմերը ինչ խաղեր ու սովորութիւններ կան Բարեկենդանին:

40. Հ Ս Վ Ա Յ Փ Ե Թ Ա Վ Ը

ա.

Լոյսը կը բացուի. փողոցներն ու հրապարակները մութի մէջ են տակաւին. ամեն կողմ լուռ ու դատարկ: Բոլոր դռները գոց, պատուհաններու վարագոյրները իջեցուցւած կամ փեղկերը դրուած, բայց անոնց ապակիներուն վրայ արդէն կը խաղայ արշալոյսի զրւարթ կարմիրը:

Ահա՛ եւ արեւը հեռուն սարերուն ծայրը: Տներուն կտուրները ոսկի կը հագնին, ստուերները քիչ-քիչ կը սահին վար պատերուն վրայէն ու հետզհետէ կը փախչին, կ'ապաստանին նեղ ու փոքրիկ փողոցները. արեւը կ'ողողէ հրապարակներն ու շէնքերը:

Եւ մէկը միւսին ետեւէն քնկոտ աչքերու նման կը բացուին պատուհանները, ուրկէ առտուան թարմ ու զով օդը կը խուժէ ներս սենեակները: Ընդ՝ դուռ մը կը հոռայ հոս, կը հոռայ ուրիշ մը հոն. կը հրուռայ եւ երրորդ մը փողոցի դռներէն ու դարպասի անցքերէն դուրս կը նետուին ծառաներն ու սպասուհիները՝ հաց ու օրուան պաշարը բերելու: Կաթնավաճառ կիներ՝ կաթի ամանները թեւերնուն՝ կ'անցնին դռնէ դուռ: Մինչ բանւորները գործարան կ'ըշտապեն, աշկերտները խանութ եւ արհեստաւորները դէպի իրենց կիսատ շէնքերն ու գործը: Իսկ մօտակայ

գիւղացիները շարան-շարան ձիերու եւ հոգնան սայլերու վրայ բարձած դէպի շուկայ ու առուծախի հրապարակները կը տանին իրենց բարիքը, ամեն տեսակ կանաչ, հաւեղէն, պտուղ, կաթնեղէն, փայտ, ածուխ:

Մէկը միւսի ետեւէն վառարաններ կ'ըսկսին ձիւ իրենց առտուան չիբուխը. մուխը բարակ թելերով կը բարձրանայ ձիաներէն, կը խառնուի միւսներուն ու բարակ քօղի մը նման կը տարածուի քաղքին վրայ: Կը նշանակէ կեանքը սկսելու է տներուն մէջ:

բ.

Եւ ամեն կողմ կ'ըսկսի ժրջան աշխատանքը, հոս լուրիկ, հոն աղ-մուկով: Աշխատանոցներուն մէջ՝ կը կռեն, կը թակեն, կը սղոցեն, կը կտրեն, կը գործեն ու կը հիւսեն. եւ ձեւ ու պաշտօն կ'ըստանան երկաթն ու պղինձը, զինկն ու կապարը. քարն ու փայտը: Կ'իջնեն կը բարձրանան, կը բանին, կը շարժին անհամար ձեռքեր. կը դառնան, հա՛ կը դառնան, կը շնչեն ու կը փնչեն հագար գործիք ու մեքենայ:

Կը լեցուին դպրոցները, կը լեցուին գրասենեակները, դատարանները, քաղաքապետարանը, նամակատունն ու պետական պաշտօնատեղիները: Կ'ըսկսի գործն ու ելեւմուտը նօտարներուն մօտ, վաճառատներուն մէջ, մթերանոցները, ամեն խանութի ներսը, ամեն կրպակի առջեւ:

Անթիւ գրիչներ շարժում կ'առնեն, կը գրեն, հա՛ կը գրեն անհամար նամակներ, յօդուած ու լրագիր, դատական գործեր, վարչական կարգադրութիւններ ու հաշիւներ, անվերջ հաշիւներ, թէ՛ անհատական, թէ՛ հանրային:

Ամենքը արագ կ'երթան ու կու գան խուռն փողոցներէն. արհեստաւոր ու վաճառական, նամակագրեր ու ցրուիչ, պաշտօնեայ ու ոստիկան, բանուոր ու աշակերտ, ծառայ ու աղախին, ամենքը գործ ունին, ամենքը հոգ ունին, ամենքը զբաղում ունին:

Ու ամբողջ քաղաքը կարծես հսկայ փեթակ մը ըլլայ, ուր ամենքը կը վազվզեն իրենց պէտքերուն համար ու ամենքը կ'աշխատին իրարու պէտքերուն համար:

«Մէկը ամենուն համար ու ամենքը մէկուն»:

Ի՞նչ գործ կը տեսնէք դուք՝ ձեր տնայիններ՝ ուրիշներուն համար: Ի՞նչ գործ կը տեսնէք ուրիշները ձերի՛ ձեր տնայիններին համար: Որ մեծնաս՝ ինչ դառնալ կ'ուզես: Քու բնելիք ուրիշներուն պէ՞տք է, քե՞տք

41. Ք Ր Տ Ի Ն Ք

Աշխատէ՛ դուն, չարքա՛շ մշակ, քրտինք թափէ դուն անվերջ,
թող քրտինքով մայր-երկիրը կշտանայ.
զուր չի անցնիր քու տանջանքդ. հոնտեղ երկրի կրծքին մէջ
քու քրտինքդ նոր ուժ, նոր կեանք կ'ըստանայ:

Աշխատէ՛ դուն ուրախ սրտով. քու տանջանքդ քրտնաթոր
սո՛ւրբ է, եղբա՛յր, ու երկնքէն ալ օրհնած.
քրտինք թափէ, եւ փոխարէն մայր-երկիրը իր կրծքէն
բեզի առատ կը պարգեւէ արդար հաց:

42. Ք Ր Ի Ս Տ Ա Փ Ո Ր Գ Ո Ւ Ռ Ի Մ Պ Ո Ս

ա.

Ասկէ՛ մօտ հինգ հարիւր տարի առաջ Հնդկաստանը աշխարհիս ամե-
նահարուստ երկիրներէն մէկն էր. հոնկէ կ'արտահանէին թանկագին
ապրանքներ՝ մարգրիտ, սատափ, մետաքսեղէն, ոսկեթել մանածներ, թէյ
սուրճ, դարչին, բրինձ: Վաճառականները հակեր կը կապէին, կը բառնա-
յին ուղտերուն վրայ, կարաւաններ կը կազմէին ու ճամբայ կ'ընային: Կա-
րաւանները կ'անցնէին լեռներու կիրճերէ, աւազուտ անապատներէ, ուժա-
գիսէ ուժգիս, քաղաքէ քաղաք. ուղտերը կը սատկէին արեւակէզ աւազէն
ու ծարաւէն, մարդիկ մը հիւանդանային, աւազակները կը կողոպտէին
կարաւաններն ու գերի կը վարէին կամ կ'ըսպաննէին մարդիկը: Ամեն
տեսակ վտանգներու ենթարկուելով, մէկ երկու տարիէն վերջապէս վաճա-
ռականները կը հասնէին Միջերկրական ծովի ափերուն, ուրկէ ապրանք-
ները նաւերով կը փոխադրէին Եւրոպա:

Շատերը արդէն կ'որոնէին ուրիշ ճամբայ մը դէպի Հնդկաստան,
աւելի կարճ ու աւելի ապահով: Ճենովացի Քրիստափոր Գոլումպոսն ալ
ամբողջովին տարուած էր այդ գաղափարով:

Բաղդը նետեր էր անիկա Փորթուգալի մայրաքաղաքը, Լիզպոն: Ան
գիտէր, որ երկիրը կտր է եւ համոզուած էր, որ Փորթուգալէն շարունակ
դէպի արեւմուտք երթալով անպատճառ պիտի հասնի Հնդկաստան: Այդ
նպատակով նախ դիմեց Փորթուգալի թագաւորին, բայց ի գուր: Մտածեց
դիմէ իր հայրենի քաղաքին, Ճենովային: Պիտի անցնէր Սպանիայէն, Հոն
վանահայր մը՝ ոգեւորուած անոր ծրագրովը՝ խորհուրդ արեւաւ, որ դիմէ

Սպանիայի թագաւորին օժանդակութեանը: Սպանիացի զինականները
անոր առաջարկը անմիտ անուանեցին, պալատականները ծաղրեցին, թա-
գաւորը երկար ատեն խօսք չէր տար: Վերջապէս ամեն խոչընդոտի դէմ
կռուելով՝ Գոլումպոսն ու վանահայրը հասան իրենց նպատակին: Թա-
գաւորը խոստացաւ օգնել, եթէ Գոլումպոսը բոլոր գտած երկիրները կը
հպատակեցնէ Սպանիային:

Պալոս նաւահանգիստը պատրաստեց ինն հին ու քայքայուած երեք
նաւ. նաւաստիները ընտրուած էին ամեն տեսակ ոճրագործներէ ու յան-
ցաւորներէ: Գոլումպոսը տեսնելով այդ բոլորը, սաստիկ մտաւանջութեան
մէջ էր՝ ճամբայ իյնա՞յ, թէ՞ հրաժարի: Տասնըութը տարիներու ջանքերէն
ու չարքաշութենէն ետքը հրաժարէր այս առիթէն: Ուրիշ անգամ կը յա-
ջողէր արդեօք, Գոլումպոսը որոշեց ապաւինիլ իր ճակատագրին:

Բարենպաստ հովը փչելուն պէս՝ Գոլումպոսը ելաւ նաւը, հրամայեց
խարիսխները քաշել ու առագաստները բանան:

«Բարի՛ ճանապարհ, բարի՛ ճանապարհ», կը կանչէր ժողովուրդը ափէն
մինչեւ որ նաւերը աչքէ հեռացան:

Այդ օրը 1492 Օգոստոսի 20-ն էր:

բ.

Նաւեցին դէպի՛ Քանարեան կղզիները: Ղեկավարներէն մէկը դիտ-
մամբ կոտորեց ղեկը, որ նաւերը ստիպուած ըլլան ետ դառնալու Բոլորն
ալ շփոթեցան ու գէշ նշան համարելով կը պահանջէին վերադառնալ: Գո-
լումպոսը կերպ մը ուղղել տրւաւ ղեկը ու հրամայեց առաջ երթան: Ա-
մենքը կը տրտնջային. «Իր յիմար քմահաճոյքին զոհել կ'ուզէ մեզի. բո-
լորիս ալ գլուխը ուտէ պիտի»:

Վերջապէս հասան Քանարեան կղզիները: Ակներեւ էր, որ այդ նաւե-
րով անկարելի էր ճամբորդութիւնը շարունակել անձանօթ ուկիւնոսէն,
իսկ նորոգելու համար պէտք էր ամբողջ երեք ամիս:

Ղեկերը նորոգեցին. բոլոր փտած մասերը փոխեցին, թարմ ջուր,
միս ու փայտ առին եւ կէս գիշերէ մը ետքն էր, որ ճամբայ ինկան դէպի
արեւմուտք: Երբ լոյսը բացուեցաւ, ալ ցամաք չէր երեւար. շուրջը միայն
ծով էր ու երկինք, անսահման տարածութիւն: Երկիրը տիրեց նաւաստի-
ներուն:

«Ո՛ւր կը տանի մեզի. չորս դին միայն ծով է ու ծով. եւ օրէ օր աւե-
լի կը հեռանանք ցամաքէն: Չենք ուզեր, չէ՛, նոր երկիրը. թող ետ տանի
մեզի մեր հայրենիքը»:

Քանի մը հոգի կ'ըզգուշացնէին, թէ ծովային օրէնքները խիստ են
մահուան ու կեանքի իրաւունք կստան նաւապետին:

— Մեզի՞նք էնչ,— կը կանչէին նաւաստիները,— ան մինակ է, մենք շատ. ինչէ՞ն պիտի վախնանք, ալ ինչո՞ւ կ'ըսպասենք:

Գոլումպոսը կը լսէր այս տրտունջները, կը յորդորէր, կը համոզէր, իսկ հարկ եղած տեղը կը սաստէր, կ'ըսպառնար: Վեցերորդ օրը տեսան ջրին երեսը լողացող մեծ գերան մը, ուրախացան՝ կարծելով որ ցամաքը մօտիկ է. հեռաւոր ամպերը ընդունենէին ցամաքի տեղ:

Շարունակ կը նաւէին: Հասան տեղ մը, ուր ջուրը ծածկուած էր խիտ խոտերով, որ կը խանգարէր նաւարկութիւնը: Բոլորն ալ կը վախնային՝ չըլլայ թէ ծովուն վերջն է ու խոտերուն տակ խութեր կան ծածկուած: «Հիմա ուր որ է, նաւերը կը զարնուին ժայռերուն ու կը փշրուին, կը խեղդուինք ամենքս ալ», կը մտածէին անոնք: Բայց Գոլումպոսը սիրտ կուտար՝ «Չե՛նք խեղդուիր, ջրխոտ է, տակը քարեր չկան»: Կը լողային խոտերուն մէջէն, կարծես կանաչ դաշտ ըլլար: Վերջապէս դուրս եկան այդ խոտերէն ալ. նորէն միեւնոյն կապոյտ ծովը, միշտ միեւնոյն երկինքը:

Կրկին քանի մը օր անցաւ, երեւցան բազմաթիւ թռչուններ. գիշերը կը նստէին կայմերուն վրայ, բայց արեւը ծագելուն պէս՝ կը թռչէին կը հեռանային: «Եթէ թռչուններ կը թռչին, անշուշտ ցամաքը մօտիկ է». կ'ուրախանային նաւաստիները: Յաջորդ օրը տեսան թռչող ձկներ. քանի մը հատն ալ նաւերուն վրայ ինկան. երբէք այդ տեսակ ձկներ չէին տեսած:

Բայց զուր յոյսեր. օրերը կ'անցնէին, ցամաքը չէր նշմարուեր: Նաւաստիները բացէ ի բաց կը հրաժարէին աւելի հեռուն նաւարկելէ: Գոլումպոսը կեցաւ ապստամբներուն մէջտեղը եւ կտրուկ յայտարարեց. «Այսքան ժամանակ եկեր ենք. նորէն մէկ-երկու օր սպասենք: Եթէ այս երեք օրն ալ ցամաք չը տեսանք, կը վերադառնանք տուն»:

Գ.

Ապստամբները խոնարհեցան: Գոլումպոսը յոյս ունէր, որ երեք օրուան մէջ անպատճառ կը հասնին ցամաքին: Շատ նշաններ կային, յատակը չափելով նկատեալ էր, որ հետզհետէ խորութիւնը կը պակսէր, թռչունները կը պտուտկէին արդէն երամներով. կային եւ փոքրիկ թռչուններ, որոնք ծովափէն շատ հեռու թռչել չէին կրնար. իրիկունները կը փչէր այնպէս տաք հով մը, որ երբէք ծովէն չի փչեր:

Օր մըն ալ անցաւ եւ դեռ ոչինչ չէր երեւար. Գոլումպոսն ալ կը յուզուէր, բայց ցոյց չէր տար եւ նաւաստիները խրախուսելու համար յայտարարեց, թէ հինգ հազար ֆրանկ է նշանակած անոր, որ ամենէն առաջ տեսնէ ցամաքը: Ամբողջ գիշերը մարդիկ չը քնացան. շատերը կայ-

մերուն վրայ լուսուցին: Իսկ Գոլումպոսը մտաւանջութեան մէջ ինքնիշխան կ'ըսէր. «Եթէ այսօր ալ ցամաքը չերեւաց՝ ի՞նչ պիտի ընեմ: Նաւաստիները կ'ապստամբին եւ ամէն ինչ կորած է»:

Լուսաբացէն առաջ Գոլումպոսը ելաւ տախտակամածը եւ հեռուն կրակ մը նշմարեց, իր աչքերուն չը հաւատարկ կանչեց նաւաստի մը եւ ցոյց տրւաւ հեռուն: Երկուքն ալ սրտատրոփ կը նայէին. կրակը կը շարժէր: Անկասկած նաւակ մըն էր. Գոլումպոսի ուրախութեանը չափ չը կար:

Լոյսը նոր կը բացուէր, երբ առաջաւոր նաւէն ծայն տրւին. «Տամա՛ք, ցամա՛ք»: Գոլումպոսի նաւը ամենէն ետեւն էր. շուտով հոնկէ ալ նկատեցին: Բոլոր երեք նաւերուն վրայ ալ խելառ ցնծութիւն մը բարձրացաւ: Նաւաստիները կը համբուրէին Գոլումպոսի ձեռքերը, բութերը, զգեստին ծայրերը: «Ներէ՛, ներէ՛, Գոլումպոս՛ս, որ չէինք հաւտար քու խոստումներուդ, կ'ըմբոստանայինք դէմդ. ովկիանոս չէինք տեսեր ու սարսափեր էինք»: Իսկ Գոլումպոսը երջանիկ կը կրկնէր, «Ամեն ինչ մոռցուած է. ես չեմ բարկանար ձեզի»:

Երեք ամիս անձայր ջրերուն վրայ նաւելէն ետքը, վերջապէս կը հասնէին ցանկալի ցամաքին: Գոլումպոսը հրամայեց՝ մակոյկները իջեցնեն ու իր օգնական նաւապետներուն ու նաւաստիներուն հետ դիմեց դէպի ափը: Քանի աւելի կը մօտենային, այնքան աւելի կը զարմանային. ափին վրայ կը բարձրանար վիթխարի անտառ մը, ուր ամեն մէկ հսկայական ծառը հազիւ թէ չորս մարդ կրնային գրկեր, ամեն մէկ տերեւը երեք մարդ կը ծածկէր: Խոտերը, ծաղիկները, թռչունները՝ բոլորն ալ այնպէս չէին ինչպէս եւրոպա:

Անտառէն դուրս վագեցին վայրենի մարդիկ, կարմիր մորթով, անմօրուր, գլուխներուն սեւ մազերը երկար ու կոշտ. ամբողջովին մերկ էին, միայն փետուրներ ու զարդեր ունէին մագերուն վրայ, մարմինն ու երեսը նաշխած էին զանազան գոյնի ներկերով, իսկ ականջներուն ու ռունգերուն ալ օղակներ ու ոսկիի կտորներ: Անոնք ապշած կը նայէին նորեկներուն:

Գոլումպոս ծովափը ոտք դրաւ թէ չէ՝ տնկեց դրօշակը ու յայտարարեց «Այս երկիրը ու բոլոր այստեղ եղածը կ'առնեմ Սպանիայի թագաւորին իշխանութեան տակը»: Նաւերէն որոտացին թնթանօթները, քահանան խաչ ու խաչվառով առաջ անցաւ, բոլորը ծունկ չոքեցան ու գոհութիւն տրւին Աստծուն իրենց յաջողութեան համար:

Այդ կողմից Գոլումպոսը անուանեց Սան-Սալվատոր, այսինքն Սուրբ Փրկիչ՝ իրենց փրկութեան յիշատակին:

Վայրենիները տեսնելով հերմակամորթները ու լսելով թնթանօթներուն որոտը, կարծեցին թէ Սպանիացիները աստուածներ էին ու երկնքի որդիք, որ եկեր են իրենց փայտէ տներով եւ կրնան փայլակ ու կայծակ հանել, եւ կ'երկրպագէին անոնց:

ե.

Գոլումպոսը քանի մը ուրիշ կղզիներ գտաւ եւ համոզուած էր թէ գտեր է Հնդկաստանի մերձաւոր կղզիները՝ երկիրը անուանեց Ուէստ-Ինտիա, այսինքն Արեւմտեան Հնդկաստան, իսկ վայրենիները՝ Հնդիկներ, Հիմնելով ամբողջ մը կղզիներէն մէկուն վրայ եւ հոն թողնելով իր մարդոց կէսը՝ ինքը վերադարձաւ Սպանիա:

Երբ Գոլումպոսի նաւերը մտան Պալոսի նաւահանգիստը՝ քաղաքի բոլոր եկեղեցիներուն զանգակները բարձրաձայն կը ղողանջէին, թնթանօթները կ'որոտային եւ ժողովուրդը ցնծութեամբ կը դիմաւորէր: Երբ ան ներկայացաւ թագաւորին ու թագուհիին՝ անոր առջեւէն կ'երթային հետը բերած Հնդիկները, ձեռքերնին բռնած նոր երկրի բերքերը՝ ոսկի, գետնախնձոր, սիմինդր, պտուղներ, թռչուններ: Գետնախնձորն ու սիմինդրը մինչեւ այն օրը անծանօթ էին եւրոպացիներուն:

Հիմա ամենքը կը խոնարհէին Գոլումպոսին առջեւը, եւ աւելի անոնք, որոնք առաջ խելառ կ'անուանէին Գոլումպոսը, թագաւորը անոր տուաւ դրամ, պատիւներ, ազնուականութիւն. փողոցը թագաւորին քովէն կ'երթար ծիով. դեռ ոչ-մէկը այդ տեսակ պատւի չէր արժանացած:

Յաջորդ համբորդութիւններու ատեն Գոլումպոսի հետ անցան Նոր Աշխարհը բազմաթիւ գաղթականներ, որոնք կը փրկուէին ոսկի ու անաշխատ հարստութիւն: Նոր ու նոր երկիրներ կը գտնուէին: Հիմնուեցան նոր քաղաքներ: Գոլումպոսը կը պահանջէր, որ գաղթականները մեղմ վարուին վայրենիներուն հետ ու չը կատուէին, եւ խիստ կը պատժէր չարագործներն ու ծոյրերը: Բայց ատուով ալ բազմաթիւ թշնամիներ փաստեցաւ, որոնք դրդեցին թագաւորը, որ անոր տեղ մէկ ուրիշը կառավարիչ նշանակէ:

Այդ նոր կառավարիչը հանեց Գոլումպոսը իր պաշտօնէն եւ շղթայակապ դրկեց Սպանիա: Թէեւ թագաւորը հրամայեց խստագոյն շղթաները, բայց Գոլումպոսը երբեք չը մոռցաւ այդ ապեւ.

կոյն հանն շղթաները, բայց Գոլումպոսը երբեք չը մոռցաւ այդ ապեւ.

րախտութիւնը ու կ'ըսէր իր ազգականներուն. «Երբ մեռնիմ, այդ շղթաներն ալ ինձի հետ դրէք դագաղիս մէջ»:

Անկէ ետքը Գոլումպոսը նորէն անգամ մը փորձեց արեւմտեան ճամբով Հնդկաստան հասնիլ ու երկար շրջեցաւ անծանօթ մայր-ցամաքի մը ափերուն մօտ, Նախանձոտ ու չարամիտ մարդոցմով շրջապատուած՝ յոգնած վերադարձաւ Սպանիա: Այս անգամ թագաւորն երես դարձուց անկէ եւ չուզեց նոյն իսկ ընդունիլ: Վշտէն ու անյաջողութենէն սրտաբեկ՝ Գոլումպոս հիւանդացաւ ու մեռաւ: Հետը թաղեցին եւ իր շղթաները, միակ պարգեւը, որ մնացեր էր իրեն այնքան երախտիքներու փոխարէն:

Ան մեռաւ այն համոզումով որ գտեր է Հնդկաստանի արեւմտեան ափը: Բայց շուտով հասկցուեցաւ, որ անոր գտածը նոր աշխարհ մըն էր: Յետնորդները այդ աշխարհին նոյնիսկ չը տրւին Գոլումպոսի անունը. ան կոչուեցաւ Ամերիկա, երկրորդական ճամբորդի մը անունովը, որ իր գրքին մէջ առաջին անգամ նկարագրեր էր այդ նորագիտ երկիրները:

43. ՓԱՌՔ ՄԱՅՐ - ՇՈՂԻՆ

Ձիւնը հալեր,	իր սեղանէն
դաշտը ծլեր,	հաց կը տանի:
կարմիր-կանաչ	Փառք մայր-հողին
է հագնուեր:	մեր ծնողին,
Թռչուն, մրջիւն,	որ հաց կու տայ
շունչ կենդանի	աշխատողին:

44. Գ Ա Ր Ո Ւ Ն

Կռունկները շարան-շարան վերերէն
կռկաւով եկան անցան երկրնքէն.
«Գարուն, գարուն» աւետեցին միասին,
ու բացուեցան նուշ, ծիրանն ու կեռասին,

Արտոյտները ծըլըլալով թռան վեր,
կաքաւները ծորէն ելան մեր մարգեր,
գարնան գալը ողջունեցին միածայն,
կըլկըլալով օրհներգ տըւին բնութեան:

Դաշտերուն մէջ թիթեռնիկները սիրուն
կը սաւառնին զրւարթ, անհոգ, գոյնզգոյն.
հովիւն ուրախ իր սրինգով դէպ արօտ
կը քշէ դուրս արածելու գառն ու հօտ:

45. ՇԷԿՈՆ ՈՒ ՄԱՐԱԼԸ

ա.

Գեղեցիկ էին Շէկօն ու Մարալը իրենց հաստ պարանոցով, իրենց լայն ու լերկ գաւակներով, իրենց հարթ թիկունքով եւ հպարտ-խրոխտ շարժումներով: Գեղեցիկ էին մանաւանդ անոնց գլուխները: Զոյգ սրածայր եղջիւրները կը բարձրանային հարթ ու լայն գանկերու վրայ եւ գեղանկար ու սպառնական ձեւով կ'աղեղուէին դէպի ճակատը. ուռուցիկ ու խոշոր աչքերը իրենց շարժուն գունդերով կը փայլէին ճակտին վրայ, ինչպէս շիկացած ածուխներ, եւ լայն ուռնգերէն անոնց ուժեղ շունչը դուրս կը խուժէր լեցուն փնչոցով:

Գեղեցիկ էին Շէկօն ու Մարալը, գիւղի պարծանքն էին, բոլորի հիացումին ու սիրու առարկան: Եւ անոնք իրարու թշնամի էին, կատաղի հակառակորդներ: Ոչ-որ չէր տեսած այդ երկուքը միասին՝ ըլլայ դաշտը կամ ամուլին լծւած գութանի տակ. անոնք կ'արածէին եւ կ'աշխատէին զատ-զատ, իրարմէ հեռու:

Անողորմ, անհաշտ հակառակորդներ էին: Երբէք չէին հանդիպած իրարու Շէկօն ու Մարալը. բայց ամէն մէկը կարծես զիտէր, որ գիւղին մէջ մինակ ինքը չէ, որ իրմէ հեռու՝ հակառակ կողմի դաշտերուն վրայ կ'արածի մէկ ուրիշը՝ իր հակառակորդը: Անոնք իրար չէին տեսներ, բայց կ'ըզգային իրարու ներկայութիւնը հեռուէն հեռու եւ երբեմն-երբեմն դունչներին վեր ցցած՝ կը փնչացնէին, կը հոտոտէին, կը փնտռէին իրար:

Ամեն գարուն երկու հակառակորդներու հանդիպումովը կը դառնար աւելի վտանգաւոր, որովհետեւ ձմեռուան պարապութենէն անոնք աւելի ուժ ու եռանդ ստացած՝ աւելի կատաղի կը դառնային: Երբ արեւի առաջին շողերուն տակ ծաղիկ ու կանաչ կը զարդարէին լեռ ու դաշտ, երբ առուակները պատռելով սառոյցէ պատեանը կը կարկաչէին կանաչապատ թումբերուն տակ, ծառերը իրենց ծաղիկներուն բուրումովը կը լեցնէին օդը եւ թռչունները կը դայլայլէին հովիտներուն ու այգիներուն մէջ, այն ժամանակ Շէկօն ու Մարալը դուրս կուգային գոմերէն, ինչպէս երկու կատուած վիշապներ:

Մորթերին ճիւղած ու փայլուն, եղջիւրնին խնամքով սրած եւ պոչերնին ու ճակատնին կարմիր գոյնով ներկւած, անոնք արեւին ու լոյսին նարօտ խայտալով կը վազէին դէպի դաշտերը՝ չը նայելով իրենց գէր ու ահագին մարմիններուն: Զմեռնային գոմի մշտական խաւարէն անոնց մըթափած աչքերը կը բացւաւորէին ու կը փայլատակէին գարնան արեւի շողերուն տակ, եւ անոնք լայն կուրծքով կը շնչէին կենդանարար ու ջերմ

օդը: Առանձին զգուշութեամբ կը հսկէին կատաղի կենդանիներուն, մինչեւ որ աշխատանքի հաստ լուծը, խոր ակօսին մէջ թաղուող ծանր գութանը, կամաց-կամաց թուլցնէր անոնց կուրի եռանդը, անոնց կատաղութիւնը:

բ.

Եւ անգամ մը, գարնան, կուր պատահեցաւ յանկարծ:

Մարալը այդ օրը առանձնապէս անհանգիստ էր, չէր արածեր, կեղակներով կը բանդէր հողը, կը հոտոտէր օդին մէջ, կը տքար, կը փնչացնէր ապա դունչը բարձր ցցած կը մոնչէր ահագին ծայնով: Յանկարծ թափ առաւ ան եւ խելագար կերպով վազեց հակառակ կողմը, ոտքի տակ տալով դաշտեր, արտեր, բանջարանոցներ: Մարալը կը վազէր ու կը վազէր: Վերջապէս հասաւ կանաչազարդ թումբի մը դիմաց, եղջիւրը դէմ տրւաւ ու սկսաւ քանդել ցրիւ տալ հողը, ապա դունչը վեր ցցեց եւ ահագին ծայնով մոնչեց:

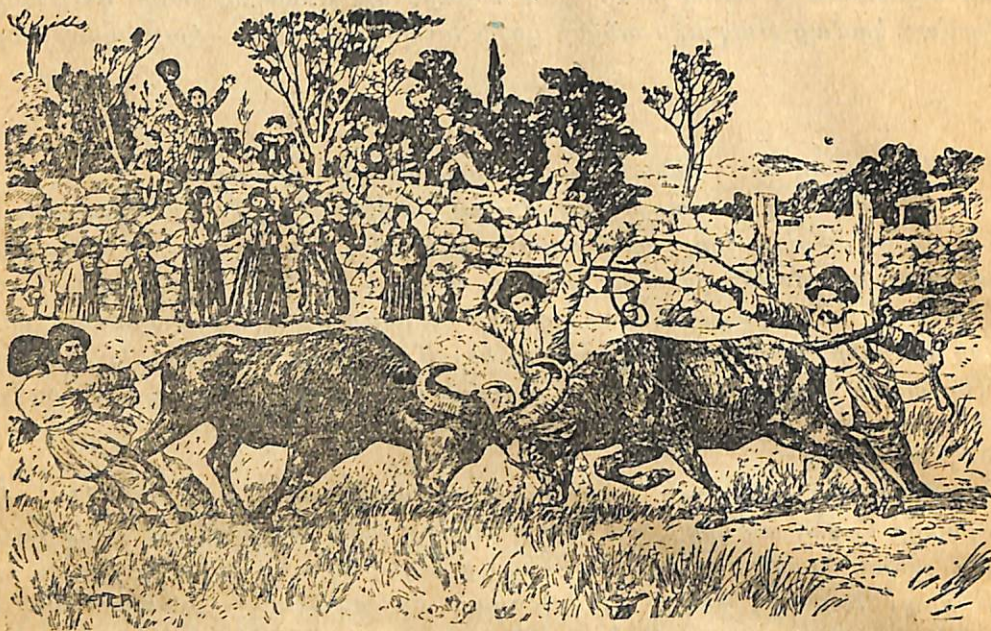
Յանկարծ ուրկէ ուր՝ անոր իբրեւ պատասխան լսուեցաւ Շէկօի մը-ռնչոցը հակառակ կողմէն: Մարալը աչքերը չռեց, ականջները ցցեց աւելի լաւ լսելու համար, ուռնգերը ուռնցուց եւ այնպէս մոնչեց, որ լեռ ու ծոր թնդաց: Դարձեալ անգամ մը լսուեցաւ հակառակորդի դատասխանը եւ շուտով հեռուն բլրակին թիկունքէն բարձրացաւ Շէկօյի գլուխը: Ախոյեանները տեսան իրար:

Առաջին անգամ Շէկօն ու Մարալը իրար տեսան: Այնուհետեւ կատարուեցաւ զարմանալի բան մը: Կենդանիները նախ կեցան դէմ-դէմի, պահ մը գլուխնին դէպի երկինք ցցած, վերջին անգամ տքացին ահագին ծայնով, փնչացուցին ուռնգերէն եւ աչքերէն կրակ ցայտեցնելով իրարու վրայ վազեցին կատաղի առագութեամբ:

Եկան, եկան եւ ահագին թափով զարնուեցան իրարու:

Անոնց գանկերուն թխրկոցը եւ եղջիւրներուն ճարճատիւնը բռնեց շրջապատը: Սարսափած հօտաղները վազեցին դէպի գիւղ օգնութիւն կանչելու: Դիւղը ոտքի թռաւ: Հասան...

Կախուեցան գոմէշներու պոչերէն ետ-ետ քաշելու համար, փայտերով, խարազաններով հարուածեցին անոնց գլուխը, դունչը, ոտքերը, բայց անօգուտ: Շէկօն ու Մարալը հարուածներէն աւելի կատուած՝ կ'աշխատէին ողնացնեն իրար: Անոնց արին կոխած աչքերը կրակի պէս կը վառէին եւ քիչ էր մնացեր, որ դուրս իյնան խոռոչներէն. անոնց ուռնգերը կը փռնչացնէին փութերու պէս, ոտքերու ջիղերը կը կծկւէին, ոսկորները կը ճարճատէին. իրենց սեփական պոչով, խարազանի պէս, կատաղի կը հարուածէին իրենց մարմինը, կարծես աւելի կատուելու համար, կը տքային ճիւղէն, եղջիւրներով կը քրքրէին իրարու պարանոցը, իրար ետ-ետ կը մը-

դէին՝ աշխատելով մահացու հարուած տալ հակառակորդի փորին։ Անոնք մերթ կը գալարուէին աջ ու ձախ եղջիւրները իրարու անցուցած, կը սեղմուէին կողք-կողքի, մերթ կուգային դէմ-դէմի, իրար կը հրէին ետ առաջ։

Մարալի աչքը պատուեր էր արդէն, Շէկօի կուրծքն ու պարանոցը քանի մը տեղէ վերաւոր, արիւնը կը ծորէր երկուքէն ալ եւ եղջիւրները կարմիր էին ներկրւած, գետինը անոնց ոտքերուն տակ ակօսուեր էր, վարւած արտի պէս։ Բայց չէին բաժնուեր, չէին ձգեր եւ ո՛չ-մէկը չէր մտածեր տեղի տայ միւսին։ Զարհուրելի տեսարան էր։

Շէկօն ու Մարալը կը փշրէին, կը խորտակէին իրար, կարծես անոնց երկուքին համար տեղ չը կար երկրիս վրայ։ Բազմութիւնը կը սոսկար, շրւարեր էր։

Գ.

— «Պարա՛ն բերէք», ճչացին այս ու այն կողմէն։

— «Շուտո՛վ պարան», պոռացին հօտաղները։

Եւ բերին հաստ պարանները, միաժամանակ նետեցին երկուքին ալ կրծքին ու երկու կողմէն սկսան ետ-ետ քաշել ահագին բազմութեամբ՝ իրարմէ զատելու համար։ «Քաշեցէ՛ք, քաշեցէ՛ք»։

Բազմութիւնը կը տքար ու կը քաշէր պարանները։ Կռուողները բոլոր ուժով կը ճգնէին վերստին մօտենան, առաջ կը նետուէին, գլուխնին կը ցցէին կատաղաբար, խոժոռ աչքերով իրարու կը նայէին։ Ի գուր Պարանները կը քաշէին ու կը քաշէին եւ կենդանիներու ահագին մարմինները կը հեռանային իրարմէ։ Շուտով երկուքին մէջտեղը մտան մահակաւոր ու խարազանաւոր հօտաղները։ Վերստին հարուածներ անոնց գլխուն ու ոտքերուն, վերստին ճիչ, աղմուկ, ուրախածայն բացականչութիւններ։ Եւ Շէկօն ու Մարալը խսպառ բաժնուեցան իրարմէ առանց յաղթուելու։

Եւ ամեն մէկը շրջապատուած խարազանաւորներու ու մահակաւորնե- ահագին բազմութեամբ՝ քշեցին հակառակ կողմերը։ Յանդիմանուեցան հօտաղները իրենց անզգուշութեան համար։

Կռիւր վերջացաւ։

Ո՛չ, կռիւր չը վերջացաւ։

Այնուհետեւ ի՞նչ կատարուեցաւ՝ ոչ-մէկը ըսել չէր կրնար։ միայն վերստին հնչեց նախ մէկուն, ապա միւսին կատաղի մունչոցը։ անոնք զրեթէ միաժամանակ ետ դարձան, թափ առին բոց կտրած, հեւարով, տքարով, փնչացնելով, ոտքի տակ տալով ամեն ինչ եւ ամէնքը տրորելով՝ իւր-իր վրայ վազեցին։

— «Փախէ՛ք, փախէ՛ք...»։

Բազմութիւնը հագիւ կրցաւ խոյս տալ անոնց ոտքերուն տակէն՝ իրար հրելով ու ճչալով։ Կատաղած ախոյեանները վերջին անգամ մը իրարու վըրայ խոյացան բոլոր ուժով։ Վերջին անգամ մը անոնց գլուխները դէմ-դէմի եկան ահագին թափով, վերջին անգամ մը անոնց գանկերը զարնը-ւեցան իրարու, ինչպէս կարծր ժայռի երկու կտորներ։ Զարնուեցան, լըսուեցաւ խլացուցիչ, սարսափելի որոտ մը եւ նոյն վայրկեանին երկու թան-ծըր մարմիններ ետ-ետ գացին եւ միաժամանակ խորտակուած ինկան գետին, տքարով ու փնչացնելով։

Բազմութիւնը մէկ մարդու պէս ախ քաշեց, հեռուն կեցած կիներ ճչացին ու ծունկերնուն տրին, ձերբըր գլուխնին օրօրեցին վշտով։

Հարուածը զարհուրելի էր, վերջին հարուածը։

Շէկօն ու Մարալը ինկան փշրուած գանկերով, ռունգերէն ժայթքեց թանծըր սեւ արիւնը, աչքերը շաղուեցան եւ երկուքն ալ անշնչացան ու փռուեցան լայնարձակ դաշտին մէջ։

Այսպէս ինկան Շէկօն ու Մարալը լայնարձակ կանաչ դաշտերուն մէջ։ Գիշերը վրայ հասաւ։ Հեռուն մութ խրճիթներու սեւ յարկերուն տակ կը սգար գիւղը։

46. Ե Լ Ի՛Ր, Գ Ե Ղ Զ ՈՒ Կ

Արեւը վերէն զթառաւ սիրով
 կը փայլի ահա՛.
 անուշ գոլորշին, շղարշի նման,
 դաշտերուն վրայ:
 բացուած բոյններէն գործի կը դիմէ
 անհամար մըջիւն.
 հողը կը ծնի, կը փռէ գետը
 թովիչ կարկաչիւն:
 Հէ՛յ, ելի՛ր, գեղջուկ, ելէ՛ք, դուք եզնե՛ր.
 ամէնքը կ'ըզզան,
 թէ արտերն ինչպէս սերմի կարօտէն
 կու լան, կը սգան:

47. Ա Մ Ե Ն Ա Յ Ա Ն Կ Ա Գ Ի Ն Բ Ա Ն Ը

— Տո՛ւր ինծի ան, ինչ որ ամենէն թանկագինն է քեզի համար եւ ես
 կը բժշկեմ քեզի.— ըսաւ պառաւ վհուկը վիրաւոր թռչնակին, որ մինակ
 ինկած էր ջրի ափին ու կը մեռնէր:

Կարմիր արիւնը կաթիլ-կաթիլ կը ծորէր անոր կուրծքէն սպիտակ ա-
 լագին վրայ եւ կեանքը արագ կը ձգէր անոր փոքրիկ մարմինը, որ արդէն
 սառել էր սկսեալ:

«Ամենէն թանկագին բանը, ի հարկէ՛, կեանքն է — մտածեց թռչնակը.
 — բայց մի՞թէ կը խել ինծմէ բարի վհուկը այդ կեանքը, որ ինքը ինծի
 տալ կը խոստանայ. բարի վհուկին ըրածը կատակ է երեւի»:

Եւ անոր ուղղելով իր մարող աչքերը՝ թռչնակը շնչեց.

— Լա՛ւ, բժշկէ. կուտամ քեզի ան, ինչ որ ամենաթանկագինն է ին-
 ծի համար:

Վհուկը դպաւ անոր վէրքին իր գաւազանովը, վէրքը առողջացաւ եւ
 թռչնակը ուրախ վեր թռաւ կենդանացած ու առողջ:

— Դէ՛, տո՛ւր ինծի թեւերդ.— ըսաւ վհուկը:

— Ո՛չ.— բացականչեց թռչնակը ցնցուելով.— ո՛չ երբէք:

— Մի՞թէ թեւերը ամենէն թանկագին բանը չէ՞ քեզի համար:

— Ճիշտ ատոր համար է, որ տալ չեմ կրնար.— շնչեց կամացուկ
 թռչնակը.— Ա՛ւ կեանքս. աւելի լաւ է բոլորովին չապրիմ, քան թէ ապ-
 րիմ ու թռչիլ չը կրնամ:

— Թռի՛ր.— ըսաւ վհուկը.— ես չեմ ցանկար քու մահը. միայն յի-
 շէ՛, որ ամենէն թանկագին բանը կեանքէն ալ թանկ է:

48. Ո Ղ Զ Ո՛Յ Ն

Ողջո՛յն, ա՛յ գարնան սիրուն թռչուններ,
 որ կը ծլւլաք կանաչ թուփերէն.
 որքա՛ն ցնծութիւն, որքա՛ն կեանք ու սէր
 կ'եռայ ձեր այդ պարզ, անհոգ երգերէն:
 Խուռն երամով ազատ, համարձակ
 մերթ կը սլանաք դուք նետի նման,
 դէպի վեր՝ անհուն եթեր կապուտակ.
 մերթ կ'իջնէք երկիր՝ թուփերուն վրան:
 Ողջո՛յն, ա՛յ գարնան նորեկ թռչուններ,
 որ կը ծլւլաք կանաչ թաւուտքէն՝
 բնութեան գրկէն, հեռու մեր կեանքի
 տխուր, հոգեմաշ ցաւէն ու վշտէն:

ձի՛օ՛ճ է որ անոնք հոգ ու ցաւ չունին.
 Ինչո՞ւ բանասեղծը այդպիսի է ըսեմ:

49. Ն Ա խ ր ա պ ա ն Մ ա ն ՈՒ Կ Ը

ա.

Նախրապան Մանուկը կ'ելնէր անկողնէն, կ'երթար առուին վրայ բա-
 նի մը չուփ կու տար երեսին, փէշովը կը սրբէր ու դէպի աղօթարանը
 դարձած՝ բանի մը անգամ խաչ կը հանէր: Ապա իր նախաճաշիկը, ինչ որ
 կ'ինը՝ Ծուշանը պատրաստեր էր, կը փաթթէր կակուղ հացի մը մէջ ու
 խածնելով կ'ելնէր դուրս, փայտը ձեռքը կը կենար Ազիզեան կային մէջը:
 Ետքը երբ նախիրի տուտը գիւղէն կը կտրուէր, մեծ նախրապանը կը մըտ-
 նէր տուն, հացը կը կապէր շալակը, մեծ գաւաթ մը գինի կը կոնծէր ու
 կ'երթար իր բանին: Ուտի՛ք օրերը կտոր մը պանիր կ'ըլլար Մանուկի լա-
 լաշին մէջինը կամ կէս կողակ ձուկ, իսկ պահքին՝ աղը դրած բոխ կամ
 ողորմակութ, իսկ եթէ գարուն էր, իր կնոջ քաղած ու՛խաշած աղցաններէն
 գարնան-ականջ, առուի-կտրաս, սիբեխ, թելուկ կամ որեւէ այդպիսի
 աղցան:

Նախրապան Մանուկի տան ուտելիքէն ո՛չ-մէկ բանը դրամով չէր առ-

նրեք: Իբրեւ նախարարած ան ամեն շաբաթ հացը տաւարատիրոջ տներէն կը ժողվէր, ամեն տունէ լաւաշ մը. իւր ու պանիր անոր համար ինքնիրենը ընծայ կուգար հարեւաններու տնէն. տարեկան կողակն ու զինին, իբրեւ նախարարան, իրաւունք ունէր իր ժամանակին հաւաքելու. պահք օրերու համար աղը դրւած ուտեստները Մանուկի կինը կ'երթար կը քաղէր եւ կամ ինքը նախիրը արածելու ատեն կը ժողվէր դաշտէն եւ իրիկունը հացի սփռոցին մէջը կապած տուն կը բերէր շալակը:

Ամեն բարութիւն անպակաս էր Մանուկի տունը: Ո'չ-մէկ այգետէր այնքան շատ բերք կախան չէր ընէր ձմեռուան համար, որքան Շուշան քուրիկը: Ամեն Աստուծու տըւած օրը անոնց բաժին կու գար, ո'չ-մէկ բանէ չտես չէին մնար:

Անոնց հագնելիքն ալ տունէն կ'ելնէր: Շուշանը իրեն համար բաժին եկած մրգեղէնը միշտ կը փոխէր գիւղին քովէն, իրենց տան առջեւէն ոչ-խար անցընող Քիւրտին հետ բրդի վրայ, կը լըւանար, կը գզէր, կը մանէր, կը կարէր. բամբակեղէնն ալ ինքը կը մանէր, իսկ բամբակը որեւէ դրացի տղու ձեռքով կ'ըստանար դաշտեցիներէն, փոխելով նորէն պըտուղի հետ:

Բ.

Իրիկունները, երբ նախարարանը ետ կը դառնար, ամբողջ գիւղի տաւարը կը տեղաւորէր, տէրէ տէր կ'ընէր եւ կու գար իր տունը, կը համբուրէր իր նրբխան, փառք կու տար Արարչին եւ կնոջը հետ կը նստէին սեղան՝ կտոր մը արդար հաց ուտելու: Այնուհետեւ Մանուկը կը պառկէր իր յոգնած անդամները հանգստացնելու:

Շատ անգամ Մանուկը սրտի ուրախ ժամանակը՝ հանդը պատահած անցքերը հպարտ-հպարտ, քաղցր-քաղցր կը պատմէր իր Շուշանին, մանաւանդ եթէ գայլի ձեռքէն արջառ մը խլած ըլլար կամ նախիրէն փախս տըւած կով մը գտած ու սարսափելի ձորէն վեր հանած: Այսպիսի պատմութիւնները շատ մեծ ախորժակով կ'ընէր Մանուկը, հետն ալ կնոջ առջեւը ուռած-ուռած կը պարծնար, որ ինքը թէեւ նախարարան մըն է, բայց իրեն մէկ աչքով պէտք չէ նայիլ:

Ինքը Մանուկը բարձրահասակ մարդ մըն էր, երկար սրած պեխերով խոշոր ու սուր սեւ աչքերով, ահարկու ձայնով ու յաղթանդամ մարմնով: Ան իր հեզ բնաւորութեամբը բոլորի աչքին սիրելի էր եղեր, իսկ հսկայական ուժովը գրաւեր էր ամբողջ գիւղին յարգանքը:

Շրջակայքի գողերէն շատերը Մանուկի բազկին ուժը փորձեր էին, երբ ուզեր էին կով մը կամ արջառ մը փախցնել նախիրէն: Սուր ոչինչ չէր բա-

նեցներ Մանուկը, անոր զէնքը իր գունդ-գլուխ, վրան զամեր զարկած հոռնի փայտէ դազանակն էր: Քանի՜ սուրերու բերան էր փշրուեր այդ դազանակին վրայ: Գողերը երբեմն անիծելու ատեն առած էին շինքը՝ «Այ դուն նախարարան Մանուկի դազանակին գաս»: Աս ալ պէտք է ըսեմ որ այդ ահարկու մարդը ո'չ-մէկուն վնաս չէր տըւած. տաւարագող եկողին մէկ-երկու «գորս դու պատուիրեցեր» բռնեցքներ հասցնելէն ետքը՝ գլխուն քանի մը գայլի տեւտարան կը կարդար ու թող կուտար, որ երթայ: Ալ անկէ ետքը խելառ էր այն մարդը, որ Մանուկի նախիրին խէթ աչքով նայէր. խելքը հացի հետ չէր կերած, ա':

Ահա՛ միշտ ատ էր պատճառը, որ Մանուկը տասնըհինգ տարի էր գիւղի նախարարանութիւնը իրեն էր սեփականած: Անոր միւս ընկերները տարին մէկը, համարեա՛, կը փոխուէր, իսկ ինքը կար ու կար, եւ ինչպէս միշտ պարծենալով կը կըրկնէր՝ քանի կենդանի էր պիտի ըլլար:

50. ՁԱՏԻԿ

Ինչ գեղածիծաղ բնութեան զարթում. թաւիշ կանաչը դաշտերն է ծածկեր, թարմ կոկոններով ծառը զարդարուն, լիւներէն կայտառ կը վազեն ջրեր: Յնծութեան ձայնէն օղը կը թնդայ, արեւը շողուն, երկինքն է վճիռ, վիշտը մոռցրւած, հոգին կը խնդայ, ամենուն դէմքին բաղդաւոր ժպիտ: Փրկիչը յարեաւ. յարեաւ կապանքէն բնութիւնն ազատ ու կանաչագեղ եւ յաղթանակի հանդէսը շքեղ:

51. ՄԵՐ ՊԱՐՏԵԶԸ

ա.

Գեղեցիկ էր մեր պարտէզը: Շրջապատեր էր չորս կողմէն մեր ճերմակ տունը, որ նոյնպէս գեղեցիկ էր իր պատշգամբներով, մեծ-մեծ լուսամուտներով եւ դղեակի մը տպաւորութիւնը կ'ընէր նայողին վրայ:

Մեր պարտէզը թիզ մը տեղ չկար, որ մշակուած չըլլար:

Կլոր աւազանը, որ կը գտնուէր պարտէզին ամենէն լաւ տեղը, գեղեցիկ պատշգամին առջեւը, ունէր շատրուան, ուրկէ ջուրը անդադար կը ժայթքէր քանի մը մեղր բարձրութեամբ եւ ջրին շիթերը արեւի շողերուն տակ գոհարի պէս կը թափէին նորէն աւազանը:

Վարդի թփերը, անուշաբոյր ծաղիկներու գեղեցիկ մարգերը շրջապատեր էին աւազանը. հոտ մեր դրախտ-պարտէզի մենասիրելի անկիւնն էր:

Շատրուանի միօրինակ ծայնը անուշ մեղեդի մըն էր ծաղիկներուն համար եւ երբ տապ օրերուն մեղմիկ հովը կը փրչէր՝ ծաղիկները չարժելով իրենց կապոյտ, կարմիր, դեղին, հերմակ գլուխները, կարծես իրենց շնորհակալութիւնը կը յայտնէին, որ բուսեր են քաղձորահնչուն ու զովարար աւազանին շուրջը:

Մեր պարտէզի բոլոր ծառերն ալ պտղատու էին: Սալորի ծառերը կը կազմէին ամբողջ շարք մը, խնձորենիները երկրորդը, երրորդ շարք մըն ալ տանձի ծառերն էին. կային եւ նուշի, դեղձի, կեռասի եւ ուրիշ պտղատու ծառեր:

Գարունը, երբ մէկը միւսի ետեւէ կը ծաղկէին ծառերը հերմակ-վարդագոյն ծաղիկներով, օդին մէջ կը ծաւալէր քաղցր բոյր մը, իսկ ժրաջան մեղուները արագ մտնելով ծաղիկներուն խորերը, կը ծծէին անյազ անոնց հիւթը ու կը ժողվէին փողին եւ կարծես կը ցաւէին, որ անկարող են այդչափ միլիոնաւոր ծաղիկներու ամբողջ հիւթն ու փողին ժողվելու:

Բ.

Անոնց պէս բան մըն ալ ես էի:

Մանուկ հասակէս շատ կը սիրէի ծառ բարձրանալը: Օրուան մեծ մասը կ'անցնէի ծառերուն վրայ:

Գիտէ՞ք, որքան լաւ է բարձր ծառին վրայէն դիտես շրջակայքը: Կը սիրէի նստիմ բարձր-բարձր ճիւղքին վրայ, այնքան միայն, որ ան չը կոտորուէր ծանրութեան տակ. եւ կը նայէի հեռուն երեւոյթ գեղեցիկ կապոյտ լեռնաշղթային, արծաթափայլ լայն գետին, որ կը հոսէր անոր ստորոտէն, հեռաւոր գիւղերուն, որոնց միայն այգիներն ու արտերը կը նկատէի: Արեւի մայր մտնելը, ամպերուն գնացքը կապոյտ երկնակամարին վրայէն, թռչուններուն թռիչքը օդի բարձր խաւերուն մէջ սիրելի էին ինձի այնչափ, այնչափ:

Աննկատելի կերպով կ'անցնէի ամբողջ ժամեր ծառին վրայ նստած, Տունը գիտէին, որ եթէ չեմ երեւար՝ կը նշանակէ որեւէ ծառի վրայ եմ:

Եւ շա՛տ անգամ ծաղրի կ'ենթարկուէի այս աստիճան ծառ բարձրանալը սիրելու համար:

Բայց որո՞ւ հոգ, ես կը սիրէի: Կը սիրէի նստիմ ծառին վրայ ու դիտեմ բնութիւնը, կը սիրէի նստիմ ու երգեմ. ու իմ երգս կը լսուէր հեռուն, հեռուն...

52. Ձ Մ Ե Ռ Է Ր, Ե Ղ Ա Ի Գ Ա Ր Ո Ւ Ն

Ձմեռ էր, եղաւ զարուն, ցամքեցաւ ծին սարերուն, փթթեցան ծառերն ամեն, տերեւ հագան գոյնգոյն, սոխակը գիշերն իբուն կը ծայնէ դալար ճիւղերուն:

Ձմեռ էր, եղաւ զարուն, կանչըցաւ երես դաշտերուն, ծիծառը դրաւ իր բոյն, կ'երթայ ու կուգայ մեղուն, կը թռչի սարերն ի վեր, որ քաշէ հիւթ ծաղկներուն:

Ձմեռ էր, եղաւ զարուն, փառք արարիչ Աստծուն, մանուկներ սարերն ելան մէջ ծաղկաւէտ խոտերուն, կը խայտան ու երգ կ'երգեն նման աշխուժ հաւքերուն:

53. Գ Ր Ո Ղ Ի Մ Ե Ք Ե Ն Ա Ն

ա.

1807 թրւի Օգոստոսի 11ին Ամերիկայի Նիւ-Եօրք քաղաքի գրեթէ բոլոր բնակչութիւնը խռնուեւր էր Հրտաւրն գետի նաւահանգիստը: Ամեն մէկը կ'ուզեր տեսնէ, թէ ինչպէս պիտի բանի մեքենագէտ Բոպըրդ Ֆուլտոնի հնարած նաւը, որ իբր թէ պիտի երթար առանց հովի եւ հոսանքն ի վար, եւ հոսանքին հակառակ:

Ափին մօտիկ կ'երեւար տարօրինակ նաւ մը, առանց սովորական կայմերու ու առագաստներու. ձիւնելոյց մըն էր տնկուած մէջտեղը, երկու բովէն ալ մէյ-մէկ ահագին անիլ:

— Տեսէ՛ք, տեսէ՛ք, — կը ծիծաղէր ծերունի նաւաստի մը ամբոխին մէջէն. — ամբողջ գործարան մըն է դրեր նաւուն վրայ: Գլուխս կտրել կուտամ, եթէ ծանրութենէն յատակը չերթայ: Այսպէս ալ անխելքութիւն:

— Մարդը սայլ է շիներ, ձեզի՞ ինչ. ջրին վրայէն սայլով պտոյտի պիտի երթայ: Է՛յ, սայլապա՛ն Ֆուլտոն. — կը ծաղրէր ուրիշ մը:

— Տեսէ՛ք, — յանկած պոռաց ամբոխը, — մեքենան վառեր են:

Ծխնելոյգէն փերթ-փերթ ծուխ կը բարձրանար: Մեքենան Քըշալ ըսկսաւ: Տախտակամածին վրայ յուզուած կ'երթեւեկէր քառսուն տարեկան մարդ մը ու հրամաններ կուտար:

— Ֆուլտոն՝, Ֆուլտոն՝, — աղաղակեց մէկը ափէն. — անդիի աշխարհը պապիս բարեւ ըրէ՛ ինչ:

Միահամուռ քահ-քահ մը յաջորդեց ծաղրանքին. ամեն կողմէ սկսան սուլել ու պոռալ:

— Բարի ճամբա՛յ, «խելա՛ն Ֆուլտոն»:

Այս անունն էին դրեր տարօրինակ նաւին, որու ճակտին մեծ տառերով գրուած էր «Բլէյմոնտ»:

Յանկարծ շոգենաւէն լսուեցաւ մեքենայի ականջ ծակող սոյլը: Ամբոխը պատասխանեց անսանձ եւ չարախնդաց ճիչերով:

Անիւներն սկսան դառնալ, շոգենաւը ցնցրեցաւ ու կամաց կամաց ափէն սկսաւ հեռանալ, սկիզբը շատ դանդաղ ու ծանր, իսկ ետքը աւելի ու աւելի արագ ու թեթեւ: Սոյլն ու ծիծաղը մէկ անդամէն կտրուեցաւ. ապշած աչքերով կը նայէր ամբոխը. եւ յանկարծ հազարաւոր կուրծքերէ դուրս թռաւ անզուսպ բացականչութիւն մը՝ «Կեցցէ՛...»: Ժողովուրդը կը վազէր ափին վրայ շոգենաւին ետեւէն, մինչեւ որ նաւը աչքէ անհետացաւ ուղիւորուելով դէպի Ալպանի, գետն ի վեր:

Բայց Ֆուլտոնը ուշք չէր դարձներ ո՛չ ամբոխի սոյլերուն ու ծաղրանքին, ո՛չ ալ անոր հիացումին. ան լարուած ուշադրութեամբ կը հետեւէր իր նաւի ընթացքին, կ'արագացնէր, կը դանդաղեցնէր, կ'ուղղէր աջ, ծախ ու շարունակ կը դիտէր՝ չը կա՞յ արդեօք որեւէ պակասութիւն: Հետզհետէ երջանկութեան ու հպարտութեան զգացումը կը լեցընէր անոր հոգին, որ այնքան տանջուեր էր այդ մեծ նպատակին հասնելու համար:

Բ.

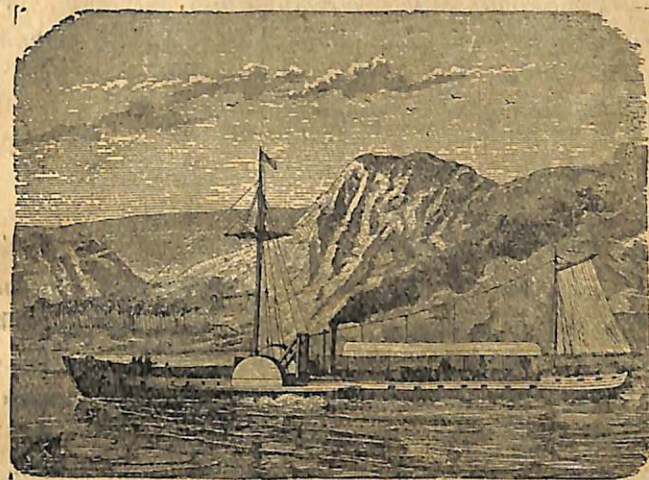
Շաբաթ մը ետքը տեղական լրագիրներուն մէջ լոյս տեսաւ յայտարարութիւն մը, որով Ֆուլտոնը կը յայտնէր, թէ շոգենաւը ամեն չորս օրը անգամ մը պիտի երթեւեկէր Նիւ-Եօրքի ու Ալպանիի միջեւ. պիտի մեկնէր առտուն եւ յաջորդ իրիկունը տեղը պիտի հասնէր:

Նշանակուած օրը նորէն Նիւ-Եօրքի ամբողջ գետափը ծածկուած էր ժողովուրդով, որ եկեր էր տեսնելու, թէ ո՞վ է այն յանդուգնը, որ սիրտ ընէ ու մտնէ այդ «Գրոդի մեքենան»:

Ֆուլտոնը ի զուր քանի մը անգամ բարձրածայն դիմում րրաւ ամբոխին՝ հրաւիրելով ցանկացողները, որ իրեն հետ ուղեւորուին Ալպանի. քոլորն ալ ետ-ետ կը քաշուէին շոգենաւին մօտէն, թէեւ կը տեսնէին, որ բացի Ֆուլտոնէն նաւուն վրայ կային եւ ուրիշ ծառայողներ:

«Սպտանային հետ է ընկերացեր».— կը խօսէր ամբոխը:

Շոգենաւը ճամբայ ինկաւ: Գետի ափերուն վրայ աշխատող գիւղացիները, մանաւանդ կիներ ու երեխաները կուլային կը ճչային նշմարելուն պէս այդ հրէշը, որ ծուխ ու բոց կը ժայթքէր եւ ահռելի կը փշար: Ճամ-

բուն վրայ պատահող նաւերուն նաւաստիները սարսափահար կը կանչէին՝ «Վիշա՛պ, վիշա՛պ» ու կը պահւրտէին տախտակամածին տակ: Ֆուլտոնը միակ կեցեր էր տախտակամածին վրայ ու տխուր կը մտածէր...

Գ.

Մտքէն կ'անցընէր իր ամբողջ անցեալը, զրկանքներով, հիասթափումներով, չարքաշութեամբ լեցուն անցեալը: Հայրը չէ՛ր յիշեր. ան մեռեր էր, երբ ինքը դեռ երեք տարեկան էր: Մայրը օրավարձով լրացք կ'ընէր, կ'աշխատէր դաշտը կամ դռնէ դուռ կար կ'ընէր: Իսկ տունը լեցուն փոքրիկ եղբայրներ ու քոյրեր: Բայց եւ այնպէս Բոպրդը դպրոց կ'երթար, գրել-կարդալ կը սորվէր:

Ֆուլտոնը յիշեց, թէ ինչպէս աշակերտութիւն կ'ընէր ոսկերչի մը քով. ապա հոնկէ հեռացաւ եւ կը պարապէր պատկերահանութեամբ. Ինքը այնպէս կը հաւտար, թէ առաջնակարգ նկարիչ մը պիտի դառնայ: Ու յան-

կարծ Բոսորդի աչքերուն առջև կեցաւ մօրը անմոռանալի կերպարանքը. որչափ երջանիկ էր ան, երբ որդին իր խնայողութիւններովը կտոր մը հող գնեց, անակ մը եւ տնտեսութեան բոլոր պարագաները, եւ այդ ազարակին մէջ բնակեցուց պառաւոր:

Ետքը սկսան թափառումները Անգլիա, Ֆրանսա, ուրիշ երկիրներ եւ հրաւրութիւններ. համոզուեցաւ, որ նկարչութեան տաղանդ չունի եւ ինքզինքը տըւաւ մեքենագիտութեան: Ինչքան անքուն զիշերներ, անօթի օրեր է անցուցեր իր գլխաւոր նպատակին հասնելու համար. եւ այդ նպատակը եղեր էր մարդկութեան այնպիսի նաւ մը տալ, որ շոգիի միջոցով ազատ շարժէր թէ՛ գետի հոսանքն ի վար եւ թէ հակառակ ուղղութեամբ: Եւ հիմա՝ հիմա, երբ իր երազը իրականացած էր, ճիշտ իր հայրենակիցներն էին, որ երես կը դարձնէին իրմէ...

Դ.

Յաջորդ անգամ Ֆուլտօնը նորէն մէկ-երկու ժամ ի գուր ճամբորդի սպասելէն ետքը՝ կ'ուզէր ճամբայ ելլել, երբ յանկարծ, ինքն ալ չէր հաւտար իր աչքերուն, ամբողջը հեղքելով՝ շոգենաւի սանդուղներէն վեր բարձրացաւ լրջամիտ մարդ մը, ճամբու պայուսակը ձեռքը:

Ֆուլտօնը շրւարած շտապեց դէմը:

— Յայտարարեիք էք, որ ճամբորդներ կը տանիք Ալպանի: Խնդրեմ ստացէք վճարը:

Ու երկնցուց դրամը: Ֆուլտօնը Ֆուլտօնի լեզուն կապուեցաւ:

— Վեց տուար է ասիկա. արդեօք քի՞չ է. — հարցուց ուղեւորը տարակուսած:

— Ո՛չ, ո՛չ, — բացականչեց Ֆուլտօնը արցունքը աչքին ու պարոնի ձեռքը սեղմելով. — ճիշդ այդքան է նշանակուած, բայց կը հասկընա՞ք՝ ասիկա առաջին վարձատրութիւնն է, որ կ'ըստանամ իմ բազմամեայ տառապանքներուս փոխարէն եւ դուք առաջին մարդն էք, որ ձեր կեանքը կը վստահիք ինծի: Ես կը ցանկայի շիշ մը գինի խմեմ ձեզի հետ այն վստահութեան համար, որով դուք կը վերաբերուիք իմ նաւիս, բայց հիմա ես այնքան աղքատ եմ, որ չեմ կրնար գներ այդ շիշ մը գինին: Թերեւս աւելի լաւ հանգամանքներու մէջ իրար հանդիպինք՝ այն ատեն միասին քանի մը շիշ կը պարպենք այս օրուան յիշատակին:

— Մի՛ վհատիք. — ընդհատեց ուղեկիցը անոր խօսքը. — ապագան ձերն է:

Ե.

Եւ իրաւ որ անոնք վերջը նորէն պատահեցան եւ Ֆուլտօնը միշտ առանձին խանդավառանքով կը խօսէր իր առաջին ուղեւորի մասին: «Այդ մարդը վստահեցաւ ինծի, — կ'ըսէր ան, — երբ դեռ ոչ մէկը կը վստահէր»:

Անձանօթի գուշակութիւնն ալ կատարուեցաւ: Իր կենդանութեանը Ֆուլտօնը տեսաւ՝ ինչպէ՞ս շոգենաւեր երեւացին Ամերիկայի միւս գետերուն վրայ ալ, նոյնպէս եւ Եւրոպա: Անոր մահէն տարի մը առաջ շոգենաւը առաջին անգամ կտրեց անցաւ Ատլանտեան օվկիանոսը՝ նոր Աշխարհէն Հին-Աշխարհը:

Երբ 1815 թւին Ֆուլտօնը մեռաւ. ամբողջ Նիւ-Եօրքը սեւեր հագաւ: Թաղման օրը բոլոր պաշտօնատեղիներն ու արհեստանոցները գոցուեցան, բոլոր բնակիչները կ'երթային մեծ մարդու դագաղին ետեւէն՝ դրօշակները պարզած: Իսկ նաւահանգիստէն անընդհատ կ'որոտային երեսուն հազար թնդանօթներ անոր նոր շինած պատերազմական վիթխարի շոգենաւին վրայէն:

Այդ շոգենաւը, ուր վեց հարիւր նաւաստի պիտի ծառայէին՝ կը կոչուէր «Ֆուլտօն»:

Ամբօխը սկիզբը ինչո՞ւ կը վախճային անոր «հրեհեմ»

Ի՞նչ նշանակութիւն ունի մարդկութեան համար շոգենաւի զիւսը:

54. Ա Ր Մ Ա Տ Ն Ե Ր Ն ՈՒ Տ Ե Ր Ե Ի Ն Ե Ր Ը

Տերեւները ծայրը ծայրին
զեփիւռներուն կը պարծէին.

— Չէ՛, այս հովտի

արդն ու զարդը

մենք ենք ու մեր

խիտ սաղարթը.

ո՞վ կուգար, ո՞վ

այս ծառին քով

թէ չտայինք

մենք ջուր ու զով,

հոս ո՛չ անցորդ

կ'առնէր դադար,

ո՛չ հովուհին

կը բռնէր պար,

ո՛չ սոխակը

կ'երգեր տաղեր

մեր հովասուն

ծածկին տակը.

դո՛ւք, զեփիւռներ

համասփիւռներ,

դուք ալ մեզի

չէիք շոյեր

ձեր թարմ բոյրով

զով համբոյրով...

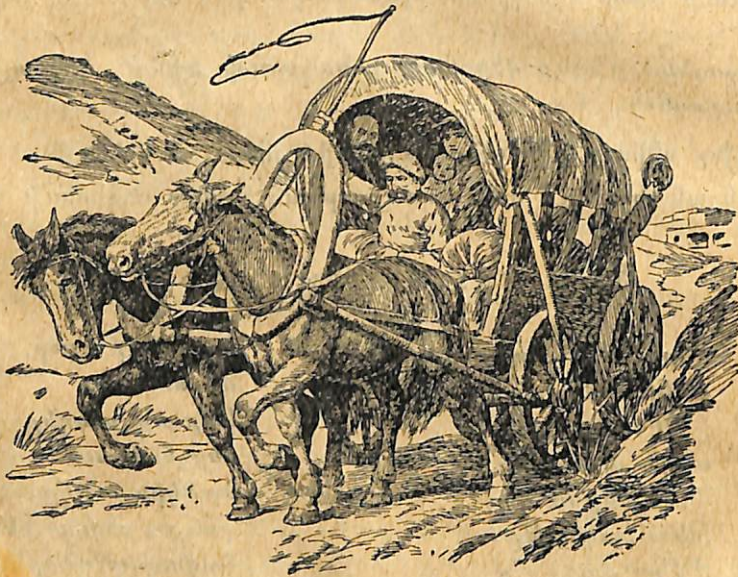
«Իսկ մենք անմա՞ս

այդ պարծանքին».

ծայներ եկան
ծառին տակէն:
— Խօսողն ո՞վ է
այդ ծակուռէն
խրոխտացին
տերեւները:

«Այդպէս բազմած
դուք վերերը՝
չէք ամչնար,
որ չէք ճանչնար
ծեր ծնունդը.
խոնաւ գետնէն
ծեր սնունդը
գարուն, ամառ
ո՞վ է զրկեր

միշտ դէպի վեր:
Մենք այս ծառի
արմատներն ենք,
ծեր ու ծառի
գլխուն տէրն ենք:
Իսկ դո՞ւք ինչ էք.
հա՛, կանա՛ջ էք,
անամաջ էք.
չէ՛, այդքան ալ
չը պարծենաք:
ու մի՛ մոռնաք՝
տերեւներն են գնացական
արմատներն են մնացական,
իսկ արմատը եթէ չորնայ՝
ծառ ու տերեւ ո՛ւր կը մնայ:»

55. Ե Ր Ա Ս Խ Ի Վ Ր Ա Յ Է Ն

ա.

Ո՛չ-մէկ ծառ: Նոյնիսկ խոտը հոն քիչ էր, դեղնած ու չորցած: Շուրջը ամբողջ աւազ է, բայց աւելի հող ու անտանելի փոշի: Եւ ի՞նչպիսի փոշի: Ամպ, կատարեալ ամպ էր, որ կը շրջապատէր մեր ֆուրկոնը:

Ալ ոչինչ չը մնաց սեւ: Փոշին խաւ կապեց մեր հագուստներուն ու մագերուն վրայ: քամին սուրաց ու սուրաց, տաք ու խեղդող քամի մը, մինչեւ որ հասանք աւազներու եւ կըցանք բանալ աչքերնիս ու բան տեսներ:

Եւ առաջին բանը որ տեսանք՝ զարմանքէն բացականչեցինք բոլորս: Շիտակ մեր դիմացը, ծանր ու մեծ, կը սահէր, կ'երթար վերէն վար լայն շա՛տ լայն գետ մը, պղտոր ու կարմիր ջրերով:

— Երա՛սխը, — կանչեց հայրս, — Երասխ գետն է:

Քիչ մը ետքը մեր ֆուրկոնը կանդ առաւ ճիշտ գետափը: Իջանք վար, Իջեցուցին բոլոր բեռները, մեծ կապերտ մը փռեցին գետին, մայրս սըփ-ռոցը բացաւ ու նստեցանք հացի:

Հոտ ամայի էր գետեզերք, Հողաշէն խրճիթ մը միայն կար՝ մէջը զինուորներ, որոնք կը մտնէին ու կ'ելնէին: Հօրմէս անցազիր ուզեցին, տարին ներս ու ետ բերին, տըւին: Եւ քիչ մը մեզի զննելէ՛ն ետքը ձգեցին հեռացան:

Գետի միւս ափը պարսկական հող էր:

Ճաշը վերջացնելէն ետքը՝ մենք երախաներս գետափ իջանք եւ դիտել սկսանք եզերքը կապւած մեծ նաւը:

Այդ տեսակ նաւ ես բնաւ չէի տեսած ո՛չ-մէկ պատկերի վրայ: Խոշոր արկղ մը, ուղղակի սնտուկ, չորս կողմը փայտէ վանդակ շինւած: Երկար ծող մըն ալ, որ թիակը պէտք է ըլլար, արկղին մէջէն կ'երկըննար, կը խրէր ջուրը:

— Լաւտ է, — հասկցուց մեզի հայրս, որ մօտ էր եկեր:

Մի՞թէ անոր մէջ պիտի անցնէինք միւս կողմը: Այդ ջրոտ, ցիւտ ու լպրծուն յատակին վրա՞յ պիտի հաւաքւէինք: Իսկ մեր ֆուրկոնը, ապրա՛նքը, ձիերը:

— Կը տեսնէք, — ժպտեցաւ հայրս, — բո՛լորն ալ կ'անցնին: Առայժմ գետափէն հեռու կեցէ՛ք, ջրին մի՛ մօտենաք. հոս ափերը յանկարծ կը փրկին: Իսկ եթէ ջուրն ինկաք, ալ ազատում չը կայ: Օ՛, Երասխը շա՛տ ու շատ արիւն է խմեր, անթիւ դիակներ է քշեր, տարեր ու այս երկրի բնակիչներէն հազարաւորներ է խեղդեր: Արիւնխում գետ է:

Ու լռեց: Կ'ըսպասէինք, որ ա՛լ խօսէր, պատմեր՝ թէ ալդ ի՞նչ արիւն էր, ի՞նչ դիակներ, ե՞րբ եւ ինչո՞ւ:

— Հայրի՛կ, — ըսի ես, — պատմէ՛ խնդրեմ՝ ի՞նչ դիակներ են. գե՞տն է յորդեր, թէ՞ կռիւ է եղեր հոստեղուանքը:

բ.

«Ասկէ մօտ 300 տարի առաջ այս կողմերը լեցուն էին շէն ու մեծ գիւղերով: Սկսած այս գետնէն մինչեւ շատ հեռու քաղաքները լեցուն էին Հայերով. ծաղկած դաշտեր, հարուստ բնակիչներ...»

Բայց ահա՛ Պարսիկները կռիւ սկսան Օսմանցիներուն հետ: Կռիւր կը մղուէր Հայերու բնակած տեղերուն վրայ: Երկու կուռղ ազգերու հազարաւոր զօրքերը մարախի նման կը թափէին արտերը, ոտքի տակ կուտային, կը փծացնէին գիւղ ու քաղաք, կ'այրէին ու կը քանդէին ամէն բան: Կ'աշխատէին այնպէս աւերեն երկիրը, որ դէմէն եկող թշնամին ո'չ ուտելու բան գտնէր, ո'չ ալ բնակելու տեղ:

Առաջ Պարսիկները յաղթեցին ու գացին առաջ: Բայց ետքը սկսան յաղթելի ու ետ քաշելի, որ երթան իրենց երկիրը մտնեն գետի այն միւս ափը: Ետ կը քաշուէին, բայց անցած տեղերնին ինչ գիւղ ու քաղաք որ կար՝ քարուքանդ կընէին, հայ բնակիչներն ալ բռնի դուրս կը քշէին, որ տանին իրենց հետ:

Հազար-հազար կին, աղջիկ, այր ու մանուկ բերին, կիտեցին այս պղտոր ջրերուն մօտ ու սկսան անցնիլ գետը:

Անցնիլ, բայց ինչո՞վ: Հագիւ քանի մը լաստ ու նաւակ կար: Քիչ-քիչ անցնիլը երկար կը քաշէր, թշնամին կը հասնէր, պէտք էր շտապել... Եւ ահա՛ թագաւորը հրամայեց, որ քշեն ու ջուրը լեցընեն ամէնքը, այր, կին թէ՛ մանուկ: Եւ սկսաւ զարհուրելի տեսարան մը:

Զօրքերը ձի հեծած, սրերու եւ մտրակներու, փայտերու եւ հրացանի հարուածներով ժողվեցին այդ հազարաւոր թշուառները ու քշեցին ջուրը: Ճիչ, աղաղակ, լաց ու կոծ...

Գետը սեւցաւ մէջը լեցուածներէն: Կը խեղդուէին, օգնութեան կը կանչէին... Եւ ջուրը տակը կառնէր մանուկները, կիները. լող տալ չը գիտցողները: Լող տալն ալ օգտւտ չունէր. ո՞վ կրնար դիմադրել այս ալիքներուն. կը խեղդուէին, ոչ-ոք չը կար օգնող:

Ընդհակառակը, զինուորները իրենց ձիերով ջուրն էին մտեր, առաջ կը մղէին ետ մնացողները, կ'ըսպաննէին չը գացողները...

դ.

Կէսէն աւելին խեղդուեցաւ, ջուրը ծածկուեցաւ գլուխներով, իսկ ամբողջութեամբ վրայ դիզուեցան դուրս նետուած դիակները. հազարաւոր, հազարաւոր դիակներ...

Հայրս լռեց. եւ տխուր ու մտախոհ գլուխը կախեց կրծքին:

Կէս օրէն ետքը ամենէն առաջ բռնները անցուցին:

Զորս հինգ մշակ արագութեամբ լաստին վրայ դիզեցին ամեն ինչ, իրենք ալ նստեցան ու ափը կեցած մարդ մը արծակեց պարանը:

Երբ ամենքը տեղաւորուեցին՝ լաստաւարը երկար ծողը դէմ տըւաւ ափին, ետ հրեց լաստը, ինկաւ երկար թիակին վրայ եւ դէպի ջուրը սահեցուց: Կը կարծէինք թէ շիտակ դիմացի ափը պիտի երթայ, բայց ո՞րքան մեծ եղաւ մեր զարմանքը, երբ տեսանք որ ջուրը կը քշէր լաստը դէպի վար:

— Սյդպէս է, — բացատրեց հայրս, — հոսանքին հետ կ'իջնեն, կամաց կամաց կը ծռին դէպի միւս ափը եւ մեր կեցած տեղէն շատ վար կ'իջնեն դիմաց: Կը տեսնէ՞ք հեռո՞ւն, միւս ափին վրայ այն շէնքերը, հոն է կայանը:

Մինչեւ վերադարձը ժամէն աւելի տեւեց: Ահա՛ այդ միջոցին էր որ ափը մեր քովը եկան նոր հիւրեր:

Երեսուն քառասուն ոչխար էին ատոնք, փոշոտ, աղտոտ, յոգնած ու գլուխին կախ: Խնդճ անասունները կուտակուեցան եզերքը, կպան իրարու ու սպասեցին: Անոնց հետ կար նաեւ երկու խոշոր շուն: Բայց ինչ շուն, մանաւանդ մէկը, ահագին, ճի՛շտ հորթի մը չափ բրդոտ, արիւնոտ աչքերով եւ սեւ, մեծ դուռնով: Անոնք ալ յոգնեցին: Լեզուին կախած՝ հասան թէ չէ՝ շնթոկեցան ու աչքերնին գոց մնացին:

Երկու թուրք հովիւներ էին հօտը բերողները, երկու ահագին շէկ փափախներով սեւադէմ մարդիկ: Երկար ցուպերով կէտի մը վրայ ժողվեցին ոչխարները եւ իրենք ալ անոնց քովը փռուեցան գետին:

դ.

Վերջապէս լաստը վերադարձաւ: Հիմա կարգը մերն էր: Նստեցանք բաւական վախժխելով: Մշակներն ու լաստավարը ներս տարին մեզի ու որոշ տեղ մը նստեցուցին կապերտի կտորի մը վրայ: Հայրս ու մայրս խստիւ կը պատուիրէին, որ տեղերնուս չը շարժինք:

Այնուհետեւ լաստավարը հօրմէս իրաւունք խնդրեց ոչխարներու հօտն ալ մեզի հետ անցնելու: Տեղ կար: Ոչխարներն ու շներն ալ քշեցին ներս եւ ժողվեցին մեր քովը: Ոչխարները կը խրտնէին, առաջնորդ երկու այծերը կոտորներով փորձեցին դիմադրեն: Երբ լաստը շարժեցաւ՝ ոչխարները մնացին կեցած եւ մինչեւ անգամ վախէն սկսան դողալ:

Միայն այծերը հանդարտ չէին մնար. տեղերնին նեղ էր: Կը հրէին այս ու այն ոչխարը, կ'անցրէին ուրիշ կողմ, երբ ջուրը կը տեսնէին՝ կը խրտնէին, ետ-ետ կ'երթային եւ ամէնուն նեղութիւն կու տային:

— Հանգիստ կեցէք, անիծածներ.— ձեռքով զարկաւ անոնց հովիւներէն մէկը:

Բայց երբ լաստը հոսանքին մէջը մտաւ եւ սկսաւ պատռել ու անցնիլ եւ երբ ջրերը ելան ու զարնել սկսան լաստի կողերուն, այծերը աւելի խենթեցան: Մենք ըսես վախէն կծկըւեր՝ իրար էին փակեր: Ո՛չ միայն յիշեցի, այլ վայրկեան մը անգամ մտքէս չէր հեռանար հօրս պատմածները: Աչքիս առջեւ կու գային կատաղի աղիքները ծածկըւած զուխներով. մանուկ կին, այր կը խեղդըւէին, կը շարժէին ձեռքերնին յուսահատ կերպով, օգնութեան կը կանչէին...

Մօրս աչքերուն մէջն ալ սարսափ էր նկարւած: Գրկեր էր մեզի ու նստեր.— Մի՛ նայիք ջրին մի՛ նայիք, — կը մրմռար ան:

Հանգիստ ու անվրդով էին միայն թիակի վրայ ինկած լաստավարը, հովիւը, այլ շները:

Ափն իջանք թէ չէ՝ լաստը ետ դարձաւ ֆուրկոնն ու ձիերը բերելու, իսկ մենք կ'ըսպասէինք ջրին հզերը:

Քանի մը ժամ ետքը, մեր ֆուրկոնը պատրաստ էր նորէն առաջ շարժելու:

Տեղափոխութեան ի՞նչ միջոցներ կան մեր երկիրը: Որն է առնցմէ ամեն մեկուն առաւելութիւնն ու բերութիւնը:

Տեղափոխութեան ի՞նչ միջոցներ գիտես որ կան ուրիշ երկիրներ:

56. ՉԿՆՈՐՍԻՆ ՏՈՒՆԸ

Գետափը տուն մը
ու մէջը ճրագ
նետեր է ջուրին
իր ցոլքը բարակ:

Տունը կ'ըսպասեն
ծկնորսի զաւուն
ըսեր էր՝ կու գանք
վաղը իրիկուն:

Անցաւ երկու օր,
չեկան ու չեկան,
պապ ու թոռնիկներ՝
աչընին ճամբան:

Աչքը ջուր կտրած՝
կինն է խիստ տխուր,
բաթանէն հերմակ,
գիշերուան պէս լուռ:

Նստեր են ընթրիք,
հացը կուլ կ'երթա՞յ.
վա՛յ թէ փորձանք մը
պատահած ըլլայ:

Գետին երեսէն
նաւակ մը կ'իջնէ.
ծկնորսի զըւարթ
երգը կը հնչէ:

Հսելով ձայնը
այդ ծանօթ երգի,
վար ձգեց կինը
իլիկը ձեռքի:

Տղաքը ուրախ
մէկէն դուրս թռան,
պապն ալ ոտք ելաւ,
ուժ եկաւ վրան:

Իջաւ ձկնորսը,
պատմեց եռանդով,

թէ ինչքա՞ն ծուկ էր
բռներ ուռկանով:

Տղաքը ուրախ
ինչա՞ն կը խնդան,
երբ բուռներնուն մէջ
ծկներ կը խայտան:

Գետակին ափը
աղմուկ ու ծիծաղ,
կը ժպտի վերէն
լուսինը շարմաղ:

Ասոր նման բան մը ապրա՞ծ ես դուն ալ, ե՞րբ:
Քանի՞ մաս կայ այս պատմութեան մէջ. ի՞նչպէս կ'անուանեն այդ մասերը:

57. ԵՂՋԵՐՈՒՆ

ա.

Արշալոյսէն առաջ ես ու որսկան Օսեփը դարան էինք մտեր եղնուտի կիրճը: Ես իմ դիրքէս կը պահէի առջեւս ինկած բացատը: Դիմացս կեցած էր խոր ու անթափանցելի մութ անտառը:

Հետզհետէ գիշերուան խաւարը սկսաւ նօսրանալ, ժայռերը խոժոռ, քնաթաթախ դուրս նայեցան աղջամուղջին մէջէն: Երկինքն սկսաւ գունատիլ ու պարզըլիլ: Ապա երեւցաւ լուսաստղը: Վազեց վաղորդեան գեփիւռը: Ծաղիկները շարժեցին իրենց գլխիկները, խոտերը դողդղացին, տերեւները շրջիւն հանեցին: Անտառը սկսաւ արթննալ: Մօտակայ թուփէն ծիտ մը հիկ ըրաւ, ուրիշ մը միւս թուփէն, մէկն ալ հեռուէն...

Ես աննկատելի դուրս էի եկեր իմ թաքուստէս ու զմայլած կը դիտէի շուրջս բնութիւնը:

Յանկարծձայն մը... չորցած հիւղ մը կտրեցաւ մօտիկ անտառը. կը նայիմ այն կողմ: Անտառը տակաւին մութ է: Աչքս չի՛ որոշեր՝ թէ ինչ կայ հոն, միայն պարզ կը լսեմ զգոյշ ոտնածայնը, որ խարշամը կոխելով առաջ կուգար՝ խը՛շտ, խը՛շտ, եւ կը մօտենար աւելի ու աւելի: Եւ անա՛ դուրս եկաւ...

Եղջերուն դուրս եկաւ խաղաղ հպարտութեամբ մը, վեհ ու չքնաղ, ինչպէս բնութեան այն ամէն գեղեցկութիւններուն տէրն ու թագաւոր: Կիսովին դեռ անտառի մթութեան մէջ կեցաւ, թուխ դունչը դրաւ գետին, յետոյ գլուխը բարձրացուց, վայրենի շնորհով ոլորեց երկայն վիզը ու նայեցաւ իմ կողմս:

Վիրաւորուած էր եղջերուն: Արեան հետքը բռնեցինք ու գացինք որոնելու:

— Այսքան որ արիւն է տըւեր, ինչքան կ'ուզէ թող երթայ, մե'րն է. — յայտնեց որսկան Օսեփը:

Ամենէն գեղեցիկ հայեացքը, որ ես տեսեր եմ կեանքիս մէջ:

Ես շփոթեցայ, ամըջայ, ուզեցի պահեմ հրացանս... Շարժեցայ թէ չէ՝ ան շտապով ետ ծռեց իր կարապի վիզը. բայց հարեւան դիրքէն որոտաց որսկան Օսեփի հրացանը: Հրացանի ձայնէն անտառը դղրդաց ու սկսաւ հռհռալ: Եղջերուն կը փախչէր:

— Հայ, քու տունդ չքանդուի. — ինծի յանդիմանելով դուրս թռաւ որսկանը ու վազեց դէպի մօտիկ բլուրը, տեսնելու՝ ո՞ր կողմէն պիտի երեւայ փախած որսը: Առտուն կը բացուէր. եւ այնքան լոյս էր, որ կրցանք կանաչ խոտերուն վրայ գտնել թարմ արեան հետքը:

Իրիկնապահին գտանք խոր անտառին մէջ: Ինկած տեղէն երկայն վիզը մեկնեց դէպի մեր կողմը: Ես տեսայ՝ ինչպէս ան չէր կրնար գլուխը պահել, կը շարժէր անդադար ու կը նայէր մեզի իր պղտոր, շւարած, անորոշ հայեացքովը: Յանկարծ կարծես ըմբռնեց, աշխատեցաւ ոտքի ելնէ, ծունկերը վեր բարձրացուց ու նորէն հողփելով ինկաւ իր արեան մէջ՝ ծանր ու անգոր թառանցով մը:

Որսկանը վրայ վազեց... Ես ուզեցի բան մը ըսեմ՝ ամըջայ... Ան բռնեց եղջերուն գլուխը, ոլորեց դեղեցիկ վիզը... Ես կրկին ուզեցի մէջ մտնեմ, դարձեալ սիրտ չըրի... Եւ հիմա՝ դաշոյնը փայլատակեց...

Երեսու դարձուցի, իբրեւ թէ սարերուն կը նայէի: Ետեւէս խուլ տքոց մը լսեցի... ու չգիտեմ ինչու՝ սկսայ մտածել կեանքի ու մահուան մասին, եւ այնպէս տգեղ կը թւէր ինծի կեանքը...

Պատմողը ի՞նչ բան ըսելու կ'ամրջնար, եւ ինչո՞ւ կ'ամրջնար: Ինչո՞ւ համար կեանքը այդպէս տգեղ կը բերէ անոր:

58. Ե Ր Գ Մ Ը Կ Ա Յ Մ Ա Ն Կ Ո Ւ Ց

Երգ մը կայ մանկուց, ծայն մը կայ մանկուց, ականջիս մէջ է.

բայց ինչքան հիմա, ա՛խ, ինչքան հիմա հեռու կը հնչէ:

Ու կուգար ծիծառ, կը հախրէր ծիծառ, գարուն կը բերէր, աշխարհքը զըւարթ, աշխարհքը պայծառ կը ծաղկէր, կ'երգէր:

Հայրենի՛ դաշտեր, սրբազան՝ դաշտեր, ա՛խ, ինչպէ՞ս կ'ուզեմ՝

ծեր գիրկը հեղ մալ, ծաղկունքը հեղ մ'ալ երազս տեսնեմ:

59. ԱԳՈՒՆԵՐՈՒ ՅԱՐՁԱԿՈՒՄՆ

ա.

Այն ատենը տասը տարեկան կայի-չկայի, գիտեմ միայն, որ շատ անհանգիստ աղջիկ էի:

Իրիկուն մըն էր: Ելեր էի ծառը սալոր ուտելու: Բարձրացայ ամենաբարձր բարակ ճիւղերէն մէկուն վրայ եւ սկսայ քաղել կարմրաւուն, ճաքճըքած, քաղցրահամ սալորները:

Յանկարծ նկատեցի, որ հարիւրաւոր ագռաւներ զանազան կողմերէ կռաւելով կուգան դէպի սալորի ծառը: Սալորենին, որ լուսաւորուած էր պայծառ արեւի ճառագայթներուն տակ, ակընթարթ մը մթնցաւ:

Սեւ-սեւ ագռաւները հաւաքուեցան գլխուս, նստեցան սալորենիի ճիւղերուն վրայ եւ սկսան կատաղի կերպով կռաւել՝ լայն-լայն բաց ու խուփ ընելով իրենց զագրելի կտուցները:

Անոնք կը թռչտէին մէկ ճիւղէն միւսը, պտոյտներ կ'ընէին գլխուս շուրջը, կը մօտենային ինձի այն աստիճան, որ կը զգայի՝ թէ ինչպէս անոնց թեւերը մագերուս կը քսուէին: Մէկ քանի հատը՝ աւելի յանդուգները՝ շեշտակի կը յարձակէին վրաս եւ քիչ կը մնար աչքերս հանէին:

Ես իսկոյն հասկցայ պատճառը: Ծառին վրայ ագռաւի բոյն մը կար, որուն մէջ ծագուկներ կը գտնուէին: Ես կեցած էի անմիջապէս բոյնին տակը: Այդ ատելի, տգեղ, չարագուշակ թռչունները եկեր էին ազատելու ծեռքէս իրենց ընկերոջ բոյնը, որուն վնասել ես ընաւ չէի խորհած սակայն:

Ես յուզուած էի, թոյլ, միմակ, իսկ թշնամիներս կատաղի եւ բազմաթիւ: Կը շարժեմ ճիւղերը: Ագռաւները աւելի զայրացած քիչիկ մը կը հեռանան, բայց մինչեւ կը բռնեմ հաստաբուն ճիւղ մը իջնելու համար, անոնք աւելի եւս կատղած՝ աւելի եւս բարձրածայն կռաւելով կը յարձակին վրաս:

Օգնութեան չեմ կանչեր, հեռու են, ծայնս չեն լսեր: Կը շարժեմ անդադար ճիւղերը, միակ միջոցը, որով կրնամ պատշապանուիլ: Բարակ, վրտանգաւոր ճիւղերը բռնելով կ'իջնեմ, առանց նայելու, թէ ոտքս ուր կը դնեմ, ընազգաբար, հայեացքս շարունակ դէպի վեր ուղղած:

Կ'աշխատիմ՝ ո՛չ-մէկ շարժում չընեմ դէպի ագռաւի բոյնին կողմը, իսկ յարմար ճիւղերն ալ հակառակի պէս այն կողմն էին: Ագռաւներու կտցահարած տերեւները, նուրբ ոստերը անձրեւի պէս գլխուս կը թափէին. թշնամիներուս զայրոյթը գագաթնակէտին էր հասած:

Այսպէս կռիւ մղելով՝ վերջապէս կրցայ իջնել այնքան, որ հասայ հաստ ու ամուր ճիւղերուն: Ագռաւներուն զայրոյթն ալ քիչ-քիչ մարեցաւ: Իրենց ընկերոջ բոյնը՝ մէջի թանկագին ծագերով արդէն ազատած համարելով իմ չար դիտաւորութենէս, անոնք սկսան ցրուիլ իրենց հեռաւոր բոյները եւ աւետել ագռաւային աշխարհին իրենց կատարեալ յաղթանակը:

Ես ծառի կէսէն թռայ վար, գունատ, յոգնած. կը դողայի, ամբողջ մարմնով. ագռաւներուն կռուքը դեռ կը հնչէր ականջներուս մէջ: Դողդոջուն ոտքերով վագրեցի դէպի մայրս, ինկայ գիրկը ու սկսայ սաստիկ լալ:

— Մայրի՛կ, ագռաւները աչքերս հանէին պիտի...

Գիտե՞մ ուրիշ դեպքեր, երբ քոչուցները իրար կը պաշտպանեն:

Միայն քոչուցներն են, որ իրար կը պաշտպանեն: Այդ մասին բան մը կրնա՞ք պատմել:

60. Դ Է Պ Ի Ս Ա Ր Ե Ր Ը

Հագուստ, ուտելիք, պէտքերնիս բոլոր իր թիկունքն առաւ մէկ նիհար, սեւ եզ. դէ՛, օպա կ'երթանք մենք ոլոր-մոլեր, մանուկ հօտաղ մը առաջնորդ է մեզ: Դժուար էր ճամբան, նեղ, սեպ ու անանց, շուտով գիշերն ալ հասաւ անթափանց, երբ յանկարծ... մօտէն խուլ որոտումներ դղրդեցուցին թէ՛ անդունդ թէ՛ լեռ. եւ հո՞ծ ամպերու թանձրութեան խորէն դուրս սողաց շանթը ճայթումով վայրագ՝ մինչդեռ փայլակը դողդոջ ու արագ. մահատիպ լոյս մը կը թափէր վերէն:

Բայց թունդ աղմուկին քիչ-քիչ յաջորդեց առատ անձրեւի զարկերն ու շառաչ. եւ մենք ուժասպառ գաւազաննուս յեց՝ եզին հետքովը կը դիմենք առաջ:

«Հասա՛նք», կ'աւետէ մեզ առաջնորդիս. ես սթափելով կը նայիմ չորս դիս: Մութին մէջ բան մը հագիւ նշմարած՝ այն կողմ կը վագներ եզը զանց ըրած. բայց յաղթ հովաւկան խոշոր շներու հաջն ու կլանչը մեզ ետ կը վանեն, մինչ հովիւները կ'ենեն վրանէն՝ ապշած նայելով անկոջ հիւրերուն, որ գոռ փոթորկին. այդ սեւ գիշերին իրենց աչքի գալ մտածեր էին:

Դեռ փոթորիկը դուրսը կ'աղմրկէ՝
եւ յորդ անձրեւն ալ կը ծածէ անդու
պարզուկ վրանին ծածկը թաղիքէ՝
կազմելով երգ մը միակերպ ու խուլ։
Ու այդ թացութեան երգը տխրագին
օրօր կը կարդայ մեր յոգնած մտքին։

եւ մենք ուժաթափ, մսած ու քնատ՝
անձրեւէն թրջած ու հովէն դունատ՝
կը ննջենք խորունկ, մանկական քնով։
Քունն ի՛նչ անուշ է լեռներուն վրայ,
երբ փոթորիկն ալ դուրսը կը գուռայ,
երբ խեղճ վրանդ կը դողայ ահով,
եւ անկողնիդ մէջ երբ բնագդաբար
կծիկ կը դառնաս տաքնալու համար։

61. Յ Ո Վ Շ Ա Ն Կ Ո Ւ Տ Ե Ն Պ Ե Ր Կ

ա.

Ջարմանալի բաներ կը պատմէին Կուտենպերկի մասին. անոր ծածուկ

Ստրագպուրկ քաղաքի մօտերը,
հին ու կիսաւեր վանքի մը մէկ սեն-
եակին մէջ նստած կ'աշխատէր Յով-
հան Կուտենպերկը։ Մեծ ու մանր
դանակներով, սրածայր փորիչներով
ու ծակիչներով ջղածգօրէն կը կտրը-
տէր, կը փորագրէր, կը ծակծկէր
փայտի կտորները, երբեմն միայն
թափահարելով գլուխը հակտին ին-
կած խիտ մագերը ետ նետելու հա-
մար։ Անոր շարժումները արագ էին
ու ոգեւորուած։ Քունն ու քաղցը
մոռցած՝ նարպիկ ու ամուր մատնե-
րով շտապ-շտապ կը բանէր. փայտի
մանրուքն ու տաշեղը կը թափթփէին
անոր երկար մօրուքին վրայ, որ
անկարգ ցրիւ էր եկեր իր լայն կրծ-
քին։ Դուռը ամուր գոցեր էր, պա-
տուհանի վարագոյրները իջեցուցեր։

զբաղումներու մասին։ Կ'ըսէին թէ կախարդ է, գործ ունի գերբնական
ուժերու հետ։ Շատոնց է որ տեղափոխուել էր Ստրագպուրկ՝ փախուստ
տալով հայրենի Մայնց քաղաքի ներքին խռովութիւններէն։ Հակառակորդ-
ները զրկել էին հայրենական ժառանգութենէն, բայց ինքը չէր ընկճուի
ու յափշտակուած կ'ըզբաղէր գիտութեամբ ու արհեստներով։ Սորվել էր
ոսկերչութիւն. ինքը հնարեր էր թանկագին քարերը յղկելու նոր միջոց մը
գեղեցիկ հայելիներ կը շինէր, մետաղէ շրջանակներ կը ձուլէր. նախշերով
զարդարուն։ Ամբողջ սրտով սիրեր էր ձեռարուեստը. ինքը ազնուական էր
եւ կ'ուզէր իր դասակարգի մարդոց հետ միացած գործ մը սկսի. բայց ազ-
նուականներէն ո'չ-մէկը չուզեց միանալ անոր հետ՝ արհամարելով արհեստն
ու ձեռքի աշխատանքը։

Այն ատեն ոտքի տակ տըւաւ նախապաշարութեանը, անդամ գրուեցաւ
ոսկերիչներու արհեստակցութեան եւ հասարակ արհեստաւորներու հետ ըն-
կերութիւն մը կազմեց ակնեղէն ու հայելիներ շինելու համար։

բ.

Այն օրէն, երբ Կուտենպերկը մօտեցեր էր ամբոխին, ծածուկ տրտմու-
թիւն մը համակել էր իր հոգին։ Շուրջը կը տեսնէր անթափանց տգիտու-
թիւն եւ կոպտութիւն ու չէր կրնար հաշտուիլ այդ ամենուն հետ։ Նոյն-
իսկ այն հազազիւտ մարդիկը, որոնք կերպ մը կարդալ էին սորվելու եւ
կ'ուզէին դուրս գան իրենց մտաւոր խաւարէն՝ ոչինչ ընելու չէին յաջողի
որովհետեւ ուսում ձեռք բերելը շատ դժուար էր, ձեռագիր գիրքը շատ
սուղ էր ու սակաւաթիւ։

Կուտենպերկը գիշեր-ցորեկ բանի մը մասին կը մտածէր. ինչպէ՞ս հնար
մը գտնէ, որ գիրքերը ամենուն համար մատչելի դառնան։ Ատոր համար
էր, որ ան կը փակուէր սենեակին մէջ եւ կ'աշխատէր։ Եւ իրեն այնպէս
կը թուէր, թէ հնարը գտել է։

Կտրտեր էր փայտէ հաւասար քառակուսի ծողիկներ քսան ու չորս
հատ, լատինական այբուբէնի տառերուն թելովը. ամեն մէկուն զլխուն
վրայ փորագրեր էր մէյ-մէկ տառ՝ բարձրաքանդակ ու հակառակ, իսկ ծո-
ղիկները մէջէն ծակեր էր, իրարու քով էր շարեր այբուբենական կարգով,
թել էր անցուցեր ծակերէն ու ամբողջ շարքը ամուր կապել էր իրարու։
Հիմա կը թաթխէր սեւ հեղուկի մը մէջ ծողիկներուն գլուխը, ապա կը դը-
նէր կտոր մը մագաղաթի վրայ ու ամբողջ մարմնով կ'ընէր վրան։

Մագաղաթի վրան կը դրոշմուէր լատինական այբուբէնը, կնիքի նման։
Արագ քանգեց շարուածքը, նորէն շարեց ծողիկները կաղմելով լատինական

բառ մը, կապեց եւ սկսաւ նորէն դրոշմել. կը տպուէր իր ընտրած բառը. քանի անգամ որ կ'ուզէր...

Քաղաքի տարիներու երազանքը իրականացած էր: Գտեր էր վերջապէս գրքերը քաղաքացիներու եւ աժանցներու միջոցը: Եւ ինչքան պարզ միջոց, ինչքան հասարակ: Աստուած իմ, ինչպէ՞ս եղեր էր, որ միևեւ հիմա չէր մտածած:

Միայն փայտը փափուկ է, շուտ կը ծռի, կը մաշի կամ կը կոտորի. եւ միշտ ձեռքով դրոշմելն ալ դժուար է: Եւ անո՞ր Կուտնմպերկը նորէն կ'աշխատի իր խցիկին մէջ, մարդոց աչքէն հեռու: Նոյնիսկ ընկերակիցները կը կարծէին թէ հայելիներու վրայ նկարներ ու քանդակներ կը զծագրէ, երբ տյուպէս երկար կը նստէր գիշերները եւ բնաւ դուրս չէր ելներ իր առանձնոցէն: Իր բոլոր վաստկած դրամը ու իր բոլոր ուժերը ան կը գործածէր իր գիւտը կատարելագործելու համար:

Մտածեց տառերը ձուլէ մետաղէ. կաղապարներ պատրաստեց այդ իր շինած մետաղէ տառերը մէջը շտրելու համար, որ բառեր կազմուին, բառերէն տողեր, տողերէն երեսներ. շինեց տախտակներ ու շրջանակներ, որ շարուածքը ամուր սեղմելի ու կապուի, որ ո՛չ-մէկ տառ մէջէն չը թափի, հնար գտաւ շարուածքին մէջ սպրդած սխալը իսկոյն ուղղելու. հնարեց զանազան գոյնով շուտ չորցող մեկաններ, հնարեց բարձիկներ, որ մեկանը տառերուն երեսը հաւասար քսուի:

Ապա սկսաւ մտածել այնպիսի մեքենայի մը մասին, որ շարուածքին վրայ երբ թուղթը գրուի՝ հաւասար կերպով ճնշէ ու թուղթին ալ չը պատռէ:

Գ.

1440 թուի գեղեցիկ օր մը Կուտնմպերկը արագ քայլերով կ'երթար Ստրազպուրկի նեղ փողոցներէն դէպի իր ծանօթ ճախարակագործ վարպետի մը արհեստանոցը, թիկնոցին փէշին տակը մեքենայի մը փոքրիկ մէկ օրինակը պահած: Կ'երթար այդ մեքենան մեծ չափերով պատրաստել տալու:

Վարպետը ձեռքին մէջը ասդին-անդին դարձուց օրինակը եւ տեսակ մը արհամարանքով ու ծաղրանքով քսաւ.

— Զեր ուզածը նոր ձեւի ճնշիչ մըն է, նոր ձեւի մամուլ մը, պարոն Յովհան:

— Այո՛, — պատասխանեց Կուտնմպերկը ոգեւորուած. — Իսկապէ՛ս որ ճնշիչ մըն է, մամուլ մը, ուրկէ շուտով հոսելու է անսպառ հոսանքով ամենահրաշալի ըմպելիքը, որ երբ եւ է յագեցուցեր է մարդու ծարաւը:

Այդ մամուլին տակէն վեհ ճշմարտութեան աղբիւրն է որ պիտի բղխի, լո՛յսը, որ ցրել պիտի տայ տըգիտութեան խաւարը եւ չը տեսնուած ճանաչներով պիտի փայլի մարդոց հոգիին մէջ:

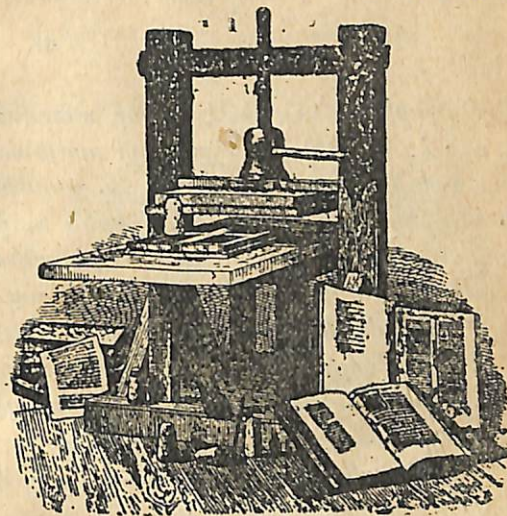
Երբ ժամանակ մը ետքը վարպետը յանձնեց Կուտնմպերկին պատրաստ մեքենան, կարծես հասկնալով, որ հոտ մեծ գաղտնիք մը կայ ծածկուած, բացականչեց.

— Կը տեսնե՞մ, պարոն Յովհան, որ դուք հաղորդակից էք երկնային հոգիներուն:

Անշուշտ ան ինքն ալ աղէկ չէր հասկնար, թէ ինչ կ'ըսէր, բայց անոր բերնով ճշմարտութիւնը կը խօսէր:

Անոր բերած մեքենան առաջին տպագրութեան մամուլն էր:

Ի՞նչ նմանութիւն կայ այս պատմութեան ու Սուրբ Մեսրոպի պատմութեան մէջ:

62. Գ Ի Շ Ե Ր

Սիրուն պատկեր, պարզ գիշեր էր. ծոցն օդեղէն ովկիանին անթիւ աստղեր կը փայլէին. սիրտս ուրախ կը բաբախէր:

Հազարաւոր ծաղիկներ վառ կը բուրբիւն անուշութիւն, կը զովացընէր բնութիւնը ցօղին համբոյրը կենսարար:

Ու ես անխռով երգ կ'երգէի ու իմ երգս ի՞նչ մաքուր էր, ազատութիւն ես կ'երգէի, հայրենիքի կարօտն ու սէր:

63. ՏՊԱՐԱՆԻՆ ՄԷՋ

ա.

Ջրւարթ եւ ուրախ է այսօր տպարանը: Կէս ամսուան ռոճիկը բաժնելու օրն է: Կարծես արեւը աւելի պայծառ կը փայլի, գրաշարներու ձեռքերը աւելի արագ ու աշխուժ կը շարժին, տառերը իրենք իրենց կը թռչին կարծես արկղիկներուն աջքերէն եւ իրարու քով կը շարուին: Իսկ վարը ստորին յարկէն տպագրական մեքենան ալ կարծես աւելի ժիր կը դղրդայ եւ աւելի ալ սուր կը հնչէ տպիչ Գասպարին երգը՝ «Ձայնը հնչեց էրզրումի Հայոց լեռներէն, Հայոց լեռներէն...»:

Ջարմանալի տղայ է Գասպարը, այդ 13 տարեկան կարճահասակ տղան: Այն օրէն, երբ հայրը բերաւ ու դրաւ տպարան, անոր ձայնը լեցուց տպարանի բոլոր անկիւնները:

— Պիւպիւլ է, պիւպիւլ, — կը կրկնէր շարունակ գրաշարապետ ծերունի Մեխակը:

Այդ առտուն առանձնապէս ախորժելի էր թէ՛ մեքենայի դղրդիւնը եւ թէ՛ Գասպարի երգը: Ծերունի Մեխակը՝ չը գիտես ինչու՝ երբեմն կը ժրպտէր ու կը շնչէր. «Ապրի՛ս, շատ ապրի՛ս»:

Եւ այդ շնչիւնին ամեն անգամ կը պատասխանէր քովը կեցած աշկերտ Պօղոսի չար քրթմնջիւնը.

— Կը գոայ ու կը գոայ. ի՞նչ կը գոայ...

Վերջապէս ծերունի Մեխակը ալ չը համբերեց ու չախեց.

— Սո՛ւս, փո՛ւճ կենդանի. ձայնդ կտրէ՛:

Պօղոսը լռեց. բայց անոր թշերուն ձայները վայրկեան մը կարմրեցան եւ կարծես աւելի դուրս ցցուեցան նիհար ու դեղնած դէմքին վրայ:

Քանի մը վայրկեան ետքն էր միայն, որ կամացուկ արտասանեց.

— Ամեն մէկը վրաս կը պռռայ. ձեր ճո՞րտն եմ, ի՞նչ է:

— Հը՛, հը՛, ճի՛ն ու փերիներդ հաւաքուեցան, հա՛. — բացականչեց նորէն ծերունի Մեխակը: — Այսօր երեւի հայրդ քիչ է տփեր քեզի:

— Չէ՛, քոյրը այսօր տնէն դուրս ըրաւ անհաց. — մէջ մտաւ միւս կողմէն աշկերտ Մեխակը, որ Պօղոսին գրացին էր: — Ատոնց տունը ամբողջ կոխ է:

Պօղոսը ոչինչ չը պատասխանեց. կատաղի աչքերը զամեց Մեխակին դէմքին, կարծես ողջ-ողջ կուլ տալ կ'ուզէր:

Վարէն, մեքենայի սենեակէն Պօղոսը Գասպարի երգը. «Արագած բարձր տեղ է, վա՛յ, լէ՛, լէ՛, լէ՛, լէ՛. ջուրը հիւանդի դեղ է, վա՛յ, լէ՛, լէ՛, լէ՛, լէ՛»:

— Քիչ մը Գասպարի նման ըլլայիր. — նկատեց ծերունի Մեխակը:

— Հա՛, Գասպարը հացի վրայ քսեցէք ու կերէ՛ք:

— Սկըգած, սկըգած մի՛ խօսիր: Աւելի աղէկ է՝ երթաս հինգ հատ գլխատառ սէ բերես ինձի:

Պօղոսը դժկամ ձգեց ձեռքի գործը ու գնաց տառերը բերելու: Ան այսօր սովորականէն աւելի մոռալ էր ու չարացած: Հակառակի պէս այդ օրն ալ տպարանը անոր ցրուածք էին յանձներ, մինչդեռ ան ինքզինքը արդէն կատարեալ գրաշար կը համարէր: Իսկ ցրուածք ընելը, այսինքն արդէն տպուած երեսներուն տառերը նորէն իրենց տեղերը ցրուելը, սովորաբար կը յանձնուի նոր մտնող աշկերտներուն եւ կը համարուի ամենահասարակ աշխատանք:

Ան բերաւ պահանջուած տառերը ու արհամարանքով նետեց ծերունի Մեխակին առջեւ:

— Ծո՛յլ. — քրթմնջեց վարպետը:

— Ծոյլը դուք էք. — պատասխանեց Պօղոսը. — մէյ մը սա բեր, մէյ մը ան բեր: Արիւնս ծծեցէք, արիւնս:

— Ա՛յ, քեզի հոս բերողին ես ի՞նչ ըսեմ, հա. — բարկացաւ ծերունին:

— Տունը ատոր անունը «Ժանգ» են դրեր. — մէջ նետուեցաւ նորէն Մեխակը, որ ճիշտ այդ միջոցին կապուած երեսները կը տանէր սրբագրութիւն հանելով:

Պօղոսը ալ չը համբերեց ու այնպէս հրեց Մեխակին, որ ամբողջ շարուածքը սահեցաւ անոր ձեռքին ու ցրիւ թափեցաւ գետին: Ծանր ապտակ մը իջաւ Պօղոսի ծոծրակին, ուրիշ մըն ալ թուշին. Ամբողջ գրաշարանոցը հաւաքուեցաւ գլխուն: Երեւցաւ եւ տպարանատէրը:

— Ի՞նչ է. ի՞նչ է... ո՞վ թափեց:

— Պօղո՛սը, Պօղո՛սը. — ձայն տրւին ամեն կողմէ:

— Աղէ՛կ, աղէ՛կ, գացէ՛ք ձեր գործին. ես անիկա խելքի կը բերեմ: Այս վայրկեանիս ժողովէ՛ թափուածքը եւ մենչեւ ամբողջը չը ցրուես՝ տուն չես երթար:

բ.

Վերջապէս հասաւ ռոճիկ բաժնելու ժամանակը: Բոլոր բանուորները գրաշարանոցէն, մեքենայի սենեակէն հաւաքուելի էին գրասենեակը, շրջապատել էին սեղանը եւ կ'ըստանային իրենց դրամը: Գասպարը կատակներ կ'ընէր մէկուն մէկալին հետ: Պօղոսը կրթներ էր պատին ու մրոտ մատներով ամուր կը շփէր քունքը:

Մէյ մըն ալ դուռը լայն բացուեցաւ, փողոցէն թարմ օդին հետ ներս խուժեց օդի սոսկալի հոտը: Սեմին վրայ երեւցաւ Պօղոսի հայրը՝ գինով, գգգգուած մազերով վերարկուն թեւին, ճմուռած գտակը ծո՛ւրակին, մէկ ոտքի գուլպան վար ինկած:

— Եկե՛ր եմ, եկե՛ր եմ. — պօռաց ան ներս մտնելուն պէս. — ա՛յ, սըւոր տէրը շէն կենայ, շէ՛ն. հա՛յ, հայ... —

Ու տատանելով մօտեցաւ տպարանատիրոջ սեղանին եւ բռունցքը այնպէս զարկաւ տախտակին, որ վրայի կաղամարը, մանր իրերն ու հաշւեմատեանները վեր ցատկեցին:

— Աղա՛, քեզի մատաղ, եկե՛ր եմ, եկե՛ր եմ...

Բոլորն ալ խնդացին: Ամեն ռոճիկ ստանալու օր ան կատարեալ ճշդապահութեամբ կ'երեւար գրասենեակը ու կը գանձէր Պօղոսի վաստակը:

— Հեռո՛ւ, քիչ մը հեռու. — բացականչեց տպարանատէրը՝ շտապելով անոր առջեւը դնելու Պօղոսի ռոճիկը: — Հայտէ՛, հայտէ՛, առ ու գլխէս հեռացիր:

— Բե՛ր, բե՛ր ատ կլորիկները, բե՛ր, ատոնց հոգիին մեռնիմ, — կ'ըսէր հարբածը՝ մէկիկ-մէկիկ վերցնելով արծաթ դրամները: — Ա՛լ բեր, ա՛լ բեր. հոս միայն երեք է, երեք...

— Մէկ հատը այս անգամ հաներ ենք. այսօր հինգ երես շարուածք է թափեր. նորէն պիտի շարել տանք:

— Ինչպէ՛ս թէ թափեր է... Ինչպէ՛ս թէ թափեր է... Ինչպէ՛ս է համարձակեր... Ես հիմա անոր...

Եւ երկու բռունցքները բարձրացուցած, աչքերը արիւնով լեցուն՝ դիմեց Պօղոսի վրայ, որ կծկւել էր ու կ'ըսպասէ՛ր հարուածին: Եթէ բանուորները մէջ չը մտնէին՝ ան անպատճառ տեղնուտեղը կ'սպաննէր տղան:

— Շարուածք կը թափե՞ս, հա՞, սատանայի ծագ. հացս կը կտրե՞ս, հա՞. ես քու... — ու կը հայհոյէր, կը հայհոյէր:

Բանուորները հրելով-հրելով հազիւ հազ կըցան փողոց հանել գինովը: Դեռ երկար ժամանակ՝ մայթին վրայ կեցած՝ ան կ'սպառնար ամենքին:

Իսկ Պօղոսը արդէն չը կար. անհետացած էր ետեւի դռնէն:

գ.

Յաջորդ օրը Պօղոսը տպարան չեկաւ:

«Երեւի հայրը այնքան է ծեծեր, որ տեղէն շարժիլ չի՛ կրնար». — վճռեցին գրաշարները:

Վարի յարկը Գասպարը կեցած էր նորէն իր տեղը՝ մեքենային կից փոքրիկ պատուանդանին վրայ ու թուղթ կը հասցնէր մեքենային, որ կանոնաւոր ու խլացնող դղրդիւնով կ'երթար ու կուգար, կը դառնար ու կը դառնար: Վարպետը տեսնելով, որ ամեն ինչ կարգին է եւ որ մեքենան կանոնաւոր կը բանի, իր սովորութեան համեմատ բարձրացաւ վեր գրաշարանոցը: Գասպարը մնաց մինակ, կը սուլէր իր անվերջանալի երգերը ու թուղթ կուտար մեքենային:

Կամաց դուրսի դուռը բացուեցաւ ու ներս մտաւ Պօղոսը: Ան ձեռքը բռնած էր երկաթի ահագին կտոր մը, որը սովորաբար ինկած էր դուրսը՝ տպարանին բակը: Եւ արագ մօտենալով մեքենային, կ'ուզէր երկաթը նետէ ատամնաւոր անիւներուն տակը ու խախտէ, կտորէ, փճացնէ ամբողջ մեքենան:

Ակրնթարթի մը մէջ Գասպարը վար թռաւ պատուանդանէն, բռնեց ամուր մը երկաթին ծայրէն, քաշեց սոսկալի ուժով ու նետեց անդին: Այն ատեն Պօղոսը յարձակեցաւ անո՛ր վրայ, բռնեց ու կարծես հիմա ալ անիկա նետել կ'ուզէր ինքնիրենը դարձող մեքենային տակը: Բայց Գասպարը շատ աւելի ուժով էր, գլորեց հակառակորդը գետին ու նստեցաւ վրան:

— Դու... դու... կ'ուզէիր ջարդե՞ս իմ մեքենա...

— Մեքենա՛դ ալ, դո՛ւն ալ, բոլորդ ալ... կ'ատեմ ես ձեզի բոլորդ ալ... արիւնս ծծեցիք, արիւնս...

— Ո՞վ է ծծեր քու արիւնդ, մեքենա՞ս:

— Դրաշարնե՛րը, տէ՛րը, հա՛յրս, բո՛լորը: Թո՛ղ տուր. թո՛ղ տուր կ'ըսեմ քեզի, թէ չէ կը խաժնեմ:

— Խա՛ծ. բայց թոյլ չեմ տար. խնկեցե՞ր ես. ի՞նչ է ըրեր քեզի իմ մեքենա:

— Ա՛ն է, է՛, ա՛ն այս դժոխքը պահողը:

— Խիղճդ կորուսե՞ր ես, Պողոս, բոլոր բանուորները անբաղդ պիտի ընես, ա՛յ տղայ:

— Ձգէ՛, երթամ. ալ չե՛մ գար: Ձգէ երթամ ջուրը ինձամ:

Դասպարը բռնեց, նստեցուց Պողոսը ու միշտ գրկած՝ ըսաւ.

Ի՛նչ կը խօսիս, խեղճ տղայ, հիւա՛նդ ես, խելքի եկուր:

— Ձգէ՛ երթամ, ձգէ՛, ալ չե՛մ գար, չե՛մ գար...

— Ձէ՛, լսէ՛: Դուն երեւի անօթի ես. քեզի երեւի նորէն ծեծեր են, հա՞. հարցուց Դասպարը այնպիսի կարեկցութեամբ, որ Պողոսը ալ չը դիմացաւ ու սկսաւ հեկեկալ շարունակ կրկնելով.

Ձգէ՛, կ'ըսեմ քեզի ձգէ՛...

— Հանգստացի՛ր, հանգստացի՛ր, — Կ'ըսէր Դասպարը զգուանքով ու մեղմութեամբ: Իսկ մերենան կ'երթար ու կուգար դռդռնոյ ու կարծես ան ալ կը կրկնէր. «հանգստացի՛ր, հանգստացի՛ր...»:

Մարդ չիմացաւ, թէ ինչ կատարուեցաւ հոն տպարանին վարի յարկը, մեքենային առջեւ: Միայն յաջորդ առտուն ծերունի Մեխակը շատ զարմացաւ, երբ տեսաւ որ Պողոսը իրմէ առաջ եկեր էր. եւ գործի կեցեր, զարմացաւ նոյնպէս՝ թէ ինչու Դասպարն ու Պողոսը այդ օրը առանձին սիրով մը բարեկեցին իրար...

Որո՞նք էին բուն պատճառները Պողոսի անբաղդութեան:

64. Ք Ո Ւ Ն

Դիշերն եկաւ, աստղերն ելան,
լուսնակը անուշ ցոլցլաց.

ծաղկունք ամէն նոր քուն մտան,
ամպի ցօղով, լուսնի շողով
հարհանդէ մարմանդ քուն մտան:

Դէ՛, քուն մտէք դուք ալ, աստղեր,
վարդ ու պլպուլ, քուն եղէք,
օրօ՛ր հովեր, շորճ՛ր հովեր,
անուշ-անուշ քուն եղէք:

65. Ա Ր Տ Ը

Անիէն կը վերադառնայի եւ կ'անցնէի հայ գիւղի մը մէջէն:

Դիշերը սաստիկ անձրեւ էր եկեր, այնքան սաստիկ, որ շատ պատեր ու խրճիթներ փլեր էին: Փողոցները հեղեղ կը վազէր կշկշալով. երկինքը ծածկուած էր միածոյ կապամագոյն ամպերով. դեռ մէջէմէջ ալ կը մաղէր: Դիւղի վերջին խրճիթին էի հասեր, երբ խրճիթի դուռը ճռռաց, բանի մը մանուկներու ճիչեր ականջիս հասան եւ առջեւս դուրս եկաւ արեւարդ ծերունի մը՝ բահը ուսը. վայրկեան մը ինծի նայեցաւ, ետքը պատերուն տակէն անցք մը փնտուեց քալելու: Անոր հնամաշ տրեխներէն ջուրը կը հոսէր գուլպաներուն մէջը: Խոնաութիւնը կը թափանցէր բաց կուրծքը:

Դիւղէն դուրս էինք եկեր: Մէկիկ-Մէկիկ կը դիտէի երկու կողմի արտերը: Շատերէն միայն քանի մը ակօսներ էին աւրուեր եւ մէջը լճակներ գոյացեր: Բանի մը հատը ամբողջապէս ողողուեր էին: Ջրի հոսանքները արմատախիլ էին ըրեր, բշեր, տարեր էին ցորենի դալար ծիւերը եւ հաւաքեր ակօսներուն մէջ: Ցեխ էր գոյացեր ամեն մէկ շաւիղի վրայ. ամեն մէկ փոսի մէջ պղտոր կարմրագոյն ջուր էր կիտուեր եւ շատ հասկեր կը լողային անոնց երեսը, խեղդումներու պէս:

— Վա՛խ, վա՛խ. — ըսաւ ծերունին:

Բայց վնասը ընդհանրապէս շատ ալ մեծ չէր երեւար: Հողը դիմացեր էր. կ'երեւային բոլորովին չը վնասուած արտեր անգամ. ծիւերը դիմացեր էին եւ հիմա զրուարթ ցցել էին սկսեր իրենց գլուխները:

— Է՛, փա՛ռք Աստծու. — խօսեցաւ ծերունին այդ բոլորը տեսնելով — այնքան ալ շատ չէ վնասը:

— Քու արտն ալ այդպէս կ'ըլլայ, ծերուկ.— սիրտ տըլի ես:
Անխօս երերցուց գլուխը: Կը կասկածէր ու հայեացքը միշտ հեռու-
ներն էր:

Բ.

Այսպէս քալելով մենք հեռացանք գիւղէն եւ ետքը ծռեցանք դէպի
լեռները: Ծռելու ատեն ծերունին վայրկեան մը կանգ առաւ եւ կ'աշխա-
տէր հեռուէն նշմարէ իր արտին վիճակը:

— Ո՞րն է արտդ: — Ա՛յ, հո՛ն, բարձրը:

Ջրի հեղեղներ կը հոսէին հո՛ն, ջրակոյտեր կը փայլէին:

Ծերունին գունատեցաւ:

— Տունս քանդուեր է.— մըմնջեց:

— Միթէ վնասուե՞ր է:

— Դեռ չը գիտեմ.— ըսաւ խեղդուած ձայնով.— կարելի է աչքերս ա-
ղէկ չեն որոշեր... ծերացեր եմ:

Առաջ գացինք: Կը մօտենայինք: Քալելը աւելի ու աւելի գոռար կը
դառնար. վերէն ցելի հեղեղ էր զրեթէ, որ կ'իջնէր վար, ծիւրերուն ու ցօ-
ղուններուն հետ խառն...

Կը հեւար ծերունին, շունչը կտրուեր էր: Քիչ մըն ալ քալեցինք: Ալ
կանաչ չէր երեւար. ցելի հեղեղ ու ջուր էր, որ կը տեսնէինք. աւերիչ,
ապականիչ հեղեղ:

Քանի մը քայլ ետքը կանգ առաւ ծերունին եւ բահը ուսէն վար բե-
րաւ: Իր արտին քովն էր: Թշուա՞ռ արտ...

Վերը փոսերուն մէջ գոյացած ջրերը պատուեր էին իրենց թուրերը,
վար էին հոսեր ու ժգնութեամբ եւ զրեթէ սրբեր էին արտը: Տեղ-տեղ
ովագրաներու պէս մնացեր էին ու իրենց մերկ արմատները ցոյց կու տային
ցորենի ծիւլ կղզեակները: Երկար կանաչ շերտեր ջարդուած, արմատախիւ,
հոգեվարք սահներ էին իրարու վրայ ամեն ուղղութեամբ ու թաթխուեր
տիղմով: Հողը ամբողջ կանաչեր էր անոնց դիպկներէն...

Ինկաւ բահը ծերուկի ձեռքէն, աչքերը մութը կոխեց, ծունկերը կը-
թոտեցան եւ նստեցաւ տեղը ու տեղը, գլուխը թաղեց ձեռքերուն մէջ...

Ձին խթեցի: Սիրտ չունեցայ մխիթարական ոչ. մէկ խօսք ըսելու: Ա-
ւելորդ էր: Եւ երբ հեռուէն ետ նայեցայ, տեսայ՝ թշուառ ծերունին միշտ
նոյն գիւղի մէջ՝ նստեր էր իր աւեր արտին քովը, գլուխը ձեռքերուն
մէջ եւ ալեզարդ մագերը տեղացող անձրեւին տակ...

66. Ա Ն Զ Ր Ե Ի

Կեցէ՛ք, է՛յ ամպեր, ինչո՞ւ կը փախչիք,
անձրեւ չէք թափեր:

Ժարաւ արտերը օրեր են համրեր,
ծեղ են սպասեր:

Քամի՛, ա՛յ քամի, խղճա՛ արտերուն
ու թո՛ղ որ մնան

ամպերը, շաղ տան կենսատու շիթեր
արտերուն վրան:

Քամին կտրեցաւ, անձրեւ մաղուեցաւ
դալար արտերուն:

արտը բարձրացաւ, ցօղուն արծակեց,
հասկերն են լեցուն:

Գիւղացին գնաց, տեսաւ, գոհացաւ
իր սրտին խորէն:

«Փա՛ռք քեզ, Տէ՛ր-Աստուած, որ տըլիր մեզ հաց,
փրկեցիր սովէն»:

67. Պ Ա Յ Ք Ի Ի Ն Ը Հ Ա Ն Ք Ի Մ Է Զ

ա.

Ես կը բանէի հանքին խորը. գործիքովի կը քանդէի ապառաժը: Ըն-
կերս ծալապատիկ նստած ճրագը ձեռքը լոյս կուտար:

Յանկարծ մեր ականջին հասաւ հեռաւոր խուլ դղրդիւն մը:

— Ի՞նչ էր.— բացականչեց ընկերս՝ վախէն ոտքի ելնելով:

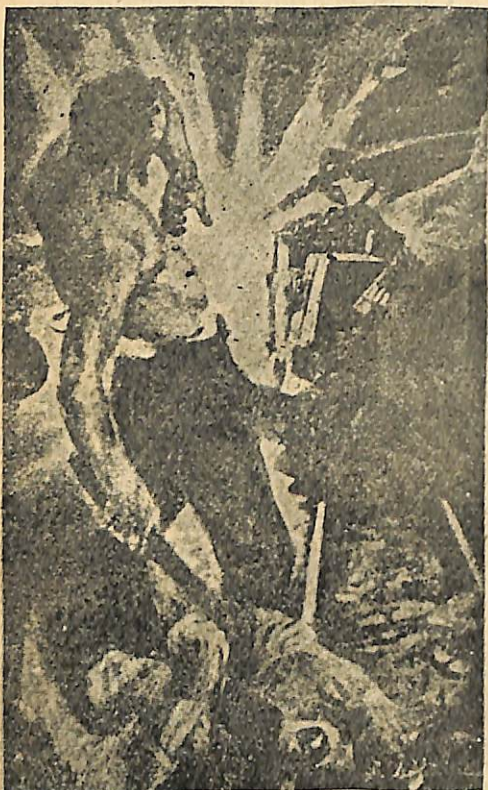
Մօտերնուս մարդ մը անցաւ վագելով. կը հեւար:

— Ի՞նչ էք կեցեր անշարժ:— պոռաց ան առանց կանգ առնելու.—
չը լսեցի՞ք կազի պայթիւնը... շուտ փախէք դո՛ւրս:

Եւ անհետացաւ: Նոյն վայրկեանին մեր ճրագները մարեցան եւ մենք
թաղուեցանք թանձր խաւարի մէջ: Օղը սաստիկ խեղդող դարձաւ:

Գլխապատառ կը վագէինք՝ սայթաքելով ամեն քայլափոխի: Բայց ուր
կը վագենք: Մեր աջ ու ձախէն կ'երկարին անհամար ուրրուն անցքեր՝
նեքքնուղիներ որոնք նոյնպէս թաղուած են խաւարի մէջ: Անոնց վրայ կը

գտնւի նոյն տեսակ մութ ներքնուղիներու ուրիշ շարք մը, ապա երրորդը՝ չորրորդը: Ինչպէ՞ս գտնենք մեր համբան այդ ահագին լաբիրինթոսին մէջ, այս սոսկալի ստորերկեայ աշխարհին մէջ, երբ զրկուել էինք մեր անբաժան ընկերէն՝ լապտերին լոյսէն: Սովորական ժամանակ հոտ այս ու այն կողմէն լուսաւոր կէտեր կ'երեւան՝ բանութիւններուն լապտերները, Իսկ հի-

մա... մարած են մեր այդ կենսատու աստղիկները, իրենց հետը տանելով մեր կեանքն ու մեր յոյսը:

Սակայն կը վազենք: Յանկարծ մեր առջեւ կը բարձրանայ թանձր մութի պատ մը: Մուայլ, զարշելի հոտ ունեցող խաւարը պատեր է մօզի չորս կողմէն ու կ'այրէ մեր դէմքերը: Գլուխս կը դառնայ, խեղդելու վրայ եմք. ու խելագարի պէս ետ կը վազենք այդ դժոխքէն:

Բայց ո՛ւր ալ որ կ'երթանք, այդ անխժած կազերը՝ անանցանելի պատնէշի նման՝ կը կտրեն մեր համբան ու ետ կը հրեն: Միեւնոյն տեղը մնալ չենք կրնար. կ'երթանք ասդին, անդին, ետ-ետ կը փախչինք, պտոյտ կու տանք ու կը դառնանք այդ մութ հանքին մէջ, որ մեզի թող տալ չուզեր ու պինդ բռնած պահեր է իր մուայլ ճիւղաներուն մէջ:

Այսքանը միայն միտքարական էր, որ մեր գտնուած տեղը բոլորովին չէր լեցուած կազերով, երեւի անցքը տեղ մը խձկուել էր: Հետզհետէ բոլորս ալ ուժասպառ իրարու քով թափեցանք գետին:

Բ.

Բոլորովին յոգնած եւ յոյսս կտրած՝ ես մեքենաբար ձեռքս կը տանիմ գրպանս: Ի՞նչ կայ հոն. ժամացոյցս. հասարակ, պարզ ժամացոյց մը, ժանգոտ ու մաշած, որուն վրայ հանքը անջինջ դրոշմ է դրեր: Բայց զար-

մանալի է, այդ ժամացոյցը հիմա վրաս տարօրինակ տպաւորութիւն մը կ'ընէ:

Ան միակն է այս քաօսին մէջ, որ կանոնաւոր, խելացի բան մը կը ներկայացնէ: Ան մեզի կը միացնէ ամբողջ աշխարհին: Անոր թիկ-թիքը զարմանալի կերպով կը հանգստացնէ ինձի ու սիրտ կուտայ: Ան կենդանի է, կը խօսի: Կարծես կ'ըսէ ինձի. «Պնդէ՛ քեզի, սիրելի՛ս, խելքդ մի կորսնցնէր. աշխատէ՛ յարատեւ ու կանոնաւոր, եւ կը փրկուիս...»:

Ա՛խ, այդ բարեբար թիկ-թիքը: Ինչքա՛ն սիրտիկ է մեզի ան մեր այդ օրերու գերեզմանային դաժան կեանքի ժամանակ, երբ մենք սաստիկ սոսկի, ծարաւի ու յոգնածութեան երեսէն կատարեալ յուսահատութեան էինք հասեր: Մեզմէ ամեն մէկը կը վերցնէր, կը շոյէր, կը փայփայէր, ա-կանջ կը դնէր, կը լսէր, աշխարհ կը լսէր ու չէր ուզեր բնաւ բաժնուի: Կատարեալ երեխայ էինք դարձեր:

Եւ ես շուտ-շուտ ժամացոյցս կը լարէի, որ չըլլայ թէ կենայ:

Գ.

Ժամացոյցս վերադարձուց ինձի պաղարիւնութիւնս:

— Զէ՛, պէտք չէ, որ յուսահատիմ.— ըսի ինքս ինձի:

Ընկերներս անշարժ պառկած էին յուսահատ: Վճռեցի յոյսի նշոյլ մը վառեմ անոնց սրտին մէջ եւ ստիպեմ շարժելու:

— Լսեցէ՛ք, ընկերներ, մեզի կը կանչեն. հանքը կը զարնեն.— ըսի ես:

«Հանքը կը զարնեն», ի՞նչ գրաւիչ խօսք մեզի՝ պէս կորած, կեանքէն կտրուած մարդոց համար: Ատ կը նշանակէր, որ հոն վերը, ուր փայլուն արեւը կը շոյէր երկիրը իր տաք ոսկեգօծ հառազայթներով, հոն արդէն մտածեր են մեր մասին եւ ամեն ջանք գործ կը դնեն մեզի ազատելու:

«Հանքը կը զարնեն». ատ ծայն մըն է, որ երաժշտութիւնէն ալ անուշ կը հնչէ, որ կ'իջնէ վերէն հրեշտակի նման մեր յոյսերը վառ պահելու եւ յորդորելու որ համբերութեամբ տանինք մեր բոլոր նեղութիւնները, մինչդեռ որ մեր փրկիչներ գան հասնին մեզի: Հանքը զարնելը հաղորդակցութեան միջոց մըն է, տեսակ մը հեռախօս, ի հարկէ շատ աւելի պարզ ու հասարակ. այդ միջոցով հանքահանները իմաց կու տան իրարու, երբ մէկուն դժբաղդութիւն պատահի՝ զարնելով այդ նպատակին համար շինուած խողովակը, որ իրար կը միացնէ ներքնուղիները: Նոյն բանը կ'ընեն եւ վերին յարկէն՝ փտանգաժներու մասին տեղեկութիւն ստանալու համար:

Եւ տեսէ՛ք, ի՞նչ տարօրինակ բան է մարդուս երեւակայութիւնը: Այդ

ծայնը, որ գոյութիւն չունէր, անոնք բոլորն ալ պարզ կը լսէին: Արագ ոտքի թռանք ու նորէն համբայ ինկանք թերեւս ելքի անցք մը գտնելու:

Դ.

Կ'երթանք անվերջ նեղ անցքերով, կը բարձրանանք, կ'իջնենք, կը վազըցինք, կը սահինք:

Ներքնուղիի վերին մասին մէջ պատնէշի պէս բանի մը կը պատահինք ձեռքերով կը շօշափենք ու ամբողջ մարմնով կը ցնցուինք: Դիակներու ամբողջ դէզ մըն է: Դեռ սառած չեն անոնք. պարզ էր, որ մեր քալէնքի մը առաջ էին մտեր իրենց յաւիտենական քունը: Խեղճն'ը. երեւի անոնց բանելու տեղը շատ մօտիկ է եղեր պայթումի տեղին եւ ուժգնօրէն ենթարկուեր են գէշ կազերու ազդեցութեանը: «Անշուշտ մեզի ալ նոյն վիճակը կ'ըստասէ մօտիկ ապագային» կը մտածեմ ես ու դարձեալ կը ցնցուիմ:

Շտապով կը թողնենք այդ սոսկալի վայրը եւ առաջ կը քալենք... անվերջ կը քալենք: Ոտքերնիս կը տանին մեզի բոլորովին մեքենաբար. ալ չը գիտեմ թէ ուր կը գտնուինք, ուր կ'երթանք: Մտքերս չեմ կրնար կեդրոնացներ մեր վիճակին վրայ, որ որոշեմ ընելիքս: Շարունակ կը մտածեմ սիրելիներուս մասին. արդեօք բաղդ պիտի ունենամ անոնք նորէն տեսնելու: Կինս հիմա ինչքա՞ն կու լայ, երեւի, գրկած փոքրիկը՝ անշուշտ կորած համարելով ինծի:

Բոլորս լուռ ենք ու տխուր խորհրդածութիւններու մէջ խորասուզուած:

Յանկարծ մեր դէմը բան մը կը շարժի մթութեան մէջ: Ու կը լսեմ հոնկէ ձայն մը, մարդկային ձայն մը, որուն մէջ անսահման ուրախութիւն կը հնչէ:

— Ահա՛, ահա՛ եկան մեզի ազատելու:

Այդ առաջին ձայնէն ետքը կը լսեմ երկրորդը, երրորդը: Անոնք հինգ հոգի էին: Իրենց ինկած տեղերէն վեր կը ցատկեն ու կը վազեն դէպի մեզ:

Մթութեան մէջ կը փնտռենք իրար, ձեռքերնիս առաջ պարզած, աչկապուկ խաղցող երախաներու պէս: Կուտանք անուննիս ու կը յայտարարենք, որ մենք ալ անոնց նման հանքի դժբաղդ բանտարկեալներն ենք:

Դժուար է նկարագրել անոնց յուսախաբութիւնը: Առաջարկեցինք՝ միասնան մեզի ու երթանք միասին հանքէն ելք մը փնտռելու...

68. Հ Ա Մ Ե Ր Գ

Վտակը ժայռէն անդունդ կը ցատկէ, թափ առած կ'իյնայ քարերու գլխուն, փրփուրը բերնին կը շաղէ, կ'եռայ, կ'եռայ անհանգիստ մէջը խիճերուն: Ինչպէս ծերունին ձայնով պառաւած կը ձայնակցի ժիր թոռնիկի երգի'ն, այնպէս ալ ծերուկ անտառը կամաց արձագանգ կու տայ ջուրի աղմուկին: Սակայն բնութեան զրւարթ համերգի ունկնդիրն անխօս, յաւիտենական՝ ժայռը մտախոհ իր մռայլ մտքի ետեւէն ինկած՝ կը լսէ միայն:

69. Թ Շ Ն Ա Մ Ի Ն Ե Ր Ը

ա.

Ճակատամարտը վերջացաւ: Հեռուն դեռ կը լսուէր թնթանօթներու դղրդիւնը եւ յաղթանակող զօրքերու համագարկերն ու փողերը: Կուի դաշտին վրայ կոտորած սայլերու, թափթփած հրացաններու, փշրւած սրերու, քանդւած ցանկապատերուն մէջ ինկած էին սպաննուածներու կոյտեր մարդոց որ ծիրնու դիակներ, այլանդակուած, յօշոտուած. այդ կոյտերուն մէջէն տեղ տեղ կը լսուէր վիրաւորներու խոր հառաչանքները:

Չորցած առուի մը եզերքը, խիտ եղինջին մէջ՝ իրարմէ ոչ հեռու պարկած էին երկու զինուոր, երկուքն ալ ծանր վիրաւոր: Անոնց համագգեստները տարբեր էին: Դեռ քանի մը ժամ առաջ կատաղի թշնամիներ էին անոնք իրարու դէմ կեցած՝ պատրաստ իրենց սրելներով իրար խողխողելու, իսկ հիմա...

Հիմա լուռ կը նայէին իրարու եւ այնպէս խօսիլ կ'ուզէին, գոնէ բառ մը ըսել. բայց ափսոս որ իրարու լեզու չէին հասկնար: Յանկարծ աւելի երիտասարդը դժուարութեամբ երկու քայլ տեղ սողնաւոր տալով՝ մօտեցաւ իր թշնամիին եւ երկնցուց անոր իր գինիին սրուակը. ետքն ալ կ'աշխատէր թաշկինակովը կտրէ անոր վէրքէն հոսող արիւնը: Բայց չը յաջողեցաւ միայն ինքը աւելի թուլցաւ ու պառկեցաւ, երբեմն մէկը, երբեմն միւսը

ճիգ կը թափէին քիչ մը վեր բարձրանալու իրենց թեւին վրայ եւ օգնութեան կը կանչէին, բայց անոնց կանչելուն մօտիկէն պատասխան կու տար միայն փորր պատռուած ձիու մը աղեկտուր խրխինջը:

Բ.

Վերջապէս երիտասարդը յոգնած ու թուլցած քուն մտաւ: Վրայ հասաւ պարզրկայ գիշերը. ցուրտ հովը կը փչէր հեռաւոր լեռներէն: Կռի դաշտին վրայ աւելի ու աւելի կը նըւաղէին հառաչանքները. վերաւոր ձին ա՛լ չէր խրխնջար...

Կէս-գիշերին աւելի տարիքոտ վերաւորը նորէն փորձ մը քրաւ նըստելու, բայց ի գուր. արդէն բոլորովին արիւնաքամ էր եղած: Մահուան սառնութիւնը սկսեցէր պատել անոր անդամները...

Աչքը նետեց դէպի իր դրացին: Երիտասարդ վերաւորը խոր քուն էր

եւ տեսակ մը ակամայ կծկըներ էր գիշերուան կնող ցուրտէն:

— Սառի պիտի — անցաւ աւելի հասակաւորի մտքէն. — անպատճառ սառի պիտի խեղճը. ինչպէ՛ս ալ երիտասարդ է:

Երբ արշալոյսին դէմ վերաւորները հաւաքող խումբը մօտեցաւ անոնց երիտասարդը արթնցաւ, ուզեց բարձրանայ, բայց զարմացաւ, որ վրան վերարկու մը կար ձգւած:

Նայեցաւ շուրջը. նայեցաւ դրացիին: Ան մեռած էր եւ պառկած առանց վերարկուի. անոր վերարարկուն էր իր վրայ...

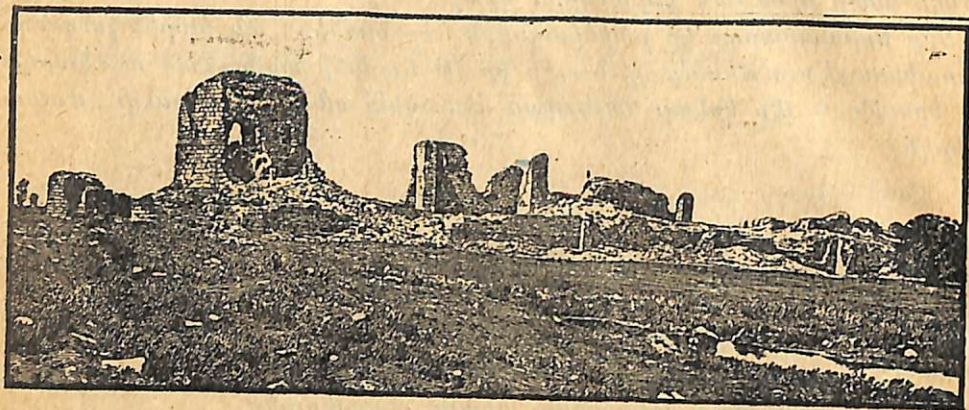
Տէ՛ր Աստուած, ի՛նչ չարչարանք կրած պիտի ըլլար այդ հոգեվարքի

մէջ արիւնաքամ եղող մարդը, մինչեւ որ վերարկուն հանել կարողանար ու ծածկէր մօտը պառկած վերաւորին վրայ:

Երբ երիտասարդը կը բարձրացնէին, որ տանին, ան խորին յուզումով ու երախտագի՛տութեամբ կը նայէր իր «թշնամի»ի տանջուած ու կարկամած երեսին ու չէր կրնար հայեացքը հեռացնել անոր կիսախուփ մարած աչքերէն:

70. Ա Ր Ե Ա Ւ

Երբ արշալոյսը գաղտուկ ժպտալէն՝ լեռան ու երկնի համբոյրի վայրէն՝ ցոյց տար դալկահար, քնատ աստղերուն բունէն կարմրած այտերը սիրուն, երբ արագածի չորս-հիւղ գագաթին թուխ-թուխ ամպերը խորունկ յօրանջով ճերմակ մահիճնուն ելնէին նազով, մե՛նք արբած լեռան մաքուր, գաղջ օդէն հողի ու ծաղկի գրգռիչ հօտէն՝ շարժելու տենչ մը կ'ըզգայինք յանկարծ: Արագ կ'երթայինք ու շոգին մէջէն շուտ կը թամբէինք մեր նախընտրած ձին. ու դալարագեղ լեռան թեք լանջէն ձին ճամբայ կ'իյնար միշտ հլու սանձին: Ա՛հ, երբ ան կատղած, բերնին յորդ փրփուր, ճոխ բաշը հովին, աչքերուն մէջ հուր, շոգի ժայթքելով շեշտ կը սլանար՝ ոտքերն ու կուրծքը գետնին հաւասար, կ'արթննար մէջս վայրի բնագոյներ. կ'ուզէի բան մը, որ փշրեմ, ջարդեմ, կ'ուզէի կուրծ սուրող հովին դէմ, որ ականջիս տակ ծաղրս կը հանէ՛ր:

71. ԱՆԻԱԲԵՐԱԿՆԵՐԸ

Տափարակ. հարթ տեղ մը կը բացուի յանկարծ նայողին առջեւը, մեծ դաշտ մը չորս կողմը սարերով պատած:

Մարդ քանի առաջ կ'երթայ՝ ամպն ու մառախուղը կը քաշուի, կը պարպուի, առջեւդ այնպէս քաղաք մը կը բացուի, որ կարծես հազար հազար ապրող ունի մէջը, ու դուն ցուրտի կամ տոթի ձեռքէն յոգնած՝ կ'ուզես, որ շտապես, երթաս աստուածասէր մէկուն դուռը իջնես, հանգստանաս ու ետքը նորէն համբաղ բռնես ու երթաս:

Տեղէ մը ահադին բերդի մը պարիսպը քեզի կը խաբէ, ասդին զարմանալի եկեղեցիներու զմբեթներն ու մեծութիւնը, հոն բարձր մինարէները, պալատ ու ապարանքի գլուխները: Մտքիդ մէջ կ'ըսես՝ թէ այդ տեսածդ մեծ ու զօրեղ թագաւորի մը գահը պիտի ըլլայ, թէ հոտ ոսկին ու արծաթը աղբի հետ խառն պէտք է ինկած ըլլայ, հոտ օրը հաշիւը կարաւան պէտք է ներս մտնէ ու հարիւրը դուրս գայ: Ու քեզի՝ կը թւի, թէ ցերեկը փոշին ու մէգը կը բռնեն աչքերդ, գիշերը մութն ու խաւարը կը խաբեն քեզի, որ մարդ, շունչ, անասուն չես տեսներ հոն ու մի'միայն դիակեր ագռաւներն են, որ աչքերուդ դէմ սեւին կուտան:

Մարդ չը կայ մօտդ, որ հարցնես, գիր չես կարդացեր, որ գիտնաս: Մտքերուդ մէջը թաղուած, տեսածդ հրաշք՝ կարծելով կամ աչքապուկութիւն, յանկարծ որ գլուխդ չես բարձրացներ՝ մարմինդ դող կ'իյնայ, կռներդ կը թուլնայ: Կ'ըսես թէ՝ վիշապ մը կամ թշնամի մը դեռ նոր է մտեր քաղաքը ու բոլոր մէջը ապրողները կա՛մ կուլ է տրւեր, կա՛մ սուրի է քաշեր, կա՛մ գերի տարեր ու ինքն ալ փախեր: Կ'ուզես աչքդ գոցես ու ետ դառնաս:

Ա՛խ, չէ՛, չէ՛, ետ մի՛ դառնար. հոսկէ ծուխը քանի՛ հարիւր տարի է, որ կտրուեր է. կեցիր, մի վախնար, անշունչ քարերն ու եկեղեցիները մարդակեր չեն: Բաց աչքերդ, սիրտդ քեզի ժողվէ: Այս սրբատաշ տաճարները, այս ահագին բերդը, այս քարերը քեզի կ'ըսեն, թէ սա զոռոգ Անին է, քու թագաւորներուդ հզօր մայրաքաղաքը, որ ժամանակ մը անչափ փարթամացեր էր, ճոխացեր էր ու մեծամտեր էր իր հարստութեամբն ու իր փառքովը:

72. ԱԻԵՐԱԿՆԵՐՈՒՆ ՄԷՋ

Մոլոր, մինակ այց եմ եկեր
աւերակը հայրենի,
կը թափառիմ ու կը խորհիմ
անցած կեանքը վաղեմի:
Է՛, հոստեղ ալ ժամանակով
շէն ու կենդան է եղեր,
ուրիշ օրով, ուրիշ կեանքով
ուրիշ մարդիկ են ապրեր:
Ահա՛ անոնց տեղն ու տունը
լուռ-լուռ փոսեր ցիրուցան,
ահա՛ անոնց շիրիմները
մամուռ, անշուք, աննշան:
Ահա՛ մեծի ապարանքը
ու ամրոցը կիսաւեր,
ահա՛ անոնց խաղաղ վանքը,
լուռ կ'աղօթէ կարծես դեռ:
Մթնշաղը գետինն առեր,
լուռ է աշխարք, արարած.
բեկորներուն աչքս յառեր՝
կը մտածեմ շրւարած:
Հին դարերու մշուշին մէջ
կը նշմարեմ ես ահա՛
փարթամ քաղաք, տներ անվերջ,
մեծ պալատներ ու սրահ...
Ու սրահը ճեխ զարդարուած
կը վառի ուշ գիշերով,

սրահին մէջ՝ լուսաւորուած
բիւրեղէ թանկ ջահերով՝
Հայրենիքի ազատանին
հաւաքուեր է խնճոյքի,
տօն կը տօնէ, տօն՝ յաղթութեան
իր հաւատքի ու զէնքի:
Ու փափկասուն տիկինները
հանդիսաւոր ընթացքով
ճեմ են առեր, շուրջ կը նային,
սէր կը թափեն հայեացքով:
Պարիկները պար են բռներ
ու կը տօփեն համարձակ
ու կը թնդայ մեծ սրահը
երգ ու նուագ ներդաշնակ...
«Վո՛ւյ...», «վոյ...». բուն էր, վայեց:
Մութ է, Ու ես գլխիկոր
այն աւերակ քաղքին վրայ
կեցած, ինչպէս մէկ բեկոր...

73. Ի Ն Ք Ն Ո Ւ Ս Մ Ե Ք Ե Ն Ա Գ Է Տ Ը

ա.

Տասնը եօթը տարեկան էր ձօրճ Սթիֆէնսընը, երբ վերակացու նշա-
նակուեցաւ ամխահանքի ջրհան մեքենային վրայ: Շատ պատասխանա-
տու պաշտօն մը. պէտք է հսկէր, որ ջուր չը հաւաքուի հորերուն խտո-
րեկրեայ անցքերուն մէջ եւ հոն աշխատող բանուորները չը խեղդէ:
Ջրհանը պէտք է անընդհատ ու կանոնաւոր գործէր: ձօրճ շատոնց կ'ե-
րազէր այդ պաշտօնին հասնի, ա'յն ատենէն ի վեր, երբ դեռ փոքրիկ
մանուկ մը, կու գար հօրը մօտ, որ այդ տեսակ մեքենայի մը հնոցին
կրակ վառողն էր:

Հիմա սիրահարած իր մեքենային վրայ՝ ուշադրութեամբ կ'ուսումնա-
սիրեր անոր կազմութեան ամեն մանրամասնութիւնը: Երբ աշխատանք-
ները կը վերջանային եւ ընկերները կ'ըշտապէին զուարճանալու, ձօրճ
կը քանդէր իր մեքենան, կը մաքրէր բոլոր մասնիկները եւ նորէն կը
ստրքէր: Մեքենան կը բանէր միշտ կանոնաւոր, բայց ձօրճի սուր աչքը

կը նկատէր անոր կազմութեան մէջ քանի մը թերութիւններ. ու պատա-
նին շարունակ կը մտածէր՝ արդեօք կարելի չէր կերպ մը կատարելա-
գործէր մեքենան: Ան կ'ուզէր ծանօթանայ ուրիշ տեսակի շոգեշարժ մե-
քենաներու հետ. մեքենագէտէ մը խնդրեց այդ մեքենաներուն նկարները:
Ժամերով կը զննէր այդ նկարները, բայց ոչինչ չէր հասկնար:

Պատանին երբէք այդպէս սաստիկ, այդպէս խոր չէր զգացեր իր ա-
նուս ըլլալը. կարդալ գրել անգամ չը
գիտէր: Իր մէջը հաստատ վճռեց
գեր սորվի: Բաղդէն այդ միջոցին մօ-
տերը վարժապետ մը դպրոց էր բա-
ցեր. Սթիֆէնսընը դիմեց անոր օժան-
դակութեանը եւ շաքաթական մէկ-
երկու դուրուշի չափ վճարելով սկսաւ
դաս առնել. Իրիկունները իր գործը
աւարտելուն պէս՝ կը վազէր այն
գիւղը ուր դպրոցն էր, եւ փոքրիկ-
ներուն քովի կը նստած մէկ-երկու ժամ
կ'աշխատէր, ապա շուտով կը 'վե-
րադառնար տուն, կը նստէր ու բու-
խերիկին առջեւը մինչեւ կէս-գիշեր, կը
կարդար ու կը գրէր քարտախտակին
վրայ: Ցերեկն ալ մեքենային մօտը
զբաղած՝ ամեն մէկ յարմար վայրկեանէն օգուտ կը բաղէր եւ թըւաբա-
նութեան խնդիրներ կը լուծէր: Բանուորները կը խնդային վրան, երախա-
ները դպրոցին մէջ կը ծաղրէին, բայց Սթիֆէնսընը ուշ չէր դարձնել եւ
ծմեռուան վերջը արդէն գիտէր գրել-կարդալ ու թուաբանութեան չորս
գործողութիւնը... Իր ուսուցիչը այդքանէն աւելի ինքն ալ չը գիտէր:

բ.

Աւ գրքերը բաց էին Սթիֆէնսընին առջեւ: Բայց իր օրական վա-
ստակովը հագիւ կը կարողանար միայն տնային անհրաժեշտ ծախքերը հո-
գալ, գիրք գնելու դրամ չէր մնար. սակայն ձօրճ այդպէս շուտով վիստող-
ներէն չէր: Իրեն յատուկ հնարամտութեամբ ինքնիրենը կօշիկ կարկտել
սորվեցաւ եւ ազատ ժամերը սկսաւ կօշկակարութեամբ պարապիլ: Պատ-
ուէրները անպակաս էին, այդպէսով ան կրցաւ այնքան դրամ ետ դնել,
որ իր խնայած գումարովը գնեց մեքենագիտութեան վերաբերող անհրա-
ժեշտ գրքեր:

Տարւել տարի անոր տնային ծախքերը կ'աւելնային: Պսակուեր էր եւ շուտով զաւակ մը ունեցաւ, որուն անունը Բօպըրդը դրաւ: Հիմա պէտք է աւելի վաստկէր: Ճշմարիտ է, ռոճիկն ալ հետզհետէ կ'աւելնար եւ աւելի ու աւելի բարդ մեքենաներու վարելը կը յանձնէին իրեն, բայց ատոր հետ միասին կ'աճէր եւ իր բնածին սէրը դէպի մեքենագիտութիւնը: Ան սոսկ բանուոր մը չէր, այլ միշտ կատարելագործումները կը մտցնէր իրեն յանձնեւած մեքենային մէջ. տունը փորձեր կ'ընէր, փոքրիկ օրինակներ կը շինէր, նոր մեքենաներ կը հնարէր, ուրիշներու գիտելու կը հետեւէր... Անհրաժեշտ էին գրքեր, նկարներ, փորձի համար նիւթեր, իսկ բոլորի համար կը պակսէին միջոցներ:

Ճօրճ ազատ ժամերուն, ոտնամաններէ զատ, ժամացոյցներ ալ կը նորոգէր, հագուստ կը ձեւէր, նոյնիսկ բեռ կը կրէր: Միաժամանակ ալ շարունակ կը սորվէր: Իր պաշտած կիներ մեռաւ. շուտով կորսնցուց եւ հայրը. ուրիշ փորձանքներ ալ եկան գլխուն: Անոր աշխատասիրութիւնն ու բարեխղճութիւնը ամենուն զարմանք կը պատճառէին ո՛չ պակաս իր հնարագիտութենէն: Մեքենաներու ամբողջ թանգարան մըն էր դարձեր իր տունը. ամեն տեղ դրուած էին ինքնահնար մեքենաներու օրինակները:

Սթիֆէնսընի անունը բարձրացաւ մանաւանդ դէպքէ մը հետքը, երբ մէկ շաբթուան մէջ շտկեց ջրհան մեքենայ մը, որը կարգի բերելէ հըրաժարեց էին արդէն բոլոր գիտնական եւ ուսում առած մեքենագէտները. Իրեն յանձնեցին իսկոյն աւելի շահաւէտ պաշտօն մը, դրացի անխափան քերէն ու գործարաններէն սկսան դիմել անոր եւ գործնական խորհուրդներ հարցնել:

Գ.

Արդէն այդ ժամանակէն միտք մը հանգիստ չէր տար անոր, համակեր էր անոր ամբողջ հոգին: Կը մտածէր այնպիսի մեքենայ մը շինէ, որ կարող ըլլայ շոգիի օգնութեամբ ամենածանր բեռները հեռաւոր տարածութիւններ փոխադրելու: Արդէն հնարեր էր այդ տեսակ վայրաշարժ մը, բայց դեռ շատ թերութիւններ ունէր. պէտք էր շարունակ կատարելագործէր: Ատոր համար ալ անհրաժեշտ էր անընդհատ հետազօտել, փորձեր ընել եւ միշտ սորվիլ:

Տղան Բօպըրդը արդէն տառներկու տարեկան էր: Հայրը տուաւ նիւթեալի լաւագոյն դպրոցը: Ամեն առտու տղան էջը հեծած կ'երթար քաղաք եւ իրիկունը կը վերադառնար, կը պատմէր հօրը ինչ որ այդ դպրոցը սորվեր էին: Ասիկա սովորութիւն մը դարձաւ, որ անկէ ետքը շարունակուեցաւ տարիներ: Այսպէսով Բօպըրդը դարձաւ տեսակ մը իր հօր ուսուցիչը:

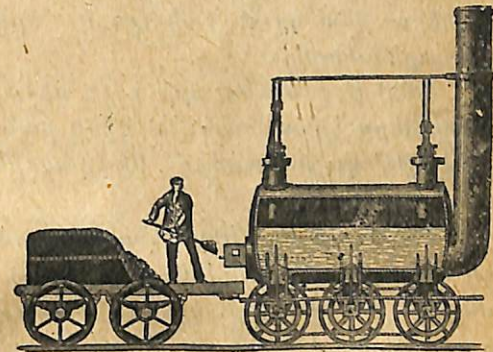
Ամեն շաբաթ օր տղան կը բերէր դպրոցի կամ ուրիշ գրական ընկերութեան մը գրադարանէն հօրը հարկաւոր գրքերը, իսկ եթէ թանկագին ու սակաւագիւտ հրատարակութիւնները տուն չէին տար՝ ինքը կը կարդար ուշադրութեամբ, քաղուածքներ կ'ընէր եւ նկարները կ'արտանկարէր: Որդին, որ հօրմէն պակաս չէր սիրեր մեքենագիտութիւնը, այդ նկարներու օգնութեամբ կը յաջողէր հօրը բացատրելու ամենաբարդ մեքենաներու կազմն ու գործածութիւնը: Առանց քաջութեւ, անկեղծ յափշտակութեամբ հայրը կը սորվէր իր գաւկէն, ինչ որ քաղղը հնարաւորութիւն չէր տուեր իրեն սորվելու: Բայց եւ որդին անգնահատելի տեղեկութիւններ կ'ըստանար հօրմէն գործնական մեքենագիտութեան մասին:

Հիմա վայրաշարժի կատարելագործութիւնը աւելի արագ ու յաջող առաջ կ'երթար: Հետզհետէ մեքենան աւելի արագ կը քալէր եւ աւելի ծանր բեռներ քարշկու տար ետեւէն երկաթէ գոյգ գծերուն վրայէն: Գիտնական մեքենագէտները դեռ կը ծաղրէին «ինքնուսը» եւ անոր գիտքը չէր ընդհանրանար. բայց գործնական մարդիկ արդէն կը հասկնային երկաթուղիի գիտին նշանակութիւնը, եւ երբ ընկերութիւն մը կազմուեցաւ Լիվըրփուլէն Մանչեստր գիծ մը շինելու համար՝ հիմնադիրները Սթիֆէնսընը կանչեցին իբրեւ կառուցանող, Գիտնական մեքենագէտները կը գրէին ու կը ծաղրէին իրենց թերթերուն մէջ. «Ինչ կրնայ ըլլար աւելի անհեթեթ ու աւելի ծիծաղելի, քան այն գաղափարը, թէ վայրաշարժները ծիէն աւելի արագ պիտի քաշեն. թող Սթիֆէնսընը չափաւորէ իր երեւակայութիւնը, եթէ չուզեր, որ խենդի տեղ դնեն ու յիմարանոց նետեն»:

Սթիֆէնսընը չէր ընկճուեր: Իր մեղմ, բայց տոկուն բնաւորութեամբն ոն հաստատամտութեամբը ան հասաւ իր նպատակին. կառավարութիւնը թոյլ տուաւ, որ երկաթուղին շինուի:

Դ.

Ատկէ առաջ Սթիֆէնսընը շինած էր մէկ-երկու կարճ երկաթուղիներ. բայց այս մէկը հսկայական գործ էր: Պէտք էր երեսուն քիլոմէթր երկաթուղի ունեցող խոր ճահճի մը մէջէն ճամբու համար թուաք անցընէր, լեռներ ճեղքէր, ստորերկրեայ անցքեր ծակէր, 64 կամուրջ պէտք է շինէր,

որոնցմէ մէկը շատ մեծ ու շղթաներով կախուած: Այս տեսակ դժուարութիւններու կառուցողական արուեստը դեռ չէր յաղթած: Ստիֆենսընը կը հասկնար, որ այդ շինութեան յաջողութենէն էր կախուած իր գիւտի ապագան: Անիկա ամեն տեղ էր. կը նախագծէր, կը հսկէր, օրինակ կուտար, ամբողջ օրը ոտքի վրայ էր: Իր ձեռքին տակ կ'աշխատէր եւ Բոպըրդը: Փորձառութիւնն ու գիտութիւնը ձեռք ձեռքի էին տըւեր: Ամբողջ օրը աշխատելէն ետքը՝ ձօրճ Սթիֆենսընը զիշերուան մեծ մասը նախագիծեր կը գծագրէր, նոր ու նոր յարմարութիւններ կը հնարէր եւ ուրիշներու հետ կը թղթակցէր: Եւ երբէք ո'չ մէկուն խելացի խորհուրդը չէր արհամարեր:

1830 թւի Յունուարի 1-ին գիծը պատրաստ էր: Բայց ընկերութեան վարիչները կը տատանէին՝ գիծը բանեցնէին՝ ձիո՞վ, անշարժ մեքենաներո՞վ, թէ՞ վայրաշարժով: Սթիֆենսընը համոզեց, որ վայրաշարժերու մըրցում նշանակեն:

Որոշուած օրը Ստիֆենսընը մասնակցեցաւ մրցումին իր նոր շինած «Ռակէտ» վայրաշարժով: «Ռակէտը» դուրս եկաւ՝ քաշելով ետեւէն քաշմաթիւ բեռքըւած վակոններ ու առաջ շարժեցաւ ժամը 24 քիլոմէրը արագութեամբ: Ետքն ալ միայն մարդակիր վակոնով մը, որուն մէջ 36 հոգի էին նստած, սլացաւ 50 քիլոմէրը արագութեամբ: Ամբոխը չէր հաւտար իր աչքերուն եւ ցնծութեամբ կ'ողջունէր Սթիֆենսընը:

«Ռակէտը» յաղթեց էր: Աշխարհիս ամենէն մեծ գիւտերէն մէկը եղած էր: Յուզուած, ինքնավստահ, գլուխը բարձր բռնած՝ հայրը տուն կը դառնար այդ օրը, յենած զաւկի ուսին: Եւ անսահման երջանիկ էր:

Թէ՛ Անգլիա եւ թէ՛ ուրիշ երկիրներ արագ երկաթուղիներ սկսան շինուիլ: Թագաւորները, գիտական ընկերութիւնները, մեծ մեքենագէտները կը դիմէին ձօրճ Սթիֆենսընի խորհուրդներուն: Ամբողջ աշխարհը ճանչցաւ «ինքնուս մեքենագէտը» ու խոնարհեցաւ անոր հանճարին ու գիտութեան առջեւ:

Սթիֆենսընը իր ո՞ր յասկուրիւններուն կը պարտի իր յաջողութիւնը:

Ինչո՞ւ համար երկաթուղիին գիւտը աշխարհի մեծ գիւտերէն մէկն է:

Համեմատեցի՞ք Սթիֆենսընն ու Ֆուլտոնը իրարու հետ:

74. ԳԵՂԱՐԴԻ ԶՈՐԸ

Օ՜հ, որքան քաղցր է ծմրան բանտէն վերջ ընութեան զիրկը, խենթի պէս, նետուիլ, ու խորհրդաւոր, սիրուն ծորին մէջ ե՛ւ սքանչանալ, ե՛ւ ոգեւորուիլ:

Տաք իրիկուն էր, երբ սայլն առաւ կանգ. վերջին ոլոր մ'ալ, ու ծորը մտանք:

Գետն իր խուլ երգով դէմերնիս փութաց, պազաւ երեսնիս իր շնչովը թաց:

Ճոխ ուռիներու թաւուտ ճիւղերէն սուր դայլայիկներ կտրուկ, թրթռուն յանկարծ անջրեւեց մեր խոնջած գլխուն. մինչ գաղտնի ծայներ, որ մարդ կը ծաղրեն, ծորի այն բարձր անծաւներէն կոյտ նո՛յնը կը կրկնէր թովուած ականջնուս:

Նրբամէջ ծորը դիւթել կ'ուզէր մեզ՝ վառ ծաղիկներով պննած դէմքն ու լանջ. փարթամ ընութեան իբրեւ նուրբ բեհեզ նետեր էր ուսին կրկնոց մը կանաչ:

սակայն վախնալով, որ հոգին անպատկառ ծածկոյթը մարմնէն կատակով բանար՝ անփոյթ դիրքով մը փաթթեց էր մէջքին փրփուրէ գետի արծաթէ զօտին:

Հո՛տ, ժայռուտ ծորի պատուտած կողէն պարզուկ գմբեթ մը երկինք կը միտի՝ սուր-սուր սլաք մը լարուած աղեղէն, որ, ըսես հիմա վեր թռչի պիտի:

Ու խենթ գետակը իր վազքին ատեն, երբ դէմը կուգայ այդ սուրբ գմբեթին՝ պատկառած, զգուշ կը քաշուի մէկ-դին, որ Գեղարդ վանքին տեղ տայ իր դաշտէն: Բայց ի՞նչ... տեսա՞՞ծ էք ընութեան ծոցին պապերնուդ փառքը լուիկ, առանձին...

75. ԱՌԱՋԻՆՆ ՈՒ ՎԵՐՋԻՆԸ

ա.

Ես այն տարին չորրորդ կարգն էի։ Մեր դասարանը երեք չորս հոգի կային, որոնք թէ՛ հասակով տարիքով մեծ էին մեր մէջը. անոնք կը հըրամայէին մեզի. ուսուցիչներն անգամ ուրիշ տեսակ էին անոնց հետ, իսկ մենք փոքրերս կը վախնայինք իրենցմէ ու կ'ակնածէինք։ Թէեւ դասերնին միշտ չը գիտէին բայց դասերէն դուրս ուրիշ ամէն բան գիտէին։ Դուրսը խաղի ժամանակ անոնք էին դեկավարն ու պարագլուխը. դասարանի ներքին գործերուն մէջ միշտ անոնք էին ամէն բան կարգադրողն ու ողորդողը. հերթով օրապահ կ'ըլլայինք բոլորս, բայց իսկական, մշտական օրապահը անոնք էին. անոնք կը վարէին դասարանը եւ անկարգութիւններու բոլոր աղբիւրը անոնցմէ էր։ Մենք բոլորս կը հնազանդէինք անոնց՝ նախ որ կը վախնայինք ծեծուելէ, եթէ չը լսէինք, մէյ մըն ալ որ կ'ըզգայինք անոնց գերազանցութիւնը ու կը խնարհէինք։

Անոնք կը ծխէին ալ. գրպանին միշտ ծխախոտ կար. դասամիջոցներու ատեն կը քաշուէին պարտէզին կամ մեր դպրոցի հին շէնքին մէկ խոր անկիւնը ու կը ծխէին. ատ ալ որ չեղաւ՝ կը մտնէին արտաքինները ու հոն կը ծխէին. Բոլորս գիտէինք, բայց ի հարկէ ո՛չ մէկը ուսուցիչներուն ոչինչ չէր յայտներ, այլեւ կը հիանայինք. անոնք շարունակ կը ծաղրէին մեզի, թէ մենք դեռ երեխայ ենք, դեռ ոչինչ չենք հասկնար, եւ այնպէս յաղթանակով ներս կը քաշէին մուխը, ետքը դուրս կ'արծակէին շրթունքներուն մէջէն, հետոն ալ այնպէս արհամարհանքով կը նայէին մեր վրայ...

բ.

Այդ արհամարհանքը ինծի շատ կը վիրաւոր էր. ես ալ կ'ուզէի անոնց պէս քաջ ըլլամ, մարդու կարգ անցնիմ. ես ալ կ'ուզէի ծխեմ.

Վեռեր էի մէջս, բայց սկսիւր կը յետածգէի. ներքին բնագոյական բան մը կը զսպէր ինծի, թող չէր տար. մէյ մըն ալ, որ հայրս շատ բարի, բայց շատ ալ խիստ մարդ էր. եթէ իմանար, հոգիս կը հանէր։

«Ա՛յ, վախկոտ եմ, ա՛յ, երեխայ եմ. անոնք շիտակ կ'ըսեն».

— անցան մտքէս անգամ մը եւ այդ գաղափար, սաստիկ դալաւ ինքնասիրութեանս.

Այդիս դէմը պատկերացաւ մեր դասարանի ամենէն մեծը, ծխախոտը դնչին, ինքնագոհ, որ սպանիչ արհամարհանքով մը կը նայէր ինծի...

Ալ վերջացաւ. առանց այլեւայլի մտայ մեր դահլիճը, ուր սեղանին վրայ միշտ պատրաստ գլանիկներ կային դուռած հիւրի համար, որովհետեւ ո՛չ հայրս կը ծխէր ո՛չ ալ մեծ եղբայրս։

Վերցուցի գլանիկ մը, արագ կոխեցի զրպանս ու դուրս ելլայ. բայց ո՛ւր ծխէի. մտածեցի այս կողմ, այն կողմ, յարմարը խոհանոցն էր։

Ճաշերէն ետքը մայրս հոն բնաւ չէր մտներ, ծառան ալ գործերը աւարտած՝ կ'երթար իրեն համար պտտելու եւ կը վերադառնար իրիկուան դէմ։

գ.

Մնացեր էինք մինակ՝ ես, գլանիկս ու խոհանոցը. եւ ինծի կը թուէր թէ երեքս ալ իրարու կ'ըսպասէինք։ Հանդարտ քայլերով մտայ խոհանոց եւ դուռը գոցեցի առանց աղմուկի։

Սիրտս ու ոտքերս կը դողային...

Սրագ սկսայ լուցկի փնտռել։ Լուցկի չը կար ո՛չ կրակարանին մօտը, ո՛չ սեղանին վրայ, ո՛չ պահարանը, ո՛չ մէկ տեղ. անպիտան ծառան անշուշտ դրեր էր զրպանը, ու կորսըներ։ Ան ալ ծխող էր։

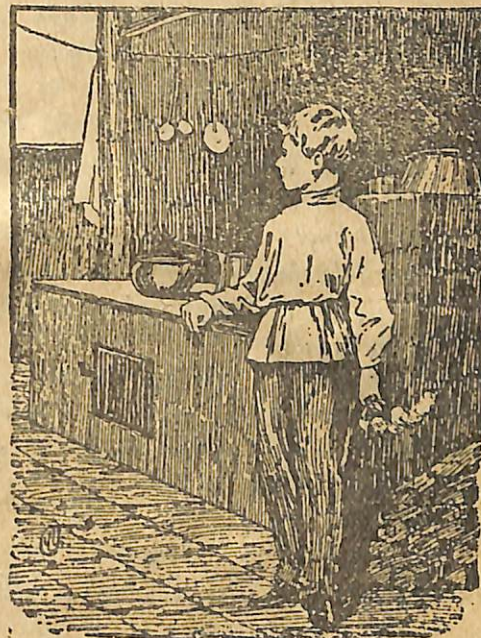
Փայտի պէս կեցեր կը մտածէի՝ ի՞նչ ընեմ։

Յանկարծ միտք ըրի, որ վառարանին մէջ կ'ընայ կրակ ըլլար։

Մօտէն դիտեցի՝ կ'երեւային փոքրիկ վառ կտորներ. Փոխանակ ունելիով կտոր մը վերցնելու, Աստուած խելքս առեր էր այդ վայրկեանին, ամբողջ մարմնով ծռեցայ վառարանին վրայ, գլանիկին մէկ ծայրը միշտ բերանս, միւս ծայրը խօթեցի մոխիրներուն մէջը փայլատող կրակին ու պի՛նդ, երկա՛ր ներս քաշեցի ծխախոտին մուխը։

Կուրծքս մուխով լեցուեցաւ. Բարձրացայ, ետ քաշուեցայ ու սկսայ ազահաբար ու իրարու ետեւէ աւելի ու աւելի խոր ներս քաշել ծուխը. միեւնոյն ժամանակ վախով կը նայէի դռանը, որ յանկարծ բացող մը չըլլայ։

Մէյ մըն ալ զգացի, որ սիրտս կը խառնուէր ու գլուխս պտոյտ կուգար. նետեցի ծխախոտը անդին, վազեցի դէպի դուռը ու... մնացածը ալ չեմ յիշեր...

Երբ աչքս բացի, տեսնեմ՝ մեր սենեակն եմ. մայրս քնքշաբար կը շոյէր գլուխս: Տեսնեմ՝ նոյնպէս եւ իմ չարաբաստիկ գլանիկս առջեւս սեղանիս վրայ դրաւ:

— Ծխախոտը թոյն է, աչքի՛ս լոյս. — ըսաւ մայրս լուրջ ձայնով մը, երբ ուշքս ետ էր եկեր եւ ես քիչ մը հանգստացեր էի. — ան կը քայքայէ մարդուս առողջութիւնը, մանաւանդ երբ կ'ըսկսին մատաղ հասակէն ծխելու: Խո՛սք տուր ինծի, արեւիդ մեռնիմ, ազնիւ խօսք տուր, որ այլեւս երբէք ծխախոտ չես դնէր բերանդ, մինչեւ հասուն մարդ դառնալդ: Իսկ անկէ ետքը, երբ որ մեծնաս, ալ ինքդ կը հասկնաս ու ալ ինքդ գիտես. — Վերջացուց մայրս եւ խորին խանդաղատանքով համբուրեց ճակատս:

Ես լալով փարեցայ մօրս կրծքին:

— Մայրի՛կ կը խոստանամ բեզի, որ ալ երբեք ծխախոտ ձեռքս չեմ առնէր, քանի որ կ'ապրիմ աշխարհիս երեսին, երբէ՛ք:

— Կ'ուզե՞ս, — ըսաւ մայրս — ցցենք այս թերատ գլանիկը գրասեղանիդ պատին, իբրեւ անմոռաց յիշատակ քու ուխտիդ:

Եւ մայրս իր ձեռքովը գամեց գլանիկը պատին: Մինչեւ այսօր ան գամւած է հոն աչքիս դիմացը: Երեսուն տարի է արդէն. եւ ես հաստատ պահեցի իմ խոստումս:

Ու ամեն անգամ, երբ կը տեսնեմ աշակերտներ, կամ նոյնիսկ աւելի հասակաւոր ուսանողներ բերանին ծխախոտ դրած կը խօսակցին կամ կը թափառին՝ ես երեսս միշտ անդին կը դարձնեմ, զգուանքի նմանող խորին անախորժ զգացումով մը...

76. Վ Ե Ր Ե Լ Ք Մ Ա Ս Ի Ս Ի Վ Ր Ա Յ

ա.

1829 թրւի Սեպտեմբերի սկիզբներն էր: Կաթողիկոսի թարգման եւ գրագիր Խաչատուր սարկաւազին էին յանձնէր, որ ցոյց տայ Սուրբ Էջմիածնի հնութիւնները Պարրոտին: Գերմանացի գիտնական պրոֆեսորը իր հինգ աշակերտներուն հետ եկեր էր Ռուսերու նոր նըւաճած երկիրը՝ Արարատեան դաշտը ուսումնասիրելու եւ կը ցանկար բարձրանալ Մասիս լեռան գագաթը: Իր գիտցած ռուսերէնով սարկաւազը յափշտակութեամբ ամբողջ օրը տեղեկութիւններ կուտար հիւրերուն՝ պտտցնելով Վաղարշապատի վանքերը:

Մութը կոխեր էր արդէն եւ յոգնած համբորդները շատոնց է քաշուեր էին հանգստանալու վանական հիւրանոցը. իսկ երիտասարդ սարկաւազը յուզուած դեռ կ'երթեւեկէր տաճարի ստուերին մէջ: Ան կը մտածէր այդ օրուան իր ստացած տպաւորութիւններուն վրայ: Օտարականները աւետարանը, մատուցները եւ սուրբերուն պատկերները չէին համբուրեր, մոմ չէին վառեր, երեսնին խաչ չէին հաներ, նոյնիսկ պատարագի միջոցին եւ ատիկա կը վշտացնէր ջերմեռանգ սարկաւազը: Բայց ի՛նչ ուշադրութեամբ ականջ կը դնէին անոնք հայկական ժամերգութեան ու եկեղեցական երգերուն, ի՛նչ հետաքրքրութեամբ կը զննէին մատուցները, վանքի թանկագին իրերն ու հնութիւնները, շինութիւններու ձեւն ու զարդերը, հայերէն ձեռագիրները, մանաւանդ ինչքան մանրամասն կը հարցնէին՝ չը կա՞յ արդեօք որ եւէ բան ձեռագիրներուն մէջ Մասիսի մասին:

Անոնք ամբողջ իրիկունը երկար դիտեր էին Մասիսը:

Խաչատուր սարկաւազը յիշեց՝ թէ ինչպէս ինքն ալ շատ տարիներ առաջ մանուկ տանն՝ նստած բլրակի մը վրայ իր հայրենի Քանաքեռ գիւղին դուռը՝ ժամերով աչքը չէր հեռացնէր այդ աննման լեռան ծիւնապատ գագաթէն:

«Հոն կ'ապրի Նոյ նահապետը իր բիւրեղէ ապարանքին մէջ. — կը պատմէր հայրը. — անթիւ գոհարներով կը փայփլին անոր պատերը արշալոյսին ու վերջալոյսին եւ փղոսկրէ գահին վրայ բազմած ձերունի նահապետը անհասելի բարձունքէն կը հսկէ շուրջը՝ հայկական աշխարհը»: Եւ Խաչատուրը իր տղայական երեւակայութեամբը անզուսպ կը թռչէր դէպի այդ բարձունքը: Ո՛հ, ինչպէ՛ս կ'ուզէր թեւեր ունենայ, ու սաւառնի վեր, վեր, Նոյ նահապետին քովը, կենայ անոր առջեւ ու ըսէ. «Պապի՛կ, պատմէ՛ ինծի աշխարհի կործանումին ու մեծ ջրհեղեղի մասին, պատմէ՛ ինչ որ անցեր-գացեր է անկէ ետքը իմ անբաղդ հայրենիքիս վրայէն...»:

Եւ ահա՛ հեռաւոր հիւսիսէն, Դորպատէն, հազարաւոր մղոններ կըտրելով՝ այդ օտարագիւնները թուր եկեր են, կ'ուզեն հասնին ձերունի նահապետի չքնաղ ապարանքին... Ո՞ւրկէ են առեր անոնք այդ յանդուժն թեւերը, ի՛նչ կ'ուզեն իմանալ Մասիսի գլխու ձերունիէն:

բ.

Երբ երկու օր ետքը օտարականները կը ձգէին հիւրասէր վանքը, Խաչատուր սարկաւազը անոնց հետն էր: Պրոֆեսոր Պարրոտի խնդիրքով Կաթողիկոսը թոյլ էր տուեր, որ սարկաւազը ընկերակցի Գերմանացիներուն, իբրեւ թարգման եւ իբրեւ երկրի հանգամանքներուն ծանօթ ու աչքաբաց երիտասարդ: Սարկաւազը անչափ երջանիկ է՛ր: Ան կը քշէր իր ձին կից

Քիչ մը ետքը ամէն մէկը ամուր փաթթուած իր վերարկուն մէջ՝ պառկեր էին քարերուն տակը բացուած թաղիքէ վրանին մէջ։ Սարկաւազն ալ Սուրբ Յակոբի վանքի վարդապետէն փոխ առած եափունջին նետեց վրան ու կերպ մը կծկտեցաւ վրանի մուտքին մօտիկ։ Քովէն կը լսուէր յոգնած համբորդներու մրափիւնը, իսկ ինքը՝ պաշլըքը գլխուն փաթթած՝ անթարթ կը նայէր պարզ աստղալից երկնքին։ Իր մտքէն չէր հեռանար պրոֆեսորի խօսքերը, նայեցաւ վար՝ Արարատեան դաշտին վրայ, լոյսի եւ ոչ մէկ կայծ։

— Այո՛, մշտական խաւար է հոն... — կրկնեց ան դառնութեամբ։

Արեւմտեան պաղ հովը, որ սկսեւ էր հետզհետէ սաստկանալ, ոսկորներու ծուծը կը թափանցէր. ան ալ կարծես կը շնչէր սարկաւազի ականջն ի վար՝ «խաւար է...»։

Դ.

Լուսցաւ։ Առնելով իրենց հետ միայն կարեւոր հագուստներն ու քիչ մը ուտելու բան՝ ուղեւորները սկսան վերելքը՝ վրանն ու ձիերը թողնելով գիշերատեղին։

Կ'անցնէին ահագին քարակոյտներու վրայէն, որ կարծես հսկայական ձեռքով մը դիզուած էին իրարու վրայ. կը բարձրանային լարուած ուշադրութեամբ եւ զգուշ. սխալ քայլ մը ու վերջացաւ Ահա՛ եւ սառցագիծը։ Հոտկէ կ'ըսկսէր յաւիտենական ձիւնի տարածութիւնը։ Արդէն կ'երթային սառոյցի վրայէն. թէեւ ոտքը կը սահէր, սակայն ընդհանրապէս շատ աւելի դիւրին էր բարձրանալը։ Օդի նօսրութեան պատճառով կուրծքը լայն շունչով կը քաշէր ու սիրտը կը բաբախէր աւելի արագ։

Կէսօր էր արդէն եւ գագաթը բաւականին հեռու էր դեռ, երբ օդը փոխուեցաւ։ Ամպերը պատեցին ուղեւորները, պաղ բամին փչեց աղմուկով։ Վտանգաւոր էր ճամբան շարունակելը։ Հասած էին տասնըհինգ հազար ոտնաչափ բարձրութեան։ Վայրկեան մը վարանումէ ետքը՝ պրոֆեսորը փորել տրւաւ սառոյցը ու խաչ մը տնկեց՝ վրան մակագրուած, թէ 1827 թուին ռուս կայսրութեան սահմանները հասան մինչեւ հոս։

Գիտնականը անգամ մըն ալ կարօտով նայեցաւ դէպի վեր, դէպի Մասիսի անպամած գագաթը, որը չէր ուզած այցելուններն ընդունիլ ու հառաչանքը կրծքին մէջ խեղդելով՝ հրամայեց նահանջը։ Ամենուն ետեւէն կ'երթար ինքը Պարրոտը՝ գլուխը կախ, կարծես անզգայ։ Սարկաւազը կը քալէր քովէն եւ երբեմն թռուցիկ հայեացք մը կը նետէր անոր դէմքին։ Երիտասարդը կ'ուզէր մխիթարական բան մը ըսէ, բայց խօսք չէր գտներ։

— Օդաչափ գործիքը տըւէ՛ք ինձի, պարո՛ն պրոֆեսոր, ես կը տանիմ. — ըսաւ վերջապէս մեղմութեամբ։

Պրոֆեսորը լուռ գործիքը երկնցուց անոր։

Ե.

Իջան նորէն Սուրբ Յակոբի վանքը։ Պարրոտը չէր շտապեր հոնկէ հեռանալու, յամառութեամբ կ'ըսպասէր. իսկ օդը օրէ օր կը վատթարանար։ Մասիսը պաշարուած էր սեւ-սեւ ամպերով, գագաթէն կը լսուէր փոթորիկի աղմուկն ու կայծակներուն ճալթը։ Կարծես ձիւնի Մասիսը զայրացած էր, որ մարդիկ յանդգնեւ էին ոտք դնելու իր կոսական սառոյցներուն վրայ։ Քանի մը օր ետքը, հազիւ Մասիսի ճակատը պարզուեր էր, երբ Պարրոտը յայտարարեց իր ընկերներուն։

— Վաղը ես նորէն պիտի բարձրանամ գագաթը։

Իր ուղեկիցները լուռ էին եւ այդ լուռութեամբ կը հրաժարէին հետեւելէ։

— Ես ալ կուգամ ձեզի հետ, պարո՛ն պրոֆեսոր. — ըսաւ սարկաւազը։

Սեպտեմբերի 27-ին նոր ու աւելի սակաւամարդ կարաւան մը կը ձգուէր նորէն դէպի Մասիսի գագաթը։

Այս անգամ անոնք գիշերեցին աւելի բարձր ճիշդ սառցագծին տակը՝ մեծամեծ քարերը իրենց ապաստան ընտրելով։ Ցուրտը սաստիկ էր. խարոյկի կրակն անգամ չէր տաքցներ, աչք գոցելը

անկարելի էր։ Կէս-գիշերին գագաթը նորէն ամպեց եւ խուլ որոտի ձայներ կը լսուէին։ Բայց առտուն առաջին հառագայթները հազարումէկ գոյներով հրափառեցին սառոյցի բիւրեղները, գագաթը բոլորովին մաքրուեր էր ամպերէն։ Հիացած ու քաջալերուած՝ առաջ դիմեցին անոնք սառոյցներուն վրայէն, հասան իրենց տնկած խաչին տեղը։ Ուղեկիցներէն չորս գիւղացի ուժասպառ կանգ առին հոն. հետեւեցան միայն երկու զինուորները եւ

երկու ուրիշ գիւղացի: Ողորկ սառույցին վրայ կացինով շարունակ ոտնատեղ փորելով՝ կ'ենէին վեր: Ահա՛ գազաթի երկու բլուրները: Վերջին ճիգ մըն ալ, գրեթէ վազէվազ կը բարձրանան ու վերջապէս ամենէն բարձրըլուրին ծայրն են...

Սքանչելի տեսարան: Պարրոտը կը ցնծար: Սարկաւազը ապշած կը նայէր շուրջը. լեռներ, հովիտներ: Ահա՛ հիւսիսային կողմը Արագածը, ահա ոտքերուն տակը Փոքր Մասիսի սուր գագաթը, իսկ հոն հեռուն՝ Սիփանը: Ինչ գեղեցիկ կը գալարին Երասխը մէկ կողմէն, Եփրատը միւս կողմէն: Սարկաւազը ամբողջ էութեամբ զմայլած էր, բոլոր ջիղերը երջանկութենէն կը թրթռային: Յն փռուեցաւ սառույցին վրայ, համբուրեց նւիրական ձիւնը եւ յուզումէն արցունք կը թափէր: Կը փնտռէր իր մը, բան մը այդ ձիւներուն մէջ, որ տանի հետը իբրեւ յիշատակ, բայց ոչինչ չը կար: Փրցուց կտոր մը սառույց: Իսկ Պարրոտը իր գործիքներովը շտապով կը չափէր բարձրութիւնը. 16.200 ոտնաչափ էր:

Կէս ժամ ետքը կը վերադառնային նորէն դէպի իրենց գիշերատեղին: Եւ այդ իրիկունը Պարրոտը սովորականէն աւելի կը խօսէր: Կը պատմէր իր ուրիշ ելքերու մասին եւրոպական քանի մը բարձր լեռներու գագաթները եւ թէ ինչ մեծ նշանակութիւն ունին զիտութեան համար այդ ուսումնասիրութիւնները: Սարկաւազը տրտում աւանջ կը դնէր անոր ոգեւորուած ծայնին:

— Երանի՛ ձեզի.— դուրս թռաւ սարկաւազի շրթունքէն:

— Լսեցէ՛ք, Խաչատուր սարկաւազ,— յանկարծ դիմեց պրօֆեսորը,— միթէ դուք՝ այդպէս ընդունակ, եռանդուն ու հարտար երիտասարդ մը՝ պէտք է մնաք ձեր այդ կիսատ ուսումովը: Ինչո՞ւ չէք երթար համալսարան:

— Բայց մենք բարձրացանք: Ես ձեզի խօսք կուտամ, որ դուք համալսարան կ'երթաք:

— Բայց մենք բարձրացանք: Ես ձեզի խօսք կուտամ, որ դուք համալսարան կ'երթաք:

Տարի մը ետքը Խաչատուր Աբովեանը համբայ կ'իյնար դէպի Դորպատ: Պրոֆեսոր Պարրոտի միջնորդութեամբ կառավարութիւնը անոր համբուծախք ու թողակ էր նշանակեր:

77. ԿԱԼ

Սիրեցի քեզի, գիւղացի եղբայր,
երբ կարմիր շապկով, մազոտ կուրծքդ բաց,
հին թաշկինակ մը գլուխդ կապած,
եղանը ձեռքդ խուրձ կը զլորես,
էճէ՛յ կը կանչես, կը հրամայես,
դէզէն կ'իջնես վար, կամդ կը նայիս,
մրջիւնի նման, մինչեւ իրիկուն
կ'աշխատիս, անվերջ առանց յոգնելու,
առանց տրտունջի, հոգոց հանելու:
Իսկ երբ իրիկունն իջնէ աստղալից՝
տուն կը բոլորես ժիր բանուորներդ,
ծայն կու տաս, որ գան մատաղ հարսներդ,
կալը կը ժողվես, թիակդ կ'ուսես,
եւ լեռնէն հէնց որ փչէ մեղմ հովը,
լուսինն ալ ելնէ սփռէ իր շողը,
կալածդ կուտաս հովին ու զովին,
ոսկի ցորենը ու դեղին դարման
կը զատես, կ'առնես պաշարդ տարուան:

ՊԶՏԻԿ ԲԱՌԱՐԱՆ

Քանի մը ժողովրդական բառերու ու ասոյթներու որոնք դեռ նոր մտնելու վրայ են մեր գրական լեզուն եւ որոնք գործածուած են մեր նախորդ յօդուածներուն մէջ:

Արար = Կենդանիներու չորցուցած աղբը, որ վառելու կը գործածեն. հոսկէ արարոց = այն երկայն փայտը, որով արթարը կրակը կը խառնեն:

Աւմաղան = Սիրուն:

Գլխատուն = Դիւղական տան գլխաւոր բաժանմունքը:

Գոմահանդ = Հանդերուն մէջ այն տարածութիւնը, ուր շինուած են ամառուան գոմերը:

Յուրդ = (քուրֆ.) = Լեռներուն վերայ, հովիւներուն վրաններուն խումբը:

Ծափունջի (քուրֆ.) = Թաղիքէ շինուած, տնիթե, միակտուր, լայն ու երկայն վերնոց մը:

Թեւմազ = Ուտելէ ետք ամանի մէջ աւելցած ուտելիքի մնացորդները:

Ժամը քրին = Ժամու զանգակները զարկին: Տալ = զարնել:

Ժանգալ = Լայնատերեւ, փշիչոտ խոտ:

Ծապան = Լեռներու էջքին վրայ նեղ տափարակ տեղեր՝ բլլա՛յ բնական թէ՛ արուեստական:

Կախան = Զմեռուան համար կախուած պահած պտուղներ:

Կածուկ = Երկայն ու նեղ տերեւներով փշիչոտ խոտ:

Կողքը դէմ քալ = Յամառիլ, կամ մակորիլ:

Հախուել = Արագ ու աղահօրէն ուտել. կ'ըսուի չոր բաներու համար. եթէ աւելի հեղուկ է, կըսենք՝ լափել:

Հարայ-հրոց = Խառն աղմուկ ու իրարանցում:

Հեռ (թիւի մը ետեւէն) = Հեղ, անդամ. չորս հետ = չորս անգամ:

Ճղել = Ծիւղ բառէն՝ երկուքի բաժնել, ճղքել, ճեղքել:

Ճուր (նաեւ ճիւր) = Ողկոյղ:

Մէկ աչիով նայիլ (սէկուն) = բանի տեղ չը դնել: «Դուն ինծի մէկ աչքով մի՛ նայիր»:

Մզկալ = Կսկծալ. կ'ըսուի տեղի հոգեկան ցաւերու համար. կըսուի ինծի համար:

Զիւր = Տպածոյ կտոր (պասմա):

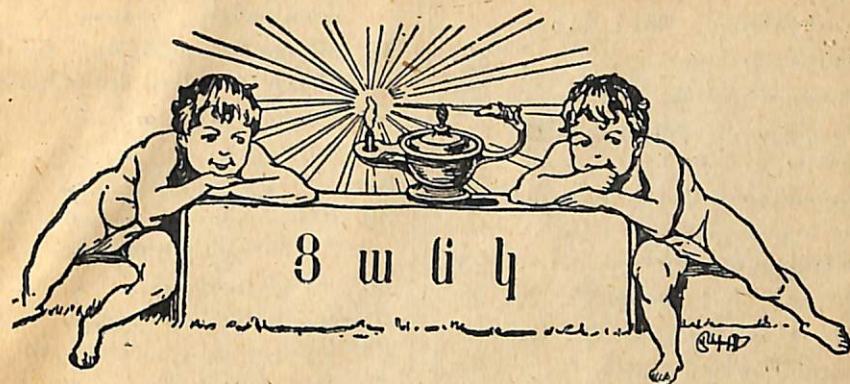
Զուել = Աչքերը լայն բացած առել. կ'ըսուի եւ ոտքերուն լայն բացելուն:

Պարզկայ = Աստղալից, հանգիստ ու սառնամանիք գիշեր:

Սարք = Կարգ. **Սարքիլ** = շինել, յարմարցնել, կարգի բերել. կը գործածուի եւ միասին՝ կարգ ու սարք:

Տալ (գոյնի մը հետ) = Զարնել, սեւին տալ, կարմրին տալ = սեւ զարնել, կարմրի զարնել:

Տրաքիլ = Ծմոտել:

Յ ա ն կ

1* Դիւղին ժամը	3	20 Էջը մեր մէջ Կ. Մելիք-Շահ-նազարէն, կրճատ	38
2 Շարաթ մը ծառին վրայ, Վ. Փափագեանէն, կրճատ. ու փոփոխ	5	21* Կոռնկին մահը, ըստ Դ. Վարուժանի	41
3* Այգի, ըստ Սմ. Շահաղիզի	8	22 Կոյրերու վարժարանը, ըստ Ամիչիսի	42
4 Դաթուան ու Պետրիկեւան.	8	23* Անախորժ լուրը ըստ Կ. Մելիք-Շահնազարի	46
5* Այգեքաղ, ըստ Յ. Աղաբաբի	12	24 Զմեռուան դէմ, Բաժնիէն	46
6 Նարէկի նժոյգը	13	25* Սոխակին վիշտը	49
7* Դինի. Վ. Միքաէեանէն փոփոխ	14	26 Երկաթուղին	50
8 Փոքրիկ նաւաստին	15	27* Թաթուլին գալաճօշը, Քոն-լովի թրք. Գաբրիէլ Եպ. Այվազովսկի	52
9* Նաւավոր, Ա. Ծասուրեան-նէն, փոխան	18	28 Խոթեղ եղբայրս, Ա. Ահարոն-եանէն, կրճատ	53
10 Խենթ Մարէ.	19	29* Սասունցի Դաւթի կոխը	57
11* Սասունցի Դաւթին ու Կողբաղին	22	30 Հայ. առաջին ուսուցիչը	65
12 Նճուկ, Տուրգենեւի	25	31* Անգղիագէտը, Սիւրանովի, Յ. Յովնանեանի թրգ. էն	68
13 Սարերու արքան թրգ. Ա. Ծասուրեանի, կրճատ	26	32 Զմեռ, Խաչ. Աբովեանէն	69
14 Գերիարծի, Դոստաւեսկիէն	27	33 Դայլը	70
15* Արծիւ, Դ. Դեմիրեանէն	29	34* Պարզկայ գիշեր. Ա. Լ. Լ. սահակեանէն	73
16 Ապարանի գոմէջը	29	35 Ծնունդի գիշերը, Նեւսեւ Դանիէլեանի. կրճատ	73
17* Աշունը սարերուն վրայ Վ. Միքաէեանէն	34	36* Կարապ. ձուկն, ու խնայ-փառ Քոնիովի, թրգ. Գաբ. Եպ. Այվազովսկի	75
18 Բորը	34	37 Դիրգորը	75
19* Փոթորիկ Ա. Ծասուրեանէն, փոփոխ	37		

38*	Կոխ	81	55	Երասխի վրայէն, Վ. Փա- փաղեանէն, Կրճատ . . .	108
39	Բարեկենդան, Պերն Պոսե- եանէն, Կրճատ	82	56*	Ջկնորսին խրճիթը, Պլե- նեկի ըստ Ար. Խնկոյեանի թարգ	112
40	Հսկայ փեթակը	86	57	Եղջերուն	113
41*	Բրտինք, Ա. Ծասուրեանէն Կրճատ	88	58*	Երգ մը կայ մանկուց . . .	115
42*	Քրիստափոր Գոլումպոս . . .	88	59	Ազուաներու յարձակումը, Շ. Տեր-Նիկողոսեանէն . . .	116
43*	Փաճք մայր-հողին, Ար . . . Խնկոյեանէն, Կրճատ . . .	93	60*	Դէպի սարերը	117
44*	Գարուն, Գ. Մեսեանէն . . .	93	61	Յովհան Կուտէնպէրի . . .	118
45	Շէկօն ու Մարալը, Ա. Ա. հարունեանէն, Կրճատ . . .	94	62*	Դիչեր, Սմ. Շահաղիզն . . .	121
46*	Ելի՛ր, գեղջուկ, Շուշանիկ Կուրդիկեանէն, Կրճատ . . .	98	63	Տպարանին մէջ	122
47	Ամենաթանկագին բանը . . .	98	64*	Քուն, Աւ. Խառնակեանէն . .	126
48*	Ողջոյն ձեզի, Ա. Ծասուր- եանէն, Կրճատ	99	65	Արտը, Վ. Փափաղեանէն . .	127
49	Նախրապան Մանուկը, Պերն Պոսեանէն, Կրճատ	99	66	Անձրեւը, Կ. Մ. Շահնազար փոփոխ	129
50*	Ջատիկ, ըստ Յով. Յովհան- նեսեանի	101	67	Պայթիւն հանքին մէջ, Հե- ղինէ Մելիք-Հայկաղեանէն . .	129
51	Մեր պարտէզը, Շուշանիկ Տեր-Նիկողոսեանէն	101	68*	Համերգ	133
52*	Չմեռն անցաւ, ըստ Ասե- փաննոսի	103	69	Թշնամիները	133
53	«Դրողի մեքենան»	103	70*	Արշաւ	135
54*	Արմատներն ու տերեւները, Քոնիովի, ըստ Ար. Խնկոյ- եանի թրգ. փոփոխ	107	71	Անիի աւերակները, Խ. Ա. բովեանէն	136
			72*	Աւերակներու մէջ	137
			73	Ինքնուս մեքենադէտը . . .	138
			74	Գեղարդի ձորը	143
			75	Առաջինն ու վերջինը . . .	144
			76*	Վերելք Մեծ Մասիսի վրայ . .	146
			77	Կաւ ըստ Յ. Կոստանեանի . .	153

Մեր հեղինակութիւնները, մեր կազմած յօդուածները, մեր քաղաքագրութիւն-
ները ու փոխադրութիւնները ստորագրութիւն չեն կրեր:

2013

3623

«Ազգային գրադարան»

NL0061231

